

NCERT

Compilation of
6-12th NCERTs
(Marathi)

© PRAYAAS EDUCATION
All rights reserved.

Published by

PRAYAAS Education

CTS No, 1262/B, Plot No.594B,
Office 301A, 301, Second Floor,
Starling Plaza, J.M. Road, Pune

+91 7378743031 / +91 7767073031

NCERTs

Economy

Year 2025-26

अनुक्रमणिका

भाग I - स्थूल अर्थशास्त्र

1. अर्थशास्त्र (Economy) म्हणजे काय? 1
2. पैसा आणि बँकिंग (Money and Banking) 12
3. उत्पन्न आणि रोजगाराची निश्चिती 18
4. खुली अर्थव्यवस्था समग्रलक्षी अर्थशास्त्र 26

भाग II - सूक्ष्म अर्थशास्त्र

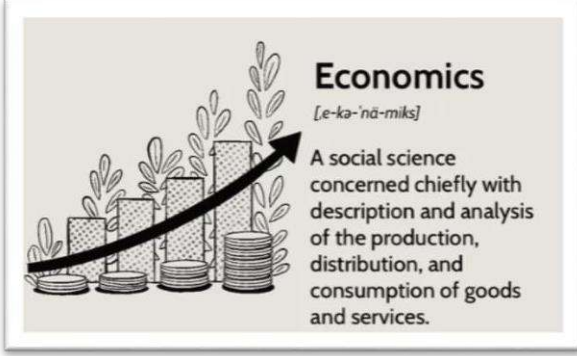
5. सूक्ष्म अर्थशास्त्राच्या महत्त्वाच्या प्रमुख संकल्पना 33

भाग III - भारतीय अर्थव्यवस्था

6. स्वातंत्र्याच्या पूर्वसंध्येला भारतीय अर्थव्यवस्था 40
7. १९५० ते १९९० या काळात भारतीय अर्थव्यवस्था 44
8. उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण: एक मूल्यांकन 52
9. दारिद्र्य (Poverty) 60
10. भारतामध्ये मानवी भांडवल निर्मिती 65
11. ग्रामीण विकास (Rural Development) 71
12. रोजगार: वाढ, अनौपचारिकरण आणि इतर समस्या 84
13. पायाभूत सुविधा (Infrastructure) 89
14. भारताचे शेजारी राष्ट्रांशी विकासाचे अनुभव- एक तुलना 93

अर्थव्यवस्था ही एक जटिल प्रणाली (system) आहे. यामध्ये उत्पादन, उपभोग आणि विनिमय यांसारख्या अनेक परस्पर-संबंधित क्रियांचा समावेश असतो. या क्रियांद्वारे अखेरीस सर्व सहभागी (participants) घटकांमध्ये संसाधनांचे वाटप कसे करायचे हे निश्चित होते. वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन, उपभोग आणि वितरण यांमुळे अर्थव्यवस्थेत राहणाऱ्या आणि काम करणाऱ्या लोकांच्या गरजा पूर्ण होतात.

अर्थव्यवस्था ही एक राष्ट्र, प्रदेश, एखादा उद्योग किंवा अगदी एका कुटुंबाचे देखील प्रतिनिधित्व करू शकते.

महान अर्थशास्त्रज्ञांनी दिलेल्या काही महत्त्वाच्या व्याख्या:

- अर्थशास्त्राची औपचारिक व्याख्या स्कॉटिश अर्थशास्त्रज्ञ अँडम स्मिथ (१७२३-१०) यांच्या कार्यामध्ये आढळते. अँडम स्मिथ आणि त्यांच्या अनुयायांनी, व्यापारी (mercantilist) परंपरेचे अनुसरण करून, अर्थशास्त्राला 'संपत्तीचे शास्त्र' (a science of wealth) मानले. यामध्ये संपत्तीचे उत्पादन, उपभोग आणि संचय (accumulation) या प्रक्रियांचा अभ्यास केला जातो.
- अल्फ्रेड मार्शल यांच्या 'प्रिन्सिपल्स ऑफ इकॉनॉमिक्स' (१८९०) या पुस्तकात संपत्तीऐवजी मानवी क्रिया किंवा कल्याणावर (welfare) भर देण्यात आला होता. मार्शल यांनी अर्थशास्त्राची व्याख्या 'दैनंदिन जीवनातील सामान्य व्यवहारात माणूस कसा जगतो, वावरतो आणि विचार करतो, याचा अभ्यास' अशी केली आहे. त्यांनी असे प्रतिपादन केले की अर्थशास्त्र हे एका बाजूला संपत्तीचा अभ्यास आहे, तर दुसऱ्या बाजूला तो मानवाचा अभ्यास आहे.

लक्षात ठेवा:

- **स्थूल अर्थशास्त्र (Macroeconomics):** स्थूल अर्थशास्त्र संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या मोठ्या चित्राचा अभ्यास करते. हे एखाद्या देशाच्या एकूण उत्पादनाचे मूल्य (सकल देशांतर्गत उत्पादन - GDP), किमती किती वेगाने वाढत आहेत (चलनवाढ - inflation), आणि ज्यांना नोकरी हवी आहे अशा किती लोकांना ती मिळत नाही (बेरोजगारी - unemployment) हे मोजते. तसेच, सरकार आणि मध्यवर्ती बँका अर्थव्यवस्था वाढीव आणि स्थिर ठेवण्यासाठी काय करतात, जसे की कर दर, सरकारी खर्च किंवा व्याजदरांमध्ये बदल करणे, याचाही यात विचार केला जातो. उदाहरणार्थ, जर मध्यवर्ती बँकेने व्याजदर कमी केले, तर कर्ज घेणे स्वस्त होते, ज्यामुळे लोक आणि व्यवसाय अधिक खर्च

करण्यास किंवा गुंतवणूक करण्यास प्रोत्साहित होतात. यामुळे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेला वाढण्यास मदत होते. स्थूल अर्थशास्त्र जॉन मेनार्ड केन्स (१९३६, 'द जनरल थिअरी ऑफ एम्प्लॉयमेंट, इंटरेस्ट, अँड मनी') यांच्यामुळे प्रसिद्ध झाले.

- **सूक्ष्म अर्थशास्त्र (Microeconomics):** सूक्ष्म अर्थशास्त्र अर्थव्यवस्थेच्या लहान भागांचा अभ्यास करते, जसे की ग्राहक म्हणून तुम्ही आणि मी, किंवा एखादे दुकान किंवा कारखाना. यामध्ये लोक त्यांच्या मर्यादित पैशांत काय खरेदी करायचे ठरवतात आणि व्यवसाय काय उत्पादन करायचे आणि कोणत्या किमतीला ठरवतात याचा अभ्यास केला जातो. उदाहरणार्थ, जर सिनेमाच्या तिकिटांची किंमत वाढली, तर तुम्ही कमी वेळा जाण्याचा निर्णय घेऊ शकता — हे सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे एक उदाहरण आहे. याशिवाय, किमती बदलल्यावर लोकांना हव्या असलेल्या वस्तूंच्या संख्येत कसा बदल होतो (मागणी आणि पुरवठा - demand and supply), किमतीतील बदलांबाबत खरेदीदार किती संवेदनशील आहेत (लवचिकता - elasticity), आणि एक गोष्ट मिळवण्यासाठी दुसरी गोष्ट सोडण्याचा खर्च (पर्यायी खर्च - opportunity cost) यांचाही अभ्यास केला जातो. सूक्ष्म अर्थशास्त्राला अल्फ्रेड मार्शल (१८९०, 'प्रिन्सिपल्स ऑफ इकॉनॉमिक्स') यांनी (मागणी/पुरवठा, व्यावसायिक वर्तन) पुढे आणले.

तुम्हाला माहित आहे का?

- ८ व्या शतकातील ग्रीक शेतकरी आणि कवी हेसिओड (Hesiod) हे सर्वात जुन्या नोंद असलेल्या अर्थशास्त्रज्ञांपैकी एक होते. त्यांनी असे लिहिले आहे की, दुर्मिळतेवर (scarcity) मात करण्यासाठी श्रम, साहित्य आणि वेळेचे कार्यक्षमतेने वाटप करणे आवश्यक आहे.
- अँडम स्मिथ यांच्या १७७६ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'अँ इनक्वायरी इन्टू द नेचर अँड कॉजेस ऑफ द वेल्थ ऑफ नेशन्स' (An Inquiry Into the Nature and Causes of the Wealth of Nations) या पुस्तकाने सध्याच्या पाश्चात्य समकालीन आर्थिक सिद्धांतांना सुरुवात केली.

आर्थिक निर्देशक (Economic Indicators) म्हणजे काय?

- आर्थिक निर्देशक हे देशाच्या आर्थिक कामगिरीचे तपशील देतात आणि ते सरकारी संस्था किंवा खाजगी संस्थांद्वारे वेळोवेळी प्रकाशित केले जातात.
- सामान्यतः वापरले जाणारे आर्थिक निर्देशक खालीलप्रमाणे आहेत:
 - **सकल देशांतर्गत उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP):**
 - हे एका वर्षात देशात उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे एकूण बाजारमूल्य असते.
 - **औद्योगिक उत्पादन (Industrial Production):**
 - सरकारी संस्थांद्वारे प्रकाशित होणारे हे अहवाल देशातील कारखाने, खाणी आणि उपयुक्तता सेवांच्या उत्पादनानुसार बदलतात.

- ही आकडेवारी नजीकच्या भविष्यात किमती वाढतील की पुरवठा कमी होईल, अर्थव्यवस्थेतील सुस्ती/घट्टपणा (slack/tightening) इत्यादी दर्शवते.
- **रोजगारविषयक आकडेवारी (Employment Data):**
 - रोजगारातील मोठी वाढ समृद्ध आर्थिक वाढ दर्शवते आणि जर रोजगारात लक्षणीय घट झाली, तर संभाव्य आकुंचन (contractions) नजीकच्या काळात येऊ शकते.
- **ग्राहक किंमत निर्देशांक (Consumer Price Index - CPI):**
 - हा किरकोळ किमतीतील बदलांची पातळी आणि ग्राहकांनी भरलेला खर्च मोजतो. चलनवाढ (inflation) मोजण्यासाठी हे एक मापदंड आहे.
 - हा अहवाल एक महत्त्वाचा आर्थिक निर्देशक आहे आणि तो जाहीर झाल्यावर इक्विटी, निश्चित उत्पन्न (fixed income) आणि परकीय चलन (forex) बाजारांमध्ये अस्थिरता (volatility) वाढू शकते.

अर्थव्यवस्थेच्या मध्यवर्ती समस्या (Central Problems of Economy)

जीवनातील मूलभूत आर्थिक क्रिया म्हणजे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन, वितरण आणि विल्हेवाट लावणे होय. या क्रिया पार पाडताना समाजाला संसाधनांच्या दुर्मिळतेचा सामना करावा लागतो.

मर्यादित संसाधने उपलब्ध असल्यामुळे आणि मानवी गरजा अमर्याद असल्यामुळे दुर्मिळता (scarcity) स्पष्ट होते. पुरवठा आणि मागणी यांच्यातील या भिन्नतेमुळे अर्थव्यवस्थेच्या मध्यवर्ती समस्या निर्माण होतात. अर्थव्यवस्थेच्या मध्यवर्ती समस्या खालील घटकांभोवती फिरतात:

- काय उत्पादन करावे? (What to produce?)
- कसे उत्पादन करावे? (How to produce?)
- कोणासाठी उत्पादन करावे? (For whom to produce?)

या मुद्द्यांची सविस्तर चर्चा करूया.

काय उत्पादन करावे?

ही अर्थव्यवस्थेतील एक मध्यवर्ती समस्या आहे. कोणत्या प्रकारच्या वस्तू आणि सेवांचे किती प्रमाणात उत्पादन करावे याच्याशी ही संबंधित आहे. संसाधने मर्यादित असल्याने, एका वस्तूचे जास्त उत्पादन केल्यास दुसऱ्या वस्तूचे उत्पादन कमी होते.

कसे उत्पादन करावे?

हा पैलू वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या प्रक्रिया किंवा तंत्राशी संबंधित आहे. साधारणपणे, उत्पादनाची दोन तंत्रे आहेत:

1. श्रम-केंद्रित तंत्र (Labour intensive techniques)
2. भांडवल-केंद्रित तंत्र (Capital intensive techniques)

उत्पादनासाठी तंत्राची निवड त्या देशातील संसाधनांच्या उपलब्धतेवर अवलंबून असते; त्यामुळे संसाधनांचे वाटप करणे एक आव्हान ठरते.

कोणासाठी उत्पादन करावे?

ही समस्या उत्पादित वस्तूंच्या अंतिम ग्राहकांना निश्चित करण्याशी संबंधित आहे. अर्थव्यवस्थेत संसाधने दुर्मिळ असल्याने, समाजातील सर्व स्तरांची पूर्तता करणे कठीण होते. यामुळे अर्थव्यवस्थेत निवडीची (choice) समस्या निर्माण होते, कारण ज्या वस्तूची मागणी समाजातील एका वर्गात असू शकते, त्याच वस्तूची मागणी दुसऱ्या वर्गात नसते. लोकसंख्येमध्ये उत्पन्नाच्या वितरणातील फरकामुळे अशी परिस्थिती उद्भवते, ज्यामुळे खरेदीच्या वर्तनात बदल होतो.

आर्थिक प्रणालींचे विविध प्रकार कोणते आहेत? (What are different types of Economic Systems?)

आपल्याला माहित आहे की, पाच आर्थिक प्रणाली आहेत ज्या व्यक्ती आणि समाजाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संसाधनांचे वाटप करण्यासाठी वापरल्या गेलेल्या ऐतिहासिक पद्धती दर्शवतात.

1. **आदिम समाजवाद (Primitivism):** आदिम कृषीप्रधान समाजात, व्यक्ती घरगुती किंवा जमातीच्या स्तरावर घरे बांधणे, पिके घेणे आणि शिकार करणे यांसारख्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक वस्तूंचे उत्पादन करत असत.
2. **सरंजामशाही (Feudalism):** यामध्ये जमीनदार (lords) जमीन धारण करत असत आणि ती उत्पादनासाठी शेतकऱ्यांना भाड्याने देत असत. त्या बदल्यात शेतकऱ्यांना जमीनदाराकडून संरक्षण आणि सुरक्षिततेचे आश्वासन मिळत असे.
3. **भांडवलशाही (Capitalism):** औद्योगिक क्रांतीच्या आगमनाने भांडवलशाही उदयास आली. ही अशी उत्पादन प्रणाली आहे जिथे व्यवसाय मालक साधने, कामगार आणि कच्चा माल यांसारख्या संसाधनांचे संयोजन करून बाजारासाठी वस्तूंचे उत्पादन करतात आणि नफा कमावतात.
4. **समाजवाद (Socialism):** समाजवाद हा सहकारी उत्पादन अर्थव्यवस्थेचा एक प्रकार आहे. आर्थिक समाजवाद ही अशी उत्पादन प्रणाली आहे जिथे उत्पादनाच्या साधनांची खाजगी मालकी मर्यादित किंवा संमिश्र स्वरूपात असते. या प्रणालीमध्ये, कोण उत्पादन करेल, काय उत्पादन करेल आणि कसे उत्पादन करेल हे निश्चित करण्यासाठी किमती, नफा आणि तोटा हे घटक निर्णायक नसतात. यामध्ये सामाजिक/कामगारांच्या मालकीवर (उदा. सहकारी संस्था, सरकारी उपक्रम) भर दिला जातो.
5. **साम्यवाद (Communism):** साम्यवादानुसार, सर्व आर्थिक क्रिया राज्याद्वारे प्रायोजित केंद्रीय नियोजकांच्या समन्वयाद्वारे केंद्रीकृत केल्या जातात, ज्यात उत्पादन आणि वितरणाची सामान्य मालकी असते.

आर्थिक प्रणाली (Economic Systems) म्हणजे काय?

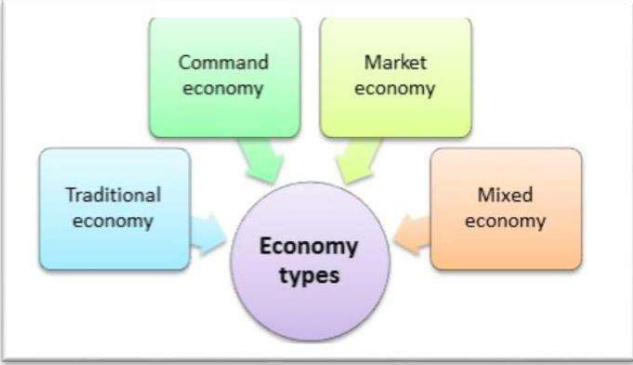
- आर्थिक प्रणाली म्हणजे अशा पद्धती ज्यांचा वापर समाज आणि सरकारे विविध ठिकाणी वस्तू, सेवा आणि संसाधने यांचे संघटन (organize), वाटप (allocate) आणि वितरण (distribute) करण्यासाठी करतात.

- ही प्रणाली भांडवल, श्रम, जमीन आणि इतर भौतिक संसाधनांसह उत्पादन आणि वितरणाच्या विविध पैलूंवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नियामक प्रणाली म्हणून काम करते.
- आर्थिक प्रणालीमध्ये आर्थिक वर्तनावर नियंत्रण ठेवणारे कायदे, संस्था आणि सांस्कृतिक नियम (उदा. मालमत्तेचे हक्क, वित्तीय प्रणाली) यांचाही समावेश होतो.
- या प्रणाली ठरवतात की आर्थिक निर्णय कसे घेतले जातात (उदा. विकेंद्रित बाजार विरुद्ध केंद्रीकृत नियोजन).

आर्थिक प्रणालींचे विविध प्रकार

- प्रत्येक प्रकारच्या आर्थिक प्रणालीची स्वतःची विशिष्ट वैशिष्ट्ये असतात, जरी त्या सर्वांमध्ये काही मूलभूत गुणधर्म समान असले तरीही.
- प्रत्येक अर्थव्यवस्था अद्वितीय परिस्थिती आणि गृहितकांवर (assumptions) आधारित कार्य करते.

१. पारंपरिक आर्थिक प्रणाली (Traditional economic system)

- ही प्रणाली वस्तू सेवा आणि कामावर आधारित असते, ज्या सर्व स्थापित प्रवृत्तींचे (trends) पालन करतात.
- ही प्रणाली लोकांवर खूप अवलंबून असते आणि यात श्रम विभागणी (division of labour) किंवा विशेषीकरण (specialization) खूप कमी असते.
- थोडक्यात, पारंपरिक अर्थव्यवस्था खूप मूलभूत आणि चार प्रकारांमध्ये सर्वात प्राचीन आहे.
- ही प्रणाली दुसऱ्या आणि तिसऱ्या जगातील देशांमधील ग्रामीण भागांमध्ये सामान्यपणे आढळते, जिथे आर्थिक क्रिया मुख्यत्वे शेती किंवा इतर पारंपारिक उत्पन्नाचे स्रोत असतात.

फायदे (Advantages):

- समुदायातील सदस्य त्यांच्या सामाजिक भूमिकेमध्ये अधिक समाधानी असतात.
- एकूण आर्थिक उतरंडीचा (hierarchy) अभाव असल्यामुळे, आर्थिक स्पर्धेची कमतरता असते.

तोटे (Drawbacks):

- वितरणाच्या जुन्या पद्धती.
- वाढ आणि तंत्रज्ञानाच्या विकासाचा अभाव.
- स्थानिक संसाधने आणि सेवांवर अवलंबून असल्यामुळे जागतिकीकरणाला (globalization) प्रतिबंध होतो.
- औद्योगिक उत्पादनावर कमी आणि कृषी प्रक्रियांवर जास्त लक्ष केंद्रित केले जाते.
- वस्तू किंवा संसाधनांमध्ये क्वचितच कोणताही अतिरिक्त साठा (surplus) असतो.

२. नियंत्रित आर्थिक प्रणाली (Command economic system)

- नियंत्रित आर्थिक प्रणालीमध्ये, सरकार आणि केंद्रीकृत सत्ता अनेक आर्थिक प्रक्रिया नियंत्रित करतात, ज्यात संसाधने, वस्तू आणि सेवांचे वाटप आणि वितरण यांचा समावेश होतो.
- अनेक नियंत्रित अर्थव्यवस्थांमध्ये अशी सरकारे असतात, ज्यांचे तेल आणि वायू यांसारख्या मौल्यवान संसाधनांच्या वितरणावर आणि वापरावर पूर्ण नियंत्रण असते.
- याव्यतिरिक्त, अशा प्रणालींमध्ये वाहतूक, उपयुक्तता सेवा, ऊर्जा आणि तंत्रज्ञान यांसारख्या आवश्यक उद्योगांची मालकी असलेल्या नियामक संस्था कार्यरत असू शकतात.

फायदे (Advantages):

- सरकारच्या नियंत्रणामुळे आवश्यक संसाधनांची मोठ्या प्रमाणात जुळवाजुळव (mobilization) करण्याची क्षमता निर्माण होते.
- संसाधनांच्या वाढीव गतिशीलतेमुळे (mobility) समुदायातील सदस्य आणि नागरिकांसाठी अतिरिक्त रोजगार निर्माण होतात.
- वैयक्तिक हितापेक्षा समाजाच्या फायद्यांवर अधिक लक्ष केंद्रित केले जाते.

तोटे (Disadvantages):

- वैयक्तिक गरजांचे नियोजन करण्यात अक्षमतेमुळे दुर्मिळता निर्माण होते.
- ठरवलेल्या किमतींवर मागणीची गणना करण्यात अक्षमतेमुळे सरकारला वस्तूंचे रेशनिंग (rationing) करण्यास भाग पाडते.
- बाजारातील स्पर्धा संपुष्टात आणते, ज्यामुळे नवनिर्मिती आणि प्रगतीचा अभाव निर्माण होतो.
- कर्मचाऱ्यांच्या सर्जनशील नोकरी आणि करिअर करण्याच्या स्वातंत्र्यावर प्रतिबंध घालते.

३. बाजार आर्थिक प्रणाली (Market economic system)

- बाजार आर्थिक प्रणालीमध्ये, ज्याला "मुक्त बाजार प्रणाली" (free-market system) असेही म्हणतात, समुदाय, कंपनी आणि मालक स्वतःच्या हितासाठी संसाधनांचे वाटप आणि वितरण कसे करावे, काय उत्पादन करावे आणि कोणाला विकाने हे ठरवतात.
- बाजार प्रणालीमध्ये सरकारचा व्यवसायांच्या कामकाजात आणि उत्पन्न निर्मितीमध्ये सामान्यतः कमी हस्तक्षेप असतो, तथापि, ते न्याय्य व्यापार (fair trade), धोरण विकास आणि कामकाजासारख्या घटकांचे नियमन करू शकतात.

फायदे (Advantages):

- प्रामाणिक आणि नाविन्यपूर्ण उद्योजकतेला प्रोत्साहन मिळते.
- ग्राहकांना वस्तू, सेवा आणि खरेदीच्या किमतींमध्ये निवड करण्याची संधी मिळते.
- संसाधनांसाठी बाजारात स्पर्धा निर्माण होते, ज्यामुळे दर्जेदार वस्तू आणि सेवा उपलब्ध होतात आणि संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो.
- वस्तू आणि त्यांच्या उत्पादनामध्ये संशोधन, विकास आणि प्रगतीला प्रेरणा मिळते.

तोटे (Disadvantages):

- अत्यंत स्पर्धात्मक बाजारामुळे गरीब लोकांसाठी संसाधनांची कमतरता निर्माण होऊ शकते.
- तंत्रज्ञान, आरोग्यसेवा आणि औषधे यांसारख्या उद्योगांचे आणि क्षेत्रांचे मत्केदारीकरण (monopolizing) होण्याची शक्यता असते.
- सामाजिक, सामुदायिक आणि मानवी गरजांपेक्षा आर्थिक गरजांवर लक्ष केंद्रित केल्यामुळे उत्पन्नातील असमानता वाढू शकते.
- भांडवलशाही बाजार प्रणालीचे उदाहरण: अमेरिका (U.S.A.)

४. मिश्र आर्थिक प्रणाली (Mixed economic system)

- मिश्र आर्थिक प्रणाली दोन किंवा अधिक आर्थिक पद्धती एकत्र करून एक केंद्रीय प्रणाली तयार करते.
- पारंपरिकरित्या, मिश्र अर्थव्यवस्थेमध्ये बाजार आणि नियंत्रित अर्थव्यवस्था एकत्र करून अशी आर्थिक प्रणाली तयार होते जिथे बाजार सामान्यतः सरकार किंवा राष्ट्रीय मालकीपासून मुक्त असतो.
- तथापि, सरकारचे वाहतूक आणि संरक्षण यांसारख्या आवश्यक उद्योगांवर अजूनही नियंत्रण असू शकते.
- याशिवाय, मिश्र आर्थिक प्रणालीतील नियामक संस्थांचे खाजगी महामंडळे आणि व्यवसायांच्या नियमांवर (regulation) सामान्यतः अधिक लक्ष असते.

फायदे (Advantages):

- सरकारी देखरेख कमी असल्यामुळे खाजगी कंपनी अधिक कार्यक्षमतेने काम करतात आणि कामकाजाचा खर्च कमी होतो.
- सरकारच्या काही हस्तक्षेपाला परवानगी दिल्यामुळे बाजारातील अपयशांवर मात करण्याची संधी मिळते.
- सरकारला सामाजिक सुरक्षा, आरोग्यसेवा आणि अन्न व पोषण कार्यक्रम यांसारखे नेट कार्यक्रम (net programs) तयार करता येतात.

- कर धोरणांद्वारे उत्पन्नाची पुनर्वितरण (redistribute) करण्याची सरकारला शक्ती मिळते, ज्यामुळे उत्पन्नातील असमानता कमी होते.

तोटे (Disadvantages):

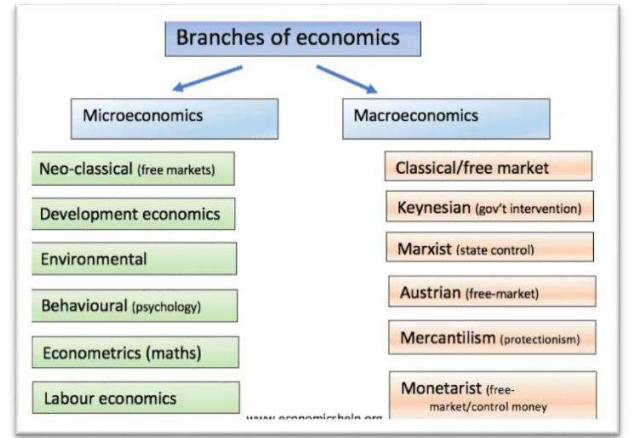
- सरकारी हस्तक्षेप खूप जास्त किंवा खूप कमी असू शकतो, ज्यामुळे असंतुलन निर्माण होते.
- सरकारी उद्योगांमध्ये सरकारी अनुदानाची (subsidies) शक्यता निर्माण होते.
- सरकारी उद्योगांमध्ये स्पर्धेच्या अभावामुळे ते कर्जात जाऊ शकतात.
- मिश्र अर्थव्यवस्थेची उदाहरणे: जर्मनी (सामाजिक बाजार अर्थव्यवस्था), फ्रान्स, भारत.

अर्थशास्त्राचे प्रमुख वर्गीकरण

अर्थशास्त्र हा एक व्यापक विषय आहे जो समाजामध्ये संसाधनांच्या इष्टतम (optimal) वितरणाशी संबंधित आहे. या विषयामध्ये अनेक वेगवेगळ्या शाखा आहेत ज्या विविध पैलूंवर लक्ष केंद्रित करतात. तसेच, विचारांचे विविध संप्रदाय (schools of thought) आहेत ज्यांची अर्थशास्त्राच्या पैलूंवर वेगवेगळी मते आहेत.

प्रमुख वर्गीकरण-

- स्थूल अर्थशास्त्र (Macroeconomics)
- सूक्ष्म अर्थशास्त्र (Microeconomics)

सूक्ष्मअर्थशास्त्र आणि स्थूलअर्थशास्त्रातील फरक

Difference between Microeconomics and Macroeconomics

Microeconomics (सूक्ष्म अर्थशास्त्र)	Macroeconomics (स्थूल अर्थशास्त्र)
हे वैयक्तिक किंवा लहान आर्थिक घटकांच्या वर्तनाचा अभ्यास करते.	हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेसमोर असलेल्या परिस्थितींना संबोधित करण्याचा प्रयत्न करते.
हे वैयक्तिक बाजार विभागांची मागणी आणि पुरवठ्याचा अभ्यास करते.	हे अर्थव्यवस्थेतील मागणी आणि पुरवठ्याच्या शक्तींच्या एकत्रित (aggregate) परिणामांचा अभ्यास करते.
हे ग्राहकांच्या निवडी, आवडी-निवडी (tastes and preferences) आणि उत्पन्नावर लक्ष केंद्रित करते.	हे अर्थव्यवस्थेतील उपभोगाची पातळी आणि राष्ट्रीय उत्पन्नावर लक्ष केंद्रित करते.

निर्णय घेणारे घटक कोणतेही व्यक्ती, कंपनी, कुटुंबे, व्यावसायिक युनिट्स, इत्यादी असतात.	वास्तविक राज्य किंवा RBI, SEBI आणि त्यासारख्या संस्थांसारख्या कायदेशीर संस्थांद्वारे स्थूल आर्थिक धोरणे (macroeconomic strategies) अवलंबली जातात.
अंतिम उद्दिष्ट नफा वाढवणे (profit maximization) आहे.	अंतिम उद्दिष्ट स्थूल आर्थिक स्थिरीकरण (macroeconomic stabilization) आहे.

स्थूल अर्थशास्त्राची ओळख (Introduction to Macroeconomics) पार्श्वभूमी:

स्थूल अर्थशास्त्र 'स्थूल' (मराठीत 'मोठा') असा शब्दशः अर्थ) गोष्टींवर लक्ष केंद्रित करते, जे सर्वसाधारणपणे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम करतात. हे प्रामुख्याने देशाचे एकूण उत्पादन आणि रोजगाराची पातळी कशी असते, तसेच खर्च, महसूल, मजुरीचे दर, फायदे यांसारख्या गुणधर्मांशी (ज्याला घटक असेही म्हणतात) त्यांचा कसा संबंध आहे, याचे परीक्षण करते.

हे संपूर्ण अर्थव्यवस्थेच्या वर्तनावर लक्ष केंद्रित करते, जसे की अर्थव्यवस्थेतील श्रम आणि उत्पादनांचे एकूण उत्पादन, श्रम आणि उत्पादनांची सामान्य किंमत पातळी, विविध उत्पादन युनिट्समधील रोजगाराची पातळी इत्यादी. स्थूल अर्थशास्त्र हे संपूर्ण अर्थव्यवस्था कशी कार्य करते आणि राष्ट्रीय उत्पन्न व रोजगाराची पातळी निर्माण करण्यासाठी एकूण मागणी आणि पुरवठा यांचा वापर कसा केला जातो, हे स्पष्ट करते. तसेच, स्थूल अर्थशास्त्र उत्पन्न, उत्पादन आणि रोजगारातील बदलांच्या कारणांचे विश्लेषण करण्यास मदत करते, तसेच त्यांची तीव्रता नियंत्रित किंवा कमी करण्याचा प्रयत्न करते. याशिवाय, स्थूल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाने राष्ट्रीय उत्पन्न आणि सामाजिक खात्यांच्या (social accounts) संशोधनाचे अफाट महत्त्व अधोरेखित केले आहे.

स्थूल अर्थशास्त्राच्या अभ्यासाचे महत्त्व:

स्थूल अर्थशास्त्र संशोधकांना सामान्य अतिरेकीपणाची (redundancies) कारणे, परिणाम आणि उपायांचे परीक्षण करण्याची परवानगी देते. राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या दृष्टीने अर्थव्यवस्थेच्या एकूण कामगिरीचे मूल्यांकन करण्यासाठी स्थूल अर्थशास्त्राचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. आधुनिक अर्थशास्त्राचे जनक अँडम स्मिथ यांनी असा प्रस्ताव दिला होता की, जर बाजारातील खरेदीदार आणि विक्रेते त्यांच्या स्वतःच्या जबाबदारीवर निर्णय घेत असतील, तर देशाची संपत्ती आणि सरकारी मदत पूर्णपणे स्वतंत्रपणे विचारात घेण्याची गरज नाही. परंतु असे दिसून आले की काही वेळा:

- बाजारपेठा अस्तित्वात नव्हत्या किंवा असू शकत नव्हत्या.
- बाजारपेठा अस्तित्वात होत्या पण त्या मागणी आणि पुरवठ्यामध्ये समतोल निर्माण करण्यात अपयशी ठरल्या.
- अनेक परिस्थितीत, समाजाने (किंवा राज्याने, किंवा व्यक्तींनी) काही विशिष्ट महत्त्वपूर्ण सामाजिक उद्दिष्टे निस्वार्थीपणे साध्य करण्याचा निर्णय घेतला होता (जसे की काम, संस्था, संरक्षण, शिक्षण आणि आरोग्य यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये), ज्यासाठी वैयक्तिक आर्थिक प्रतिनिधींनी घेतलेल्या सूक्ष्म आर्थिक निर्णयांच्या एकूण परिणामांपैकी काही समायोजित करणे आवश्यक होते.

म्हणून, कराधान आणि इतर आर्थिक व्यवस्था, पैशाचा पुरवठा, व्याजदर, मजुरी, काम आणि बाजारातील एकूण उत्पादन याच्या परिणामांवर लक्ष केंद्रित करणे महत्त्वाचे आहे.

स्थूल अर्थशास्त्राचा उदय:

- स्थूल अर्थशास्त्राचा एक वेगळा विषय म्हणून उदय १९३० च्या दशकात जॉन मेनार्ड केन्स (John Maynard Keynes) या प्रसिद्ध ब्रिटिश अर्थशास्त्रज्ञांमुळे झाला.
- केन्सच्या आधीचा जुना विचार असा होता की, काम करण्यास तयार असलेले सर्व कामगार रोजगार मिळवतील आणि सर्व कारखाने त्यांच्या पूर्ण क्षमतेने काम करतील.
- १९२९ ची महामंदी (Great Depression) आणि त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये युरोप आणि उत्तर अमेरिकेतील देशांमध्ये उत्पादन आणि रोजगाराची पातळी प्रचंड प्रमाणात घसरली. याचा जगातील इतर देशांवरही परिणाम झाला.
- बाजारात वस्तूसाठी असलेली मागणी कमी होती, अनेक औद्योगिक सुविधा निष्क्रिय पडून होत्या, कामगारांना नोकरीवरून काढून टाकण्यात आले आणि बेरोजगारीचा दर विक्रमी पातळीवर पोहोचला.
- या घटनांमुळे केन्सने स्पष्ट केलेल्या सूक्ष्म आणि स्थूल अर्थशास्त्राच्या संरचनांच्या प्रगतीचे संरक्षण झाले.
- त्यांची पद्धत संपूर्ण अर्थव्यवस्थेचे कार्य पाहणे आणि विविध क्षेत्रांमधील परस्परसंबंधांचे परीक्षण करणे अशी होती.

स्थूल अर्थशास्त्रातील मूलभूत संकल्पना

१. **वस्तूंचे वर्गीकरण (Classification of Goods)** त्यांच्या वैशिष्ट्यांवर आधारित, वस्तूंचे व्यापकपणे खालीलप्रमाणे वर्णन केले आहे:

अ. **अंतिम वस्तू (Final Goods):** या अशा वस्तू आहेत ज्या त्यांच्या अंतिम वापरकर्त्यांसाठी वापरण्यास तयार आहेत आणि त्यांनी उत्पादनाचे किंवा परिवर्तनाचे सर्व टप्पे पार केले आहेत. उदाहरणार्थ:

- स्वयंपाकासाठी वापरले जाणारे गहू.
- शेतात वापरले जाणारे ट्रॅक्टर.

ब. **मध्यवर्ती वस्तू (Intermediate Goods):** या अशा वस्तू आहेत ज्या त्यांच्या अंतिम वापरकर्त्यांसाठी तयार नाहीत आणि अजूनही उत्पादनाच्या टप्प्यात आहेत. या वस्तू अंतिम वस्तूंच्या विरुद्ध आहेत. अशा वस्तू एकतर उत्पादकांद्वारे कच्चा माल म्हणून वापरल्या जातात किंवा पुन्हा विक्रीसाठी वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ:

- पुस्तके बनवण्यासाठी वापरला जाणारा कागद.
- टेबल्स बनवण्यासाठी वापरले जाणारे प्लास्टिक.

क. **उपभोग्य किंवा ग्राहक वस्तू (Consumption or Consumer Goods):** या अशा वस्तू आहेत ज्या मानवी गरजा थेट पूर्ण करण्यासाठी वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ: दूध आणि तेल. ग्राहक वस्तूंचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणेही केले जाऊ शकते:

- **टिकाऊ वस्तू (Durable Goods):** या वस्तूंचे मूल्य जास्त असते आणि त्या दीर्घकाळासाठी वापरल्या जाऊ शकतात. उदा. दूरदर्शन संच.
- **अर्ध-टिकाऊ वस्तू (Semi-durable Goods):** या वस्तूंचे मूल्य टिकाऊ वस्तूंच्या तुलनेत कमी असते आणि त्या अनेक वर्षे वापरल्या जाऊ शकत नाहीत. उदा. कपडे.
- **नाशवंत वस्तू (Non-durable Goods):** या वस्तू एकाच उपभोगानंतर संपतात. उदा. दूध, तेल.
- **सेवा (Services):** या अमूर्त (non-material) वस्तू आहेत ज्या आत्म-समाधानासाठी वापरल्या जातात. उदा. वेअरहाऊस सुविधा.

ड. भांडवली वस्तू (Capital Goods): या वस्तू उत्पादकांचे स्थिर मालमत्तेचे (fixed assets) भाग आहेत आणि त्या उत्पादन प्रक्रियेत वापरल्या जातात. हे लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की या वस्तूंचे मूल्य (आर्थिक मूल्य) जास्त असते आणि उत्पादकांद्वारे त्या अनेक वर्षांसाठी वापरल्या जातात. उदाहरणार्थ:

- शिंप्याकडील शिवणयंत्र.
- सुताराकडील पॉवर सॉ (power saws).

२. **गुंतवणूक (Investment)** गुंतवणूक म्हणजे भांडवलाच्या साठ्यात झालेला बदल किंवा भांडवलाचा साठा वाढवणारी प्रक्रिया. याला 'भांडवल निर्मिती' (Capital formation) असेही म्हणतात. म्हणून, गुंतवणूक = वर्षातील भांडवली साठ्यात झालेला बदल.

३. गुंतवणुकीचे घटक (Components of Investment)

गुंतवणुकीचे घटक खालीलप्रमाणे आहेत:

- स्थिर गुंतवणूक (Fixed Investment)
- मालसाठा गुंतवणूक (Inventory Investment)
 - **स्थिर घटक (Fixed Components):** याचा अर्थ लेखा वर्षात (accounting year) उत्पादकाच्या स्थिर मालमत्तेमध्ये झालेला बदल.
 - **मालसाठा गुंतवणूक (Inventory Investment):** याचा अर्थ लेखा वर्षात मालसाठ्याच्या (inventory stock) साठ्यात झालेला बदल. 'मालसाठ्याच्या साठ्या'मध्ये खालील वस्तूंचा समावेश होतो:
 - न विकलेल्या तयार वस्तू (Unsold Finished Goods)
 - अर्ध-तयार वस्तू (Semi- Finished Goods)
 - कच्चा माल (Raw Material)

४. **एकूण गुंतवणूक (Gross Investment)** याचा अर्थ लेखा वर्षातील भांडवली वस्तूंचे एकूण उत्पादन. यामध्ये खालील दोन्हीसाठी वापरल्या जाणाऱ्या भांडवली वस्तूंचा समावेश होतो:

- विद्यमान भांडवली वस्तूंच्या बदलीसाठी (घसारा - depreciation)
- विद्यमान भांडवली वस्तूंमध्ये निव्वळ भर (निव्वळ गुंतवणूक - Net investment) म्हणून, एकूण गुंतवणूक = निव्वळ गुंतवणूक + घसारा

५. **निव्वळ गुंतवणूक (Net Investment)** याचा अर्थ उत्पादकाने केवळ नवीन मालमत्ता खरेदी करण्यासाठी केलेला खर्च. यात जुन्या मालमत्तेच्या बदलीसाठी केलेल्या खर्चाचा समावेश होत नाही. निव्वळ गुंतवणूक = एकूण गुंतवणूक - घसारा

६. **घसारा (Depreciation)** याचा अर्थ उत्पादकांनी वापरलेल्या स्थिर मालमत्तेच्या मूल्यात खालील कारणामुळे होणारी घट:

- सामान्य झीज (Normal wear and tear)
- अपघाती नुकसान (Accidental damages)
- अपेक्षित अप्रचलन (Expected obsolescence)
 - **अपेक्षित अप्रचलन (Expected obsolescence):** तंत्रज्ञानातील बदल आणि मागणीतील बदलामुळे मालमत्ता अप्रचलित झाल्यावर तिच्या मूल्यात होणारी घट.
 - **अनपेक्षित अप्रचलन (Unexpected obsolescence):** नैसर्गिक आपत्त्यांमुळे किंवा आर्थिक मंदीच्या काळात मालमत्तेच्या मूल्यात होणारी घट. याचा परिणाम 'भांडवली तोटा' (Capital Loss) मध्ये होतो.

७. **साठ्याच्या संकल्पना (Concepts of Stock)** हे एका विशिष्ट क्षणी/कालावधीत मोजले जाणारे एखाद्या चलाचे (variable) प्रमाण किंवा मूल्य आहे. हे विशिष्ट कालावधीवर आधारित नसते. उदाहरणे: भांडवल (Capital), मुदत ठेवी (Fixed Deposits) आणि टाकीतील पाणी.

८. **प्रवाहाच्या संकल्पना (Concepts of Flow)** हे एका विशिष्ट कालावधीतील चलाचे प्रमाण किंवा मूल्य आहे. साठ्याच्या (stock) विपरीत, ते एका विशिष्ट क्षणी मोजले जात नाही. उदाहरणे: गुंतवणूक, व्याज आणि पाण्याचे गळती.

९. **अर्थव्यवस्थेचे क्षेत्र (Sectors of the Economy)**

1. **कौटुंबिक क्षेत्र (Household Sector):** उत्पादनाच्या घटकांचे मालक.
2. **उत्पादक क्षेत्र (Producer Sector):** उत्पादन युनिट्स.
3. **सरकारी क्षेत्र (Government Sector):** एक उत्पादक आणि कल्याणकारी कार्य करणारे सरकार.
4. **बाह्य क्षेत्र (External Sector):** विविध राष्ट्रीय सीमांमधील वस्तू आणि भांडवलाचा प्रवाह.

१०. **आंतरक्षेत्रीय प्रवाह (Intersectoral Flows)** आंतरक्षेत्रीय प्रवाह म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील विविध क्षेत्रांमधील परस्पर-अवलंबनामुळे तयार होणारा प्रवाह. ही क्षेत्रे कौटुंबिक, उत्पादक आणि सरकारी क्षेत्र असू शकतात. प्रवाह पैशाचा किंवा वस्तू आणि सेवांचा असू शकतो. तर, आंतरक्षेत्रीय परस्पर-अवलंबन म्हणजे काय?

- कौटुंबिक क्षेत्र वस्तू आणि सेवांसाठी उत्पादक क्षेत्रावर अवलंबून असते.
- उत्पादक क्षेत्र उत्पादनाच्या घटकांसाठी कौटुंबिक क्षेत्रावर अवलंबून असते.
- सरकारी क्षेत्र महसुलासाठी या दोन्ही क्षेत्रांवर अवलंबून असते.

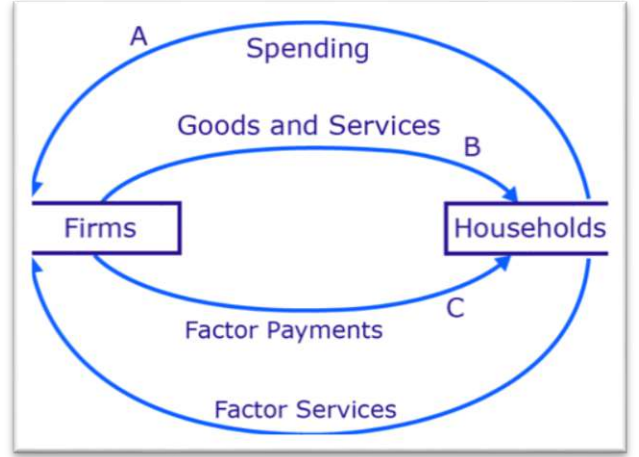
११. वास्तविक प्रवाह (Real Flows) याचा अर्थ अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये वस्तू आणि सेवांचे अभिसरण (circulation). यात अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमधील आर्थिक देवाणघेवाण (monetary exchanges) समाविष्ट नाही. उदाहरण: उत्पादक क्षेत्र → फर्मने उत्पादित केलेल्या वस्तू → कौटुंबिक क्षेत्र कौटुंबिक क्षेत्र → घटक सेवा* → उत्पादक क्षेत्र (*घटक सेवा = जमीन, श्रम, भांडवल आणि उद्योजकता)

१२. पैशाचा प्रवाह (Money Flows) नावावरूनच स्पष्ट आहे की, अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमध्ये पैशाचा जो प्रवाह होतो त्याला पैशाचा प्रवाह म्हणतात. पैशाचा प्रवाह वास्तविक प्रवाहाच्या विरुद्ध असतो, कारण ते वास्तविक प्रवाहासाठी दिलेले प्रतिउत्तर (responses) असतात. कौटुंबिक क्षेत्र → वस्तूंच्या खरेदीवर खर्च → उत्पादक क्षेत्र उत्पादक क्षेत्र → (घटक सेवांसाठी देयके) → कौटुंबिक क्षेत्र

उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह (Circular Flow of Income)

उत्पन्नाचा चक्रीय प्रवाह सांगतो की एका साध्या अर्थव्यवस्थेमध्ये उत्पन्न एका चक्रीय लूपमध्ये (circular loop) कसे फिरते, ते खालीलप्रमाणे:

- या साध्या आर्थिक मॉडेलमध्ये सरकार किंवा बाह्य क्षेत्र (परदेशी कंपन्या) नाही.
- कुटुंबे (households) फर्मसाठी (firms) केलेल्या सेवांच्या मोबदल्यात फर्मकडून त्यांचे उत्पन्न मिळवतात.
- कुटुंबे त्यांच्या संपूर्ण कमाईचा वापर फक्त एकाच प्रकारे करतात, ती म्हणजे देशांतर्गत कंपन्यांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांवर पूर्णपणे खर्च करणे (म्हणजेच, कुटुंबे काहीही बचत करत नाहीत).
- दुसऱ्या शब्दांत, उत्पादनाचे घटक त्यांनी उत्पादन करण्यास मदत केलेल्या वस्तू आणि सेवा खरेदी करण्यासाठी त्यांच्या मोबदल्याचा (remunerations) वापर करतात.
- अशा प्रकारे, अर्थव्यवस्थेचे संपूर्ण उत्पन्न विक्री महसुलाच्या (sales revenue) स्वरूपात पुन्हा उत्पादकांकडे येते.
- फर्म पुन्हा या महसुलाचा वापर घटक सेवांसाठी पैसे देण्यासाठी करतात आणि अशा प्रकारे हा लूप पुन्हा सुरू राहतो.

या संकल्पनेच्या आधारावर, वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य विविध मार्गांनी मोजले जाऊ शकते.

उत्पादनाचे एकूण मूल्य मोजण्याच्या पद्धती

हे मूल्य मोजण्यासाठी तीन पद्धती आहेत, त्या म्हणजे:

१. उत्पादन पद्धत (Product method)
२. खर्च पद्धत (Expenditure method)
३. उत्पन्न पद्धत (Income method)

1. उत्पादन पद्धत (Product Method)

- याला 'मूल्यवर्धित पद्धत' (value-added method) असेही म्हणतात.
- या पद्धतीचा वापर एका आर्थिक वर्षात अर्थव्यवस्थेतील सर्व कंपन्यांनी उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांचे एकूण मूल्य मोजण्यासाठी केला जातो.
- उत्पादनाचे एकूण मूल्य मोजण्यासाठी, कंपनीच्या उत्पादनाच्या मूल्यातून मध्यवर्ती वस्तूंचे (Intermediate goods) मूल्य वजा केले जाते.
 - कंपनीने केलेले मूल्यवर्धन (Value Added by a firm) = कंपनीच्या उत्पादनाचे मूल्य - मध्यवर्ती वस्तूंचे मूल्य.
- अर्थव्यवस्थेद्वारे उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या एकूण प्रमाणाचे मूल्य एका वर्षात अर्थव्यवस्थेतील सर्व कंपन्यांचे एकूण मूल्यवर्धन (gross value added) बेरीज करून मोजले जाते आणि अशा प्रकारे मिळालेल्या मूल्याला सकल मूल्यवर्धन (Gross Value Added - GVA) असे म्हणतात.
- जर भांडवली उत्पादन घटकांच्या सामान्य झीजेसाठी (normal wear and tear) GVA मधून घसारा (depreciation) कमी केला, तर त्याला निव्वळ मूल्यवर्धन (Net Value Added - NVA) असे म्हणतात.
- सारांश:
 - GVA (सकल मूल्यवर्धन) = उत्पादन (Output) - मध्यवर्ती उपभोग (Intermediate Consumption)
 - NVA (निव्वळ मूल्यवर्धन) = GVA - घसारा (Depreciation)

2. खर्च पद्धत (Expenditure Method)

- GDP (सकल देशांतर्गत उत्पादन) मोजण्यासाठी ही एक पर्यायी पद्धत आहे.
- या पद्धतीनुसार, एका वर्षात उत्पादित झालेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचे टक्केवारीनुसार मूल्य विविध क्षेत्रांद्वारे केलेल्या खर्चावर आधारित मोजले जाते.
- या पद्धतीमध्ये, खालील खर्चाची बेरीज केली जाते:
 - एका फर्मने उत्पादित केलेल्या वस्तू आणि सेवांवर इतर कंपन्यांनी केलेला अंतिम उपभोग खर्च.
 - विविध वस्तू आणि सेवांवर कुटुंबीयांनी केलेला उपभोग खर्च.
 - एका फर्मने उत्पादित केलेल्या भांडवली वस्तूंवर इतर कंपन्यांनी केलेला अंतिम गुंतवणूक खर्च.
 - फर्मने उत्पादित केलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांवर सरकारने केलेला खर्च (उपभोग आणि गुंतवणूक दोन्ही).
 - फर्मने परदेशात वस्तू आणि सेवा विकून कमावलेले निर्यात उत्पन्न.
- **GDP = C + I + G + (X - M)**
 - C = उपभोग (Consumption)
 - I = गुंतवणूक (Investment)
 - G = सरकारी खर्च (Government Spending)
 - (X - M) = निव्वळ निर्यात (Net Exports)

3. उत्पन्न पद्धत (Income Method)

- अर्थव्यवस्थेतील अंतिम खर्चाची बेरीज सर्व उत्पादन घटकांना एकत्रितपणे मिळालेल्या उत्पन्नाएवढी (incomes) असणे आवश्यक आहे (अंतिम खर्च हा अंतिम वस्तूवर केला जातो; त्यात तात्काळ वस्तूवर केलेल्या खर्चाचा समावेश होत नाही).
- कंपन्यांनी मिळवलेले उत्पन्न एकत्रित करून ते उत्पादन घटकांमध्ये (जमीन, श्रम, भांडवल आणि उद्योजकता) पगार, मजुरी, नफा, व्याज आणि भाडे म्हणून वितरित करणे आवश्यक आहे.
- म्हणून, या पद्धतीनुसार GDP पगार, मजुरी, नफा, व्याज आणि भाडे यांची बेरीज करून मिळवला जातो.

घटक खर्च, मूलभूत किमती आणि बाजारपेठेतील किमती (FACTOR COST, BASIC PRICES AND MARKET PRICES)

1. उत्पादन कर (Production Taxes) उत्पादन कर आणि अनुदान (subsidies) हे उत्पादनाशी संबंधित असतात, परंतु ते उत्पादनाच्या प्रमाणावर अवलंबून नसतात, जसे की जमीन महसूल, मुद्रांक शुल्क आणि नोंदणी शुल्क.

- **निव्वळ उत्पादन कर (Net Production Taxes) = उत्पादन कर - उत्पादन अनुदान.**

2. उत्पादन कर (Product Taxes) उत्पादन कर आणि अनुदान हे प्रति युनिट किंवा प्रति उत्पादनावर दिले किंवा घेतले जातात, उदा. उत्पादन शुल्क, सेवा कर, निर्यात आणि आयात शुल्क इत्यादी.

- **निव्वळ उत्पादन कर (Net Product Taxes) = उत्पादन कर - उत्पादन अनुदान.**

3. घटक खर्च (Factor cost) यात केवळ उत्पादन घटकांना केलेल्या देयकांचा समावेश होतो; यात कोणताही कर किंवा अनुदानाचा समावेश होत नाही.

4. मूलभूत किमती (Basic prices) घटक खर्चाव्यतिरिक्त, यात निव्वळ उत्पादन करांचा समावेश होतो पण निव्वळ उत्पादन करांचा नाही.

5. बाजारपेठेतील किमती (Market prices)

- मूलभूत किमतीमध्ये निव्वळ उत्पादन कर (Net Product taxes) जोडले जातात. (बाजारपेठेतील किमतीमध्ये दोन्ही अप्रत्यक्ष कर समाविष्ट असतात.)
- **उदाहरण:** समजा, भारतातील एक फर्निचर उत्पादक एक लाकडी खुर्ची तयार करतो. घटक खर्चात (थेट उत्पादन खर्च) कच्चा माल (₹3,000), श्रम (₹2,000), यंत्रसामग्री (₹1,000), आणि नफा (₹500) यांचा समावेश होतो, ज्याची एकूण बेरीज ₹6,500 होते. सरकार पर्यावरणपूरक पद्धतीसाठी ₹500 चे अनुदान देते, ज्यामुळे घटक खर्च कमी होऊन ₹6,000 होतो. यामध्ये ₹300 चा उत्पादन कर (उदा. स्थानिक फॅक्टरी कर) जोडल्यास मूलभूत किंमत ₹6,300 होते. शेवटी, मूलभूत किमतीवर 12% GST (उत्पादन कर) (₹756) जोडल्यास, ग्राहकाने दिलेली बाजारपेठेतील किंमत ₹7,056 होते.

तथ्य (Fact):

- भारतात, राष्ट्रीय उत्पन्नाचे सर्वात महत्त्वाचे मोजमाप घटक खर्चावरील GDP होते.
- केंद्रीय सांख्यिकी कार्यालय (CSO) घटक खर्च आणि बाजारपेठेतील किमतींवर GDP नोंदवत असे.
- जानेवारी २०१५ मध्ये केलेल्या सुधारणेत, CSO ने घटक खर्चावरील GDP ऐवजी मूलभूत किमतीवरील GVA आणि बाजारपेठेतील किमतीवरील GDP (ज्याला आता फक्त GDP म्हणतात) हे सर्वात महत्त्वाचे मोजमाप म्हणून स्वीकारले आहे.
- **मूलभूत किमतीवरील GVA = घटक खर्चावरील GVA + निव्वळ उत्पादन कर.**
- **बाजारपेठेतील किमतीवरील GVA = मूलभूत किमतीवरील GVA + निव्वळ उत्पादन कर.**

काही महत्त्वाच्या स्थूल-आर्थिक ओळख (Some Important Macro-Economic Identities)

१. सकल देशांतर्गत उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP)

- हे एका वर्षात देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत होणाऱ्या अंतिम वस्तू आणि सेवांच्या एकूण उत्पादनाचे मोजमाप करते.
- परदेशात काम करणारा आणि मजुरी मिळवणारा कोणताही भारतीय नागरिक त्या विशिष्ट देशाच्या GDP मध्ये समाविष्ट केला जाईल, पण भारताच्या GDP मध्ये नाही.

- तथापि, भारतीय नागरिक जरी परदेशात काम करत असले आणि भारताच्या देशांतर्गत प्रदेशाबाहेर केलेल्या कमाईमुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत योगदान देत असले तरीही.

२. निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (Net Domestic Product - NDP)

- निव्वळ देशांतर्गत उत्पादन (NDP) हे एक स्थूल आर्थिक निर्देशक आहे जे एका विशिष्ट कालावधीत देशाच्या सीमांमध्ये उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांच्या एकूण मूल्याचे मोजमाप करते, ज्यात घसान्याची (depreciation) गणना केली जाते. हे मूलतः सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) असते ज्यामध्ये उत्पादनात वापरल्या गेलेल्या भांडवली वस्तूंची झीज (wear and tear) समायोजित केलेली असते.

३. सकल राष्ट्रीय उत्पादन (Gross National Product - GNP)

- हे देशाच्या उत्पादन घटकांनी त्यांच्या स्थानाची पर्वा न करता उत्पादित केलेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांच्या आर्थिक मूल्याचे मोजमाप करते.
- $GNP \equiv GDP + \text{परदेशातून मिळणारे निव्वळ घटक उत्पन्न (Net factor Income from abroad)}$.
- $GNP = GDP + \text{उर्वरित जगात काम करणाऱ्या देशांतर्गत उत्पादन घटकांनी मिळवलेले घटक उत्पन्न - देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत काम करणाऱ्या उर्वरित जगाच्या उत्पादन घटकांनी मिळवलेले घटक उत्पन्न}$.
- उर्वरित जगात काम करणाऱ्या देशांतर्गत उत्पादन घटकांनी मिळवलेले घटक उत्पन्न - देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत काम करणाऱ्या उर्वरित जगाच्या उत्पादन घटकांनी मिळवलेले घटक उत्पन्न याला **परदेशातून मिळणारे निव्वळ घटक उत्पन्न (Net Factor Income from Abroad - NFIA)** असेही म्हणतात.

४. निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (Net National Product - NNP)

- घसारा वजा केल्यावर मिळणारे राष्ट्रीय उत्पादनाचे हे निव्वळ मूल्य आहे.
- घसारा म्हणजे झीज झाल्यामुळे वापरल्या गेलेल्या भांडवलाची विशिष्ट रक्कम. हे कोणाच्याही उत्पन्नाचा भाग नसते, म्हणून अधिक अचूक मोजमाप मिळवण्यासाठी ते वजा केले पाहिजे.
- $\text{निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन (NNP)} = \text{सकल राष्ट्रीय उत्पादन (GNP)} - \text{घसारा (Depreciation)}$.

५. दरडोई निव्वळ राष्ट्रीय उत्पन्न (Per Capita Net National Income)

- भारताचे दरडोई उत्पन्न हे एका वर्षात भारतातील एका व्यक्तीने कमावलेल्या सरासरी उत्पन्नाचे मोजमाप आहे. भारताचे दरडोई उत्पन्न

भारताच्या राष्ट्रीय उत्पन्नाला त्याच्या एकूण लोकसंख्येने भागून काढले जाते.

६. वैयक्तिक उत्पन्न (Personal Income)

- हे राष्ट्रीय उत्पन्नाचा (NI) तो भाग आहे जो कुटुंबांना मिळतो. वैयक्तिक उत्पन्न मिळवण्यासाठी NI मध्ये खालील गोष्टी समायोजित केल्या जातात:
 - **अवितरित नफा (Undistributed Profits - UP):** कंपन्या आणि सरकारी उपक्रमांनी कमावलेला नफ्याचा तो भाग जो उत्पादन घटकांना वितरित केला जात नाही.
 - **कंपनी कर (Corporate tax):** जो कंपन्यांच्या कमाईवर लादला जातो आणि कुटुंबांना मिळत नाही.
 - **कुटुंबांनी केलेले निव्वळ व्याज पेमेंट (Net Interest payments made by households):** कुटुंबांनी घेतलेल्या कोणत्याही जुन्या कर्जा/उधारसाठी कंपन्या किंवा सरकारला दिलेले व्याज, ज्यामध्ये कुटुंबांना कंपन्या किंवा सरकारकडून मिळणाऱ्या कोणत्याही व्याज पेमेंटची समायोजित केलेली रक्कम.
 - **सरकार आणि कंपन्यांकडून कुटुंबांना मिळणारी हस्तांतरण देयके (Transfer payments to the households from the government and firms):** कुटुंबांना सरकार आणि कंपन्यांकडून मिळणारी हस्तांतरण देयके (उदाहरणार्थ, पेन्शन, शिष्यवृत्ती, बक्षिसे इत्यादी).
- $\text{वैयक्तिक उत्पन्न (PI)} \equiv \text{NI} - \text{अवितरित नफा} - \text{कुटुंबांनी केलेले निव्वळ व्याज पेमेंट} - \text{कंपनी कर} + \text{सरकार आणि कंपन्यांकडून कुटुंबांना मिळणारी हस्तांतरण देयके}$.

७. वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न (Personal Disposable Income)

- याचा अर्थ वैयक्तिक उत्पन्नातून वैयक्तिक स्तरावरील कर वजा करणे.
- हे सर्व कर भरल्यानंतर कुटुंबांकडे शिल्लक राहिलेल्या निव्वळ उत्पन्नाचे मोजमाप करते.
- वैयक्तिक कर देयके (उत्पन्न कर इत्यादी) आणि गैर-कर देयके (उदा. दंड इत्यादी) वैयक्तिक उत्पन्नामधून (PI) वजा केली जातात आणि त्यानंतर आपल्याला **वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न (Personal Disposable Income)** मिळते.
- $\text{वैयक्तिक खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न} = \text{PI} - \text{वैयक्तिक कर देयके} - \text{गैर-कर देयके}$.

८. राष्ट्रीय खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न (National Disposable Income)

- याचा अंदाज देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेकडे असलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या एकूण प्रमाणाबद्दल माहिती देतो.
- $\text{राष्ट्रीय खर्च करण्यायोग्य उत्पन्न} = \text{बाजारपेठेतील किमतींवर निव्वळ राष्ट्रीय उत्पादन} + \text{उर्वरित जगाकडून आलेले इतर चालू हस्तांतरण (other current transfers)}$.

- उर्वरित जगाकडून आलेल्या इतर चालू हस्तांतरणांमध्ये भेटवस्तू मदत इत्यादींच्या स्वरूपात मिळालेल्या रकमेचा समावेश होतो.

१. खाजगी उत्पन्न (Private Income)

- खाजगी उत्पन्न = निव्वळ देशांतर्गत उत्पादनातून खाजगी क्षेत्राला मिळणारे घटक उत्पन्न + राष्ट्रीय कर्जावरील व्याज + परदेशातून मिळणारे निव्वळ घटक उत्पन्न + सरकारकडून आलेले चालू हस्तांतरण + उर्वरित जगाकडून आलेले इतर निव्वळ हस्तांतरण.

नाममात्र आणि वास्तविक GDP (Nominal and Real GDP)

१. वास्तविक GDP (Real GDP)

- याची गणना अशा प्रकारे केली जाते की वस्तू आणि सेवांचे मूल्यांकन काही स्थिर किंमतींवर केले जाते.
- या किंमती स्थिर राहिल्यामुळे, वेगवेगळ्या वर्षांमधील वास्तविक GDP मध्ये बदल केवळ तेव्हाच होतो जेव्हा उत्पादनाच्या वास्तविक प्रमाणात बदल होतो.
- हे एखाद्या देशाच्या आर्थिक वाढीच्या वास्तविक दराचे अधिक अचूक चित्र प्रदान करते. वास्तविक GDP ची गणना करताना, चलनवाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एक आधारभूत वर्ष (base year) निवडले जाते; वास्तविक GDP आकडेवारीमध्ये आधारभूत वर्षाच्या किंमती वापरून वेगवेगळ्या वर्षांमध्ये उत्पादित झालेल्या वस्तूंचे प्रमाण दर्शविले जाते.

२. नाममात्र GDP (Nominal GDP)

- हा सध्याच्या बाजारातील प्रचलित किंमतींवर मोजलेला GDP आहे.
- यामध्ये चलनवाढ (inflation) किंवा चलनघट (deflation) मुळे चालू वर्षात झालेल्या बाजारभावातील सर्व बदलांचा समावेश होतो.
- बाजारातील GDP ची किंमत.

GDP अपस्फीती (GDP Deflator)

- हे नाममात्र GDP आणि वास्तविक GDP यांचे गुणोत्तर आहे.
- हे गुणोत्तर आपल्याला, वास्तविक GDP निश्चित करण्यासाठी वापरल्या जाणाऱ्या आधारभूत वर्षाच्या किंमतीच्या तुलनेत, त्यानंतरच्या वर्षांमध्ये (नाममात्र GDP) अर्थव्यवस्थेतील किंमती कशा बदलल्या आहेत, याची कल्पना देते.
- भारतात, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालय (MoSPI) अंतर्गत राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) GDP अपस्फीती प्रकाशित करण्यासाठी जबाबदार आहे. GDP अपस्फीतीला **अप्रत्यक्ष किंमत अपस्फीती** (implicit price deflator) असेही म्हणतात, जो अर्थव्यवस्थेतील चलनवाढीचे मोजमाप आहे. हे देशांतर्गत उत्पादित सर्व वस्तू आणि सेवांच्या किंमतीतील बदलांना दर्शवते.

घाऊक किंमत निर्देशांक (Wholesale Price Index - WPI)

- हा घाऊक व्यवसायांद्वारे इतर व्यवसायांना मोठ्या प्रमाणात (in bulk) विकल्या जाणाऱ्या आणि व्यापार केल्या जाणाऱ्या वस्तूंच्या किंमतीतील बदलांचे मोजमाप करतो.

- याचा अर्थ असा की, WPI किरकोळ स्तराच्या आधी, म्हणजे कारखान्याच्या दारापाशी (factory gate) असलेल्या किंमतींचा मागोवा घेतो.
- तो आर्थिक सल्लागार, औद्योगिक धोरण आणि प्रोत्साहन विभाग (Economic Advisor, Department of Industrial policy and promotion) द्वारे मासिक आधारावर (monthly basis) प्रसिद्ध केला जातो.

ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI)

- हा अर्थव्यवस्थेतील किंमतींमधील बदलांचे मोजमाप करण्याचा आणखी एक मार्ग आहे.
- सर्वसाधारणपणे, हा प्रतिनिधी ग्राहकाने खरेदी केलेल्या वस्तूंच्या विशिष्ट बास्केटच्या किंमतींचा निर्देशांक असतो, जो टक्केवारीमध्ये व्यक्त केला जातो.
- या बास्केटमधील वस्तूंची किंमत पूर्वनिर्धारित आधारभूत वर्षासाठी मोजली जाते आणि चालू वर्षातील त्याच बास्केटच्या किंमतीशी तिची तुलना केली जाते.
- चालू वर्षातील किंमतींमध्ये आधारभूत वर्षाच्या तुलनेत झालेली वाढ किंवा घट टक्केवारीमध्ये दर्शविली जाते.
- भारतामध्ये, सांख्यिकी आणि कार्यक्रम अंमलबजावणी मंत्रालयाच्या (MoSPI) अंतर्गत असलेले राष्ट्रीय सांख्यिकी कार्यालय (NSO) ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI) प्रकाशित करते. हा CPI दर महिन्याच्या १२ तारखेला प्रसिद्ध केला जातो.

उत्पादक किंमत निर्देशांक (Producer Price Index)

- हा एक किंमत निर्देशांक आहे, जो देशांतर्गत उत्पादकांना त्यांच्या उत्पादनासाठी मिळालेल्या सरासरी किंमतींमधील बदल मोजतो.
- हा फक्त एवढाच अर्थ आहे की, तो विक्रेत्याच्या दृष्टिकोनातून किंमतींमधील हालचाली मोजतो.
- हा निर्देशांक घाऊक स्तरावरील (wholesale level) महागाई दर्शवतो. म्हणजेच, वस्तू आणि सेवा ग्राहकांपर्यंत पोहोचण्यापूर्वीच्या किंमतींमधील बदल तो दर्शवतो. अनेक विकसित देशांमध्ये याचा वापर वाढलेला आहे.

GDP अपस्फीतीकारक (GDP Deflator)	ग्राहक किंमत निर्देशांक (CPI)
<ul style="list-style-type: none"> सर्व वस्तू आणि सेवांच्या किंमतींचे मोजमाप करते. केवळ देशांतर्गत उत्पादित वस्तू आणि सेवांचा समावेश असतो. विविध वस्तूंच्या किंमतींना बदलती वजने (weights) दिली जातात. पाश्चे निर्देशांक (Paasche Index) महागाई कमी लेखतो. 	<ul style="list-style-type: none"> ग्राहकांनी खरेदी केलेल्या वस्तू आणि सेवांच्या किंमतींचे मोजमाप करते. येथे खरेदी केलेल्या सर्व वस्तू आणि सेवांचा समावेश असतो. विविध वस्तूंच्या किंमतींना स्थिर वजने (weights) दिली जातात. लास्पेयर्स निर्देशांक (Laspeyres Index) महागाई जास्त दर्शवतो.

स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (GDP) आणि लोकांचे कल्याण

सर्वसाधारणपणे, उच्च GDP म्हणजे त्या अर्थव्यवस्थेतील लोकांची अधिक समृद्धी आणि चांगले कल्याण असे मानले जाते.

परंतु, केवळ GDP वाढीव्यतिरिक्त काही इतर महत्त्वाचे घटक विचारात घेणे आवश्यक आहे:

- **GDP च्या वितरणातील असमानता (Uniformity in Distribution of GDP):** हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की, जर GDP वाढ केवळ काही मोजक्या व्यक्ती किंवा कंपन्यांच्या हातात केंद्रित झाली असेल, तर त्याचा अर्थ देशातील सर्व रहिवाशांसाठी समृद्धी वाढली असा होत नाही.
- **गैर-आर्थिक व्यवहार (Non-Monetary exchanges):** अनेक उत्पादक क्रिया, जसे की महिलांनी घरात केलेली घरगुती कामे, अनौपचारिक क्षेत्रांमध्ये होणारे वस्तू विनिमय (barter exchanges) इत्यादींचे आर्थिक मूल्य मोजले जात नाही आणि म्हणून त्यांची गणना देशाच्या GDP अंदाजात होत नाही. यामुळे GDP चा अंदाज कमी होण्याची शक्यता असते, ज्यामुळे देशातील उत्पादक क्रिया आणि कल्याणाबद्दल स्पष्ट चित्र मिळत नाही.
- **बाह्य घटक (Externalities):** बाह्य घटक म्हणजे एखादी संस्था किंवा व्यक्ती दुसऱ्यावर करत असलेले फायदे (किंवा तोटे) ज्यासाठी त्यांना मोबदला दिला जात नाही (किंवा दंड केला जात नाही).
 - उदाहरणार्थ: उत्पादन प्रक्रियेदरम्यान, एखादा उद्योग स्थानिक नदी किंवा तलाव प्रदूषित करू शकतो. यामुळे जलचरांवर परिणाम होऊन, मासेमारांना मिळणाऱ्या उत्पन्नावरही परिणाम होऊ शकतो. GDP हा लोकांच्या कल्याणाचा अंदाज असल्यामुळे, प्रदूषण आणि पर्यावरणाचा न्हास यांसारख्या नकारात्मक बाह्य घटकांचा विचार न केल्यामुळे GDP चा अंदाज जास्त (overestimated) असू शकतो.

पैसा म्हणजे काय?

पैसा ही अशी वस्तू आहे जी आर्थिक देवाणघेवाणीचे माध्यम म्हणून सर्वसाधारणपणे स्वीकारली जाते. हा एक असे माध्यम आहे ज्यात वस्तूंच्या किमती आणि मूल्ये व्यक्त केली जातात. तो एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे आणि एका देशातून दुसऱ्या देशात फिरतो, ज्यामुळे व्यापार सुलभ होतो. पैसा हे संपत्ती मोजण्याचे एक महत्त्वाचे साधन आहे.

पैशाची कार्ये

आपल्या सर्वांना पैशाचे महत्त्व माहित आहे. पैशाच्या कार्याचे पुढे तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

१. प्राथमिक कार्ये (Primary Functions)

- **विनिमयाचे माध्यम (Medium of Exchange):** वस्तू आणि सेवांच्या खरेदी-विक्रीसाठी पैसा माध्यम म्हणून वापरला जातो.
- **मूल्याचे सामान्य एकक (Common Unit of Value):** पैशामुळे विविध वस्तू आणि सेवांचे मूल्य एकाच एककात व्यक्त करता येते, ज्यामुळे त्यांची तुलना करणे सोपे होते.

२. दुय्यम कार्ये (Secondary Functions)

- **मूल्य साठवण (Store of Value):** पैसा भविष्यातील वापरासाठी मूल्य साठवून ठेवण्याचे साधन म्हणून काम करतो.
- **मूल्य हस्तांतरण (Transfer of Value):** पैशामुळे संपत्ती एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी किंवा एका व्यक्तीकडून दुसऱ्या व्यक्तीकडे सहज हस्तांतरित करता येते.
- **स्थगित देयकांचे प्रमाण (Standard of Deferred Payment):** कर्जाची परतफेड किंवा भविष्यातील देयकांसाठी पैसा एक प्रमाण म्हणून वापरला जातो.

३. आनुषंगिक कार्ये (Contingent Functions)

- **तरलता (Liquidity):** पैसा ही सर्वात तरल (liquid) मालमत्ता आहे, म्हणजेच तो कोणत्याही वेळी सहजपणे वस्तू आणि सेवांमध्ये रूपांतरित केला जाऊ शकतो.
- **पतपुरवट्याचा आधार (Basis of Credit):** बँका आणि वित्तीय संस्था पतपुरवठा करण्यासाठी पैशाचा आधार घेतात.
- **किंमत यंत्रणेचा आधार (Basis of Price Mechanism):** पुरवठा आणि मागणीनुसार किमती ठरवण्यासाठी पैसा आधारभूत घटक म्हणून काम करतो.

वस्तू-विनिमय पद्धत (Barter System)

वस्तू-विनिमय पद्धत म्हणजे पैशाचा वापर न करता थेट वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण करणे. उदाहरणार्थ, 'अ' ला 'ब' कडून गाडी विकत घ्यायची आहे आणि 'ब' ती गाडी 'अ' ला त्याच्या दूरदर्शन संचाच्या (television) बदल्यात विकतो. या उदाहरणामध्ये पैशाच्या देवाणघेवाणीशिवाय वस्तू आणि सेवांची देवाणघेवाण झालेली आहे.

वस्तू-विनिमय पद्धतीतील मर्यादा

- **अविभाज्यता (Lack of divisibility):**
- **गरजांच्या दुहेरी जुळवणीचा अभाव (Lack of double coincidence of wants):**
- **स्थगित देयकांचे प्रमाण नसणे (Lack of standard of deferred payment):**
- **वस्तू आणि सेवांच्या देवाणघेवाणीतील अडचण (Difficulty in exchange of goods and services):**
- **मूल्याचे सामान्य मापन नसणे (Lack of common measure of value):**

पैशाची मागणी

- पैशाची मागणी ही व्यवहारांच्या प्रमाणाशी थेट प्रमाणात (directly proportional) असते.
- जितके जास्त व्यवहार करायचे असतील, तितकी जास्त पैशाची मागणी असते.
- त्याचप्रमाणे, उत्पन्नात वाढ झाली की पैशाची मागणी वाढते.

बँकांनी दिलेला **व्याजदर** बाजारात पैशाची मागणी ठरवतो. जेव्हा व्याजदर जास्त असतो, तेव्हा लोक जास्त परतावा (returns) मिळवण्यासाठी आपले पैसे बँकेत ठेवतात, त्यामुळे बाजारात पैशाची मागणी कमी होते.

पैशाचा पुरवठा (Supply of Money)

आधुनिक अर्थव्यवस्थेत, पैशांमध्ये रोख रक्कम (cash) आणि बँक ठेवींचा (bank deposits) समावेश होतो. कोणत्या प्रकारच्या बँक ठेवींचा समावेश केला जातो, यावर अवलंबून, पैशाची अनेक मापे आहेत. पैशाचा पुरवठा तयार करणारी यंत्रणा दोन प्रकारच्या संस्थांनी मिळून बनलेली असते:

१. **मध्यवर्ती बँक (Central Bank)**
२. **व्यावसायिक बँका (Commercial Banks)**

चला, आपण आता त्यांची थोडक्यात माहिती घेऊया:

मध्यवर्ती बँक (Central Bank)

- आधुनिक अर्थव्यवस्थेतील मध्यवर्ती बँक ही एक अत्यंत महत्त्वाची संस्था आहे. जवळजवळ प्रत्येक देशाची स्वतःची एक मध्यवर्ती बँक आहे. भारताला १९३५ मध्ये आपली मध्यवर्ती बँक मिळाली.
- तिचे नाव '**भारतीय रिझर्व्ह बँक**' (Reserve Bank of India) असे आहे.
- मध्यवर्ती बँकेची अनेक महत्त्वाची कार्ये आहेत:
 - ती देशाचे **चलन** जारी करते.
 - बँक दर (bank rate), खुल्या बाजारातील व्यवहार (open market operations) आणि राखीव निधीच्या प्रमाणात बदल (variations in reserve ratios) यांसारख्या विविध पद्धतींद्वारे ती देशाच्या पैशाच्या पुरवट्यावर नियंत्रण ठेवते.
 - ती सरकारसाठी **बँकर** म्हणून काम करते.

- ती अर्थव्यवस्थेच्या **परकीय चलन साठ्याची (foreign exchange reserves)** संरक्षक असते.
- ती बँकिंग प्रणालीसाठी एक बँक म्हणूनही कार्य करते.
- पैशाच्या पुरवठ्याच्या दृष्टीने, आपल्याला तिच्या **चलन जारी करण्याच्या** कार्यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. मध्यवर्ती बँकेद्वारे जारी केलेले हे चलन जनता किंवा व्यावसायिक बँकांकडे असू शकते आणि याला **'उच्च-शक्तीचा पैसा' (high-powered money)** किंवा **'राखीव पैसा' (reserve money)** किंवा **'मौद्रिक आधार' (monetary base)** असे म्हणतात, कारण तो पतनिर्मितीचा (credit creation) आधार असतो.

व्यावसायिक बँक (Commercial Bank)

व्यावसायिक बँका या दुसऱ्या प्रकारच्या संस्था आहेत ज्या अर्थव्यवस्थेच्या पैसा निर्माण करणाऱ्या यंत्रणेचा भाग आहेत.

- व्यावसायिक बँका लोकांकडून ठेवी स्वीकारतात आणि त्यातील काही निधी कर्ज घेऊ इच्छिणाऱ्या लोकांना कर्ज म्हणून देतात.
- ठेवीदारांना बँकांकडून मिळणारा व्याजदर, कर्जदारांकडून आकारल्या जाणाऱ्या व्याजदरापेक्षा कमी असतो.
- या दोन व्याजदरांमधील फरकाला **'स्प्रेड'** असे म्हणतात आणि तो बँकेचा नफा असतो.

पैशाची मागणी

- पैसा ही सर्व मालमत्तापेक्षा सर्वाधिक तरल (liquid) मालमत्ता आहे, कारण तो सार्वत्रिकरित्या स्वीकारार्ह आहे आणि त्यामुळे इतर वस्तूंसाठी सहजपणे त्याची देवाणघेवाण केली जाऊ शकते. परंतु, त्याला एक संधी खर्च (opportunity cost) असतो.
- काही रोख रक्कम स्वतःजवळ ठेवण्याऐवजी, आपण ती बँकेत ठेव म्हणून ठेवतो आणि जेव्हा गरज असते, तेव्हा ती काढण्याच्या यंत्रणेचा (withdrawal mechanism) वापर करतो.
- म्हणून, पैशाच्या मागणीला अनेकदा **'तरलता पसंती' (liquidity preference)** असे म्हटले जाते. लोक मुख्यतः दोन हेतूंनी पैशाची शिल्लक स्वतःजवळ ठेवू इच्छितात.

१. व्यवहार हेतू (The Transaction Motive)

- पैसे जवळ बाळगण्याचे मुख्य कारण म्हणजे व्यवहार करणे. उदाहरणार्थ, लोक मासिक उत्पन्न मिळवतात पण पुढील महिन्यात ते सतत खर्च करत राहतात.
- एका विशिष्ट कालावधीत, पैशाच्या एका युनिटने (unit) किती वेळा हात बदलते, याला **पैशाचा चलन वेग (velocity of circulation of money)** असे म्हणतात.

२. सट्टेबाजीचा हेतू (The Speculative Motive)

- एखादी व्यक्ती आपली संपत्ती स्थावर मालमत्ता, बुलियन (सोनं-चांदी), रोखे (bonds), पैसे इत्यादींच्या स्वरूपात ठेवू शकते. साधेपणासाठी,

आपण पैशाव्यतिरिक्त इतर सर्व मालमत्तांना एकत्र करून त्यांना **'रोखे' (bonds)** ही एकच संज्ञा देऊ.

- रोखे म्हणजे अशी कागदपत्रे, जी ठराविक कालावधीत भविष्यात आर्थिक परतावा देण्याचे वचन देतात. ही कागदपत्रे सरकार किंवा कंपनी लोकांकडून पैसे उधार घेण्यासाठी जारी करतात आणि त्यांची बाजारात खरेदी-विक्री होऊ शकते.
- रोख्यांचे मूल्य व्याजदरांच्या व्यस्त प्रमाणात (inversely) बदलते. जेव्हा व्याजदर वाढण्याची शक्यता असते, तेव्हा रोख्यांचे भांडवली नुकसान (capital loss) टाळण्यासाठी लोक रोख्यांऐवजी पैसे जवळ ठेवतात. याउलट, जेव्हा व्याजदर कमी होण्याची शक्यता असते, तेव्हा वाढणाऱ्या रोख्यांच्या किमतीचा फायदा घेण्यासाठी लोक पैशांऐवजी रोखे जवळ ठेवतात.
- जेव्हा व्याजदर खूप जास्त असतो, तेव्हा भविष्यात तो कमी होईल अशी प्रत्येकाची अपेक्षा असते आणि त्यामुळे रोख्यांमधून भांडवली नफा (capital gains) मिळेल अशी त्यांना आशा असते. अशावेळी लोक आपले पैसे रोख्यांमध्ये गुंतवतात. त्यामुळे पैशाची सट्टेबाजीची मागणी कमी होते.
- जेव्हा व्याजदर कमी होतो, तेव्हा अधिकाधिक लोकांना भविष्यात तो वाढेल अशी अपेक्षा असते आणि त्यांना भांडवली नुकसानीची भीती वाटते. त्यामुळे ते आपले रोखे पैशांमध्ये रूपांतरित करतात, ज्यामुळे पैशाची सट्टेबाजीची मागणी वाढते. म्हणून, पैशाची सट्टेबाजीची मागणी आणि व्याजदर यांच्यात व्यस्त संबंध (inversely related) असतो.

पैशाचा पुरवठा: विविध मापे

- आधुनिक अर्थव्यवस्थेत, पैशांमध्ये प्रामुख्याने देशाच्या मौद्रिक प्राधिकरणाने (monetary authority) जारी केलेल्या चलनी नोटा आणि नाण्यांचा समावेश असतो.
- भारतात, चलनी नोटा **भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI)** जारी करते, जी भारतातील मौद्रिक प्राधिकरण आहे. तथापि, नाणी **भारत सरकारद्वारे** जारी केली जातात.
- चलनी नोटा आणि नाण्यांव्यतिरिक्त, व्यावसायिक बँकांमध्ये लोकांच्या बचत (savings) किंवा चालू (current) खात्यांमधील शिल्लक (balance) देखील पैसा मानली जाते, कारण या खात्यांवर काढलेले धनादेश (cheques) व्यवहार पूर्ण करण्यासाठी वापरले जातात.
- अशा ठेवींना **मागणी ठेवी (demand deposits)** म्हणतात, कारण खातेदाराच्या मागणीनुसार बँक त्या कधीही देय असतात. इतर ठेवी, उदा. **मुदत ठेवी (fixed deposits)**, विशिष्ट कालावधीसाठी असतात आणि त्यांना **वेळ ठेवी (time deposits)** असे म्हणतात.
- १०० रुपयांच्या नोटेचा वापर करून दुकानातून १०० रुपयांच्या वस्तू खरेदी करता येत असल्या, तरी त्या कागदाचे स्वतःचे मूल्य नगण्य असते - निश्चितपणे ते १०० रुपयांपेक्षा कमी असते. त्याचप्रमाणे, पाच रुपयांच्या नाण्यामधील धातूचे मूल्य कदाचित ५ रुपयांपेक्षा कमी असेल.
- तरीही लोक अशा नोटा आणि नाण्यांच्या बदल्यात त्याहून अधिक मौल्यवान वस्तू का स्वीकारतात? याचे कारण, या नोटा आणि नाण्यांना

जारी करणाऱ्या प्राधिकरणाने दिलेली **हमी (guarantee)** हेच त्यांचे मूल्य आहे.

- प्रत्येक चलनी नोटेवर **रिझर्व्ह बँकेच्या गव्हर्नरचे वचन** असते की, जर कोणी ती नोट रिझर्व्ह बँक किंवा इतर कोणत्याही व्यावसायिक बँकेकडे सादर केली, तर रिझर्व्ह बँक त्या व्यक्तीला नोटेवर छापलेल्या मूल्याइतकी खरेदीशक्ती (purchasing power) देण्यास जबाबदार असेल.
- नाण्यांच्या बाबतीतही हेच खरे आहे. म्हणूनच, चलनी नोटा आणि नाण्यांना **हुकमी पैसा (fiat money)** म्हणतात. सोने किंवा चांदीच्या नाण्यांप्रमाणे त्यांना स्वतःचे आंतरिक मूल्य (intrinsic value) नसते.
- त्यांना **वैध चलन (legal tenders)** असेही म्हणतात, कारण कोणत्याही प्रकारच्या व्यवहाराची पूर्तता करण्यासाठी देशातील कोणताही नागरिक त्यांना स्वीकारण्यास नकार देऊ शकत नाही.
- मात्र, बचत किंवा चालू खात्यांवर काढलेले धनादेश (cheques) देयकाचे माध्यम म्हणून कोणीही स्वीकारण्यास नकार देऊ शकतो. म्हणून, मागणी ठेवी **वैध चलन** नाहीत.

संकीर्ण (Narrow) आणि व्यापक (Broad) पैसा

- पैशाची मागणी प्रमाणेच पैशाचा पुरवठा हा एक साठा (stock) चल आहे. एका विशिष्ट वेळी लोकांच्या वापरात असलेल्या एकूण पैशाच्या साठ्याला **पैशाचा पुरवठा (money supply)** म्हणतात.
- भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) पैशाच्या पुरवठ्याच्या चार पर्यायी मापांसाठी आकडे प्रकाशित करते, ती म्हणजे **M1, M2, M3** आणि **M4**. त्यांची व्याख्या खालीलप्रमाणे आहे:
 - **M1 = CU + DD**
 - **M2 = M1 + पोस्ट ऑफिस बचत बँकांमधील बचत ठेवी**
 - **M3 = M1 + व्यावसायिक बँकांच्या निव्वळ मुदत ठेवी (Net time deposits)**
 - **M4 = M3 + पोस्ट ऑफिस बचत संस्थांमधील एकूण ठेवी (राष्ट्रीय बचत प्रमाणपत्रे वगळून)**
- येथे, **CU** म्हणजे लोकांकडील चलन (नोटा + नाणी) आणि **DD** म्हणजे व्यावसायिक बँकांकडील निव्वळ मागणी ठेवी (net demand deposits). '**निव्वळ (net)**' या शब्दाचा अर्थ असा आहे की, केवळ लोकांच्या बँकांकडील ठेवींचाच पैशाच्या पुरवठ्यात समावेश केला जातो. व्यावसायिक बँक ज्या इतर व्यावसायिक बँकांमध्ये ठेवी ठेवतात, त्यांना पैशाच्या पुरवठ्याचा भाग मानले जात नाही.

नवीन मौद्रिक समष्टी (New Monetary Aggregates)

जून १९९८ मध्ये 'वर्किंग ग्रुप ऑन मनी सप्लाय: अॅनालिटिक्स अँड मॅथोडोलॉजी ऑफ कंपायलेशन' (अध्यक्ष: डॉ. वाय. व्ही. रेड्डी) ने सादर केलेल्या शिफारशीनुसार RBI ने नवीन मौद्रिक समष्टीचा संच प्रकाशित करण्यास सुरुवात केली आहे.

- या कार्यगटाने बँकिंग क्षेत्राच्या ताळेबंद (balance sheet) आधारावर, प्रवाही तरलतेच्या (progressive liquidity) नियमानुसार, चार मौद्रिक

समष्टी (M0, M1, M2 आणि M3) संकलित करण्याची शिफारस केली होती.

- या मौद्रिक समष्टीव्यतिरिक्त, कार्यगटाने तीन तरलता समष्टी (liquidity aggregates), **L1, L2** आणि **L3**, संकलित करण्याची शिफारस केली होती, ज्यात पोस्ट ऑफिस बचत बँकांव्यतिरिक्त, गैर-ठेवीदार वित्तीय संस्था (उदा. विकास वित्तीय संस्था) आणि सार्वजनिक ठेवी स्वीकारणाऱ्या गैर-बँकिंग वित्तीय कंपन्या (non-banking financial companies) यांच्या निवडक आर्थिक दायित्वांचा समावेश होतो.

नवीन मौद्रिक समष्टी (New Monetary Aggregates)

साप्ताहिक संकलन

- **M0 = चलनात असलेले चलन (Currency in Circulation) + बँकांनी RBI कडे ठेवलेल्या ठेवी (Bankers' Deposits with RBI) + RBI कडील 'इतर' ठेवी ('Other' Deposits with RBI)***

पंधरवड्याचे संकलन

- **M1 = लोकांकडील चलन + बँकिंग प्रणालीमधील मागणी ठेवी + RBI कडील 'इतर' ठेवी***
 - = लोकांकडील चलन + बँकिंग प्रणालीमधील चालू ठेवी + बँकिंग प्रणालीमधील बचत ठेवीच्या मागणी देयतांचा भाग + RBI कडील 'इतर' ठेवी*
- **M2 = M1 + बँकिंग प्रणालीमधील बचत ठेवीच्या मुदत देयतांचा भाग + बँकांनी जारी केलेली ठेव प्रमाणपत्रे (Certificates of Deposit) + बँकिंग प्रणालीमधील एक वर्षांपर्यंतच्या किंवा त्यापेक्षा कमी कालावधीच्या मुदत ठेवी**
 - = लोकांकडील चलन + बँकिंग प्रणालीमधील चालू ठेवी + बँकिंग प्रणालीमधील बचत ठेवी + बँकांनी जारी केलेली ठेव प्रमाणपत्रे + बँकिंग प्रणालीमधील एक वर्षांपर्यंतच्या किंवा त्यापेक्षा कमी कालावधीच्या मुदत ठेवी + RBI कडील 'इतर' ठेवी*
- **M3 = M2 + बँकिंग प्रणालीमधील एक वर्षापेक्षा जास्त कालावधीच्या मुदत ठेवी + 'गैर-ठेवीदार' वित्तीय संस्थांकडून बँकिंग प्रणालीने घेतलेली कॉल/मुदत कर्जे.**

टीप: *RBI कडील 'इतर' ठेवींमध्ये प्रामुख्याने: (i) निम-सरकारी आणि इतर वित्तीय संस्थांच्या ठेवी, ज्यात प्राथमिक डीलर्सचा समावेश आहे, (ii) परदेशी मध्यवर्ती बँका आणि सरकारांच्या खात्यांमधील शिल्लक, (iii) आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) सारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांची खाती, इत्यादींचा समावेश होतो.

बँकिंग प्रणालीद्वारे पैशाची निर्मिती (Money Creation by Banking System)

- बँका कर्ज देऊ शकतात, कारण त्यांना हे माहित असते की सर्व ठेवीदार एकाच वेळी त्यांचे सर्व पैसे काढणार नाहीत.

- जेव्हा बँका एखाद्या व्यक्तीला कर्ज देतात, तेव्हा त्या व्यक्तीच्या नावावर एक नवीन ठेव (deposit) उघडली जाते. यामुळे पैशाचा पुरवठा जुन्या ठेवी + नवीन ठेव (अधिक चलन) इतका वाढतो.
- मालमत्ता (Assets):** मालमत्ता म्हणजे अशा गोष्टी ज्या एखाद्या संस्थेच्या मालकीच्या असतात किंवा त्या इतरांकडून मिळवू शकतात. बँकेच्या बाबतीत, इमारती, फर्निचर इत्यादी व्यतिरिक्त, बँकेची मालमत्ता म्हणजे जनतेला दिलेली कर्जे (loans).
- बँकेची दुसरी मालमत्ता म्हणजे **राखीव निधी (reserves)**. राखीव निधी म्हणजे व्यावसायिक बँकांनी मध्यवर्ती बँकेकडे, म्हणजेच **भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे (RBI)** ठेवलेल्या ठेवी आणि त्यांच्याकडील रोख रक्कम. हा राखीव निधी अंशतः रोख स्वरूपात आणि अंशतः RBI ने जारी केलेल्या वित्तीय साधनांच्या (उदा. रोखे आणि ट्रेझरी बिले) स्वरूपात ठेवला जातो.
- राखीव निधी आपल्या बँकेतील ठेवींसारखाच असतो. आपण बँकेत ठेवी ठेवतो आणि त्या आपल्या मालमत्ता असतात, कारण आपण त्या कधीही काढू शकतो. त्याचप्रमाणे, भारतीय स्टेट बँक (SBI) सारख्या व्यावसायिक बँका त्यांच्या ठेवी RBI कडे ठेवतात आणि त्यांना **राखीव निधी** म्हणतात.
- ताळेबंद (Balance Sheet):** ताळेबंद हे कोणत्याही संस्थेच्या मालमत्ता आणि दायित्वांचे (liabilities) रेकॉर्ड असते.
- प्रथेनुसार, संस्थेची मालमत्ता ताळेबंदाच्या डाव्या बाजूला आणि दायित्वे उजव्या बाजूला नोंदवली जातात.
- लेखा नियमानुसार, ताळेबंदाच्या दोन्ही बाजू समान असाव्या लागतात, म्हणजेच एकूण मालमत्ता एकूण दायित्वांइतकी असली पाहिजे.
 - **बँकेची मालमत्ता (Assets) = राखीव निधी (Reserves) + कर्जे (Loans)**
- दायित्वे (Liabilities):** दायित्वे म्हणजे संस्थेची कर्जे किंवा तिला इतरांना देणे असलेल्या गोष्टी. बँकेसाठी, मुख्य दायित्व म्हणजे लोकांनी तिच्याकडे ठेवलेल्या ठेवी.
 - **दायित्वे (Liabilities) = ठेवी (Deposits)**
- लेखा नियम सांगतो की खात्याच्या दोन्ही बाजू संतुलित असाव्या लागतात. त्यामुळे, जर मालमत्ता दायित्वांपेक्षा जास्त असतील, तर त्यातील फरक **निव्वळ मूल्य (Net worth)** म्हणून उजव्या बाजूला नोंदवला जातो.

निव्वळ मूल्य (Net Worth) = मालमत्ता (Assets) - दायित्वे (Liabilities)

मालमत्ता (Assets) (+)	दायित्वे (Liabilities) (-)
● आवश्यक राखीव निधी (Required Reserves)	● मागणी ठेवी (Checkable Deposits)
● अतिरिक्त राखीव निधी (Excess Reserves)	● इतर ठेवी (Other Deposits)
● कर्ज (Loans)	● इतर दायित्वे (Other liabilities)
● रोखे (Securities)	● मालकाची इक्विटी (Owner Equity)
● भौतिक मालमत्ता (Physical assets)	

काल्पनिक बँकेचा ताळेबंद (Balance Sheet of a Fictional Bank)

आपण एका काल्पनिक बँकेचा विचार करूया जिथे ठेवी (दायित्वे) ₹१,००० आहेत. समजा, शॅरॉन नावाच्या व्यक्तीने बँकेत ₹१,००० जमा केले आहेत, त्यामुळे बँकेची ही ठेव तयार झाली. बँक हीच रक्कम भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडे (RBI) राखीव निधी (reserves) म्हणून जमा करते असे मानूया.

डेबिट (Dr.)	क्रेडिट (Cr.)
मालमत्ता (Assets)	दायित्वे (Liabilities)
राखीव निधी (Reserves) ₹ १,०००	ठेवी (Deposits) ₹ १,०००
एकूण (Total) ₹ १,०००	निव्वळ मूल्य (Net Worth) ₹ ०
	एकूण (Total) ₹ १,०००

जर आपण असे गृहीत धरले की, चलनात कोणतीही रोख रक्कम नाही, तर अर्थव्यवस्थेतील एकूण पैशाचा पुरवठा ₹१,००० इतका असेल.

$$M1 = \text{चलन} + \text{ठेवी} = ० + १,००० = १,०००$$

पतनिर्मितीच्या मर्यादा आणि पैसा गुणक (Limits to Credit Creation and Money Multiplier)

आपल्याला माहित आहे की बँका ग्राहकांना कर्ज देतात आणि ग्राहक ते पैसे पुन्हा त्याच बँकेत जमा करतात. परंतु, बँकांना पतनिर्मिती आणि पैसा निर्मिती करण्यावर काही मर्यादा आहेत. या मर्यादा **मध्यवर्ती बँकेद्वारे (RBI)** निश्चित केल्या जातात.

- प्रत्येक बँकेला तिच्या ठेवींच्या काही ठराविक टक्केवारीचा भाग राखीव निधी म्हणून ठेवावा लागतो. हे **RBI** ठरवते. यामुळे कोणतीही बँक 'अति-कर्ज' (over lending) देणार नाही याची खात्री केली जाते. ही एक कायदेशीर आवश्यकता असून ती बँकांना बंधनकारक आहे. याला 'आवश्यक राखीव निधी गुणोत्तर' (Required Reserve Ratio) किंवा 'राखीव निधी गुणोत्तर' (Reserve Ratio) किंवा 'रोख राखीव गुणोत्तर' (Cash Reserve Ratio - CRR) असे म्हणतात.
- रोख राखीव गुणोत्तर (CRR):** हे ठेवींची ती टक्केवारी आहे, जी बँकेला मध्यवर्ती बँकेकडे रोख राखीव म्हणून ठेवणे बंधनकारक आहे.
- CRR** व्यतिरिक्त, बँकांना त्यांच्याकडेही काही राखीव निधी अल्प-मुदतीसाठी तरल स्वरूपात (liquid form) ठेवावा लागतो. या गुणोत्तराला **वैधानिक तरलता गुणोत्तर (Statutory Liquidity Ratio - SLR)** असे म्हणतात.

चला एक उदाहरण घेऊया, समजा **रोख राखीव गुणोत्तर (CRR)** २० टक्के आहे. तर, ₹१०० च्या ठेवीपैकी, आपल्या बँकेला ₹२० (१०० चे २०%) रोख राखीव निधी म्हणून ठेवावे लागतील. फक्त उर्वरित ₹८० (१००-२० = ८०) कर्ज देण्यासाठी वापरता येतील.

राखीव निधी गुणोत्तराची ही वैधानिक आवश्यकता बँका किती पतनिर्मिती करू शकतात यावर मर्यादा घालते.

- अशा प्रकारे, बँकेत पैसा गुणाकार होतो आणि बँकेकडे कर्ज देण्यासाठी एक निश्चित मर्यादा असते. किती पैसा निर्माण केला जाऊ शकतो आणि

किती कर्ज ग्राहकांना दिले जाऊ शकते हे निर्धारित करण्यासाठी एक सोपे सूत्र आहे:

पैसा गुणक (Money Multiplier) = १ / रोख राखीव गुणोत्तर (CRR)
चला एक उदाहरण घेऊया. समजा, आपल्याकडे ₹१०० राखीव निधी आहे, तर आपण किती पैसा निर्माण करू शकतो?

पैसा गुणक = १ / २०% = १ / ०.२ = ५
म्हणजे, ₹१०० च्या राखीव निधीतून ₹ (५ × १००) = ₹५०० इतक्या ठेवी निर्माण होऊ शकतात.

पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी धोरणात्मक साधने

भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) ही एकमेव अशी संस्था आहे जी चलन जारी करू शकते. जेव्हा व्यावसायिक बँकांना अधिक पतनिर्मिती करण्यासाठी जास्त निधीची आवश्यकता असते, तेव्हा त्या बाजारातून निधी मिळवतात किंवा मध्यवर्ती बँकेकडे (RBI) जातात.

- मध्यवर्ती बँक व्यावसायिक बँकांना विविध साधनांद्वारे निधी उपलब्ध करून देते. RBI चे हे कार्य, म्हणजेच कोणत्याही वेळी बँकांना कर्ज देण्यासाठी तयार असणे, हे मध्यवर्ती बँकेचे आणखी एक महत्त्वाचे कार्य आहे. यामुळे, मध्यवर्ती बँकेला '**अंतिम उपाययोजना म्हणून कर्ज देणारा (lender of last resort)**' असे म्हणतात.
- RBI अर्थव्यवस्थेतील पैशाच्या पुरवठ्यावर विविध मार्गांनी नियंत्रण ठेवते. पैशाच्या पुरवठ्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी मध्यवर्ती बँक वापरत असलेली साधने **गुणात्मक (qualitative)** किंवा **संख्यात्मक (quantitative)** असू शकतात.

१. गुणात्मक साधने (Qualitative tools): गुणात्मक साधनांमध्ये, मध्यवर्ती बँक व्यावसायिक बँकांना नैतिक समुपदेशन (moral suasion) किंवा मार्जिन आवश्यकता (margin requirement) यांसारख्या साधनांद्वारे कर्ज देणे कमी करण्यास किंवा वाढवण्यास प्रोत्साहित करते.

२. संख्यात्मक साधने (Quantitative tools): संख्यात्मक साधने रोख राखीव गुणोत्तर (CRR), बँक दर (bank rate) किंवा खुल्या बाजारातील व्यवहारांमध्ये (open market operations) बदल करून पैशाच्या पुरवठ्याच्या प्रमाणावर नियंत्रण ठेवतात.

गुणात्मक पद्धत (Qualitative Method)	परिमाणात्मक पद्धत (Quantitative Method)
१. मार्जिनची आवश्यकता	१. बँक दर
२. ग्राहक कर्जाचे नियमन	२. खुल्या बाजारातील व्यवहार
३. पतपुरवठ्याचे रेशनिंग	३. राखीव निधीची आवश्यकता- CRR आणि SLR
४. थेट कारवाई	४. रोखता समायोजन सुविधा- रेपो आणि रिव्हर्स रेपो
५. नैतिक समाजावणी	५. सीमांत स्थायी सुविधा
६. प्रसिद्धी	६. बाजार स्थिरीकरण योजना

चला प्रत्येक साधनाची थोडक्यात माहिती घेऊ.

१. गुणात्मक साधने (Qualitative Tools)

गुणात्मक साधने पतपुरवठा बाजारातील विसंगती (discrepancies) सुधारण्यासाठी आणि पतपुरवठ्याचे चॅनेलायझेशन (channelization) नियंत्रित करण्यासाठी वापरली जातात.

- **मार्जिन आवश्यकता (Margin Requirement):** कर्जाच्या संदर्भात, मार्जिन आवश्यकता म्हणजे तारण म्हणून दिलेल्या मालमत्तेच्या मूल्यामध्ये आणि मंजूर केलेल्या कर्जाच्या रकमेमध्ये असलेला फरक. हे एक असे माप आहे, जे कर्ज देणारा तारणाच्या मूल्याच्या किती प्रमाणात कर्ज देईल हे दर्शवते. यामुळे कर्ज देणाऱ्याला तारणाच्या मूल्यामध्ये होणाऱ्या संभाव्य चढ-उतारांपासून स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी 'मार्जिन' मिळते.
 - **उदाहरणार्थ:** जर एखाद्या मालमत्तेचे मूल्य ₹१०,००,००० असेल आणि बँकेची मार्जिन आवश्यकता २०% असेल, तर बँक ₹८,००,००० पर्यंत कर्ज देईल, आणि ₹२,००,००० मार्जिन म्हणून ठेवेल.
- **पतपुरवठ्याचे रेशनिंग (Rationing of Credit):** या साधनाद्वारे मध्यवर्ती बँक विशिष्ट क्षेत्रासाठी पतपुरवठा मर्यादित करते.
- **नैतिक समुपदेशन (Moral Suasion):** नैतिक समुपदेशन म्हणजे कोणत्याही औपचारिक दबावाशिवाय, केवळ प्रभावाच्या आणि अधिकाराच्या जोरावर मध्यवर्ती बँक व्यावसायिक बँकांना आपली धोरणे किंवा मार्गदर्शक तत्त्वे पाळण्यासाठी मन वळवते किंवा आवाहन करते.

२. संख्यात्मक साधने (Quantitative Tools)

या साधनांचा उद्देश पतपुरवठ्याच्या खर्चावर आणि प्रमाणावर नियंत्रण ठेवणे हा आहे.

- **बँक दर किंवा सवलत धोरण दर (Bank Rate or Discount Policy Rate):** हा असा दर आहे, ज्या दराने भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) व्यावसायिक बँकांकडील फर्स्ट क्लास विनिमय बिले (First Class Bill of Exchange) किंवा सरकारी रोख्यांची (G-sec) पुन्हा सवलत देते (rediscounts). हे दीर्घ-मुदतीचे कर्ज असते आणि यासाठी कोणत्याही तारणाची (collateral) आवश्यकता नसते. धोरण दर म्हणून या दराची जागा आता **रेपो दर (REPO RATE)** ने घेतली आहे.

खुल्या बाजारातील व्यवहार (Open Market Operations)

- खुल्या बाजारातील व्यवहार म्हणजे सरकारद्वारे जारी केलेले रोखे (bonds) खुल्या बाजारात **खरेदी करणे आणि विकणे**.
- ही खरेदी आणि विक्री सरकारतर्फे मध्यवर्ती बँकेकडे सोपवलेली असते.
- जेव्हा RBI खुल्या बाजारात सरकारी रोखे खरेदी करते, तेव्हा ती धनादेश (cheque) देऊन त्याचे पैसे देते. या धनादेशामुळे अर्थव्यवस्थेतील एकूण राखीव निधी (reserves) वाढतो, आणि त्यामुळे पैशाचा पुरवठा वाढतो.
- RBI जेव्हा रोख्यांची विक्री करते (खाजगी व्यक्ती किंवा संस्थांना), तेव्हा राखीव निधीचे प्रमाण कमी होते आणि त्यामुळे पैशाचा पुरवठा कमी होतो.

- खुल्या बाजारातील व्यवहारांचे दोन प्रकार आहेत: **सरळ व्यवहार (outright)** आणि **रेपो (repo)**.
 - **सरळ व्यवहार** हे स्थायी स्वरूपाचे असतात. जेव्हा मध्यवर्ती बँक हे रोखे खरेदी करते (म्हणजे प्रणालीमध्ये पैसा टाकते), तेव्हा ते नंतर विकण्याचे कोणतेही वचन दिलेले नसते.
 - त्याचप्रमाणे, जेव्हा मध्यवर्ती बँक हे रोखे विकते (म्हणजे प्रणालीतून पैसा काढून घेते), तेव्हा ते नंतर परत खरेदी करण्याचे कोणतेही वचन दिलेले नसते.
- परिणामी, पैशाचा पुरवठा वाढवणे किंवा कमी करणे हे कायमस्वरूपी असते.

रेपो दर (Repo Rate) म्हणजे काय?

- **रेपो दर** हा असा दर आहे, ज्या दराने देशाची मध्यवर्ती बँक (भारताच्या बाबतीत, भारतीय रिझर्व्ह बँक) निधीची कमतरता (shortfall) असताना व्यावसायिक बँकांना कर्ज देते. महागाई नियंत्रित करण्यासाठी मौद्रिक अधिकारी रेपो दराचा वापर करतात.
- **स्पष्टीकरण:** महागाई वाढल्यावर, मध्यवर्ती बँक रेपो दर वाढवते. यामुळे बँकांना मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेणे कमी आकर्षक वाटते (disincentive). परिणामी, अर्थव्यवस्थेतील पैशाचा पुरवठा कमी होतो आणि महागाई नियंत्रणात आणण्यास मदत होते.
- महागाईचा दबाव कमी झाल्यावर, मध्यवर्ती बँक याच्या उलट भूमिका घेते. रेपो आणि रिव्हर्स रेपो दर हे **तरलता समायोजन सुविधेचा (liquidity adjustment facility)** भाग आहेत.

रिव्हर्स रेपो दर (Reverse Repo Rate) म्हणजे काय?

रिव्हर्स रेपो दर (Reverse Repo Rate) हा असा दर आहे, ज्या दराने देशाची मध्यवर्ती बँक (Central Bank) (भारताच्या बाबतीत रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया) देशातील व्यावसायिक बँकांकडून पैसे घेते. हे एक मौद्रिक धोरणाचे साधन (Monetary policy instrument) आहे, ज्याचा उपयोग देशातील पैशाचा पुरवठा (Money Supply) नियंत्रित करण्यासाठी केला जातो.

स्पष्टीकरण (Explanation):

रिव्हर्स रेपो दरात वाढ झाल्यामुळे पैशाचा पुरवठा (Money Supply) कमी होतो आणि याउलट, इतर गोष्टी स्थिर राहिल्यास. रिव्हर्स रेपो दरात वाढ झाल्याचा अर्थ असा होतो की, व्यावसायिक बँकांना (Commercial Banks) त्यांचे निधी (Funds) आरबीआयकडे ठेवण्यासाठी अधिक प्रोत्साहन (Incentives) मिळते, ज्यामुळे बाजारातील पैशाचा पुरवठा (Money Supply) कमी होतो.

Demonetisation (विमुद्रीकरण) म्हणजे काय?

विमुद्रीकरण (Demonetisation) म्हणजे एखाद्या चलनाची कायदेशीर निविदा (legal tender) म्हणून असलेली मान्यता काढून टाकणे. जेव्हा राष्ट्रीय चलनात बदल होतो, तेव्हा हे घडते. सध्या वापरात असलेली जुनी चलनपत्रे (notes) किंवा नाणी (coins) चलनातून काढून घेतली जातात

आणि त्यांच्या जागी नवीन चलनपत्रे किंवा नाणी आणली जातात. काही वेळा, एखादा देश जुने चलन पूर्णपणे नवीन चलनाने बदलतो.

Demonetisation (भारतातील विमुद्रीकरण)

भारतात आतापर्यंत तीन वेळा विमुद्रीकरण झाले आहे, ते म्हणजे १९४६, १९७८ आणि २०१६ या वर्षांत. या तिन्ही घटनांचा आपण सविस्तर विचार करूया.

१. १९४६ चे विमुद्रीकरण

पहिली विमुद्रीकरण घटना १९४६ मध्ये घडली, त्यावेळी ₹ १,००० आणि ₹ १०,००० च्या नोटा चलनातून काढून टाकण्यात आल्या. या विमुद्रीकरणाचा फारसा परिणाम जाणवला नाही, कारण सर्वसामान्य लोकांकडे उच्च मूल्याच्या नोटा उपलब्ध नव्हत्या. १९५४ मध्ये, या नोटा पुन्हा चलनात आणल्या गेल्या आणि त्यात ₹ ५,००० च्या अतिरिक्त नोटेचाही समावेश करण्यात आला.

२. १९७८ चे विमुद्रीकरण

भारतातील दुसरे विमुद्रीकरण १९७८ मध्ये झाले, त्यावेळी **मोरारजी देसाई** पंतप्रधान होते. या दुसऱ्या विमुद्रीकरणादरम्यान ₹ १,०००, ₹ ५,००० आणि ₹ १०,००० च्या नोटा चलनातून बाहेर काढण्यात आल्या. देशातील **काळ्या पैशाचे (black money)** चलन कमी करणे, हा या विमुद्रीकरणाचा मुख्य उद्देश होता. मोरारजी देसाई यांनी रेडिओवरून याची घोषणा केली होती.

३. २०१६ चे विमुद्रीकरण

सर्वात नवीन विमुद्रीकरण ८ नोव्हेंबर, २०१६ रोजी पंतप्रधान **नरेंद्र मोदी** यांनी जाहीर केले. या विमुद्रीकरणामध्ये ₹ ५०० आणि ₹ १,००० च्या नोटा चलनातून काढून टाकण्यात आल्या. विमुद्रीकरणानंतर पंतप्रधान मोदींनी ₹ ५०० आणि ₹ २,००० च्या नवीन नोटाही चलनात आणल्या.

विमुद्रीकरणाचे उद्दिष्टे

विमुद्रीकरणाची उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

- बाजारातील **काळ्या पैशाचे (black money)** चलन थांबवणे.
- विद्यमान बँकिंग प्रणालीच्या **व्याजदरात (interest rates)** घट होण्यास मदत करणे.
- **कॅशलेस इकॉनॉमी (cashless economy)** तयार करण्यास मदत करणे.
- अनौपचारिक भारतीय अर्थव्यवस्थेला (informal Indian Economy) औपचारिक स्वरूप देणे.
- बाजारातून **बनावट नोटा (counterfeit notes)** काढून टाकणे.
- **समाजविघातक कृत्ये (anti-social activities)** आणि त्यांच्यासाठी मिळणारा पैसा कमी करण्यास मदत करणे.

आपल्या सर्वांना माहित आहे की, **समग्रलक्षी अर्थशास्त्राचे (Macroeconomics) मूळ उद्दिष्ट** सैद्धांतिक साधने, ज्यांना 'मॉडेल्स' म्हणतात, विकसित करणे आहे, जे या चलांच्या मूल्यांचे निर्धारण करणाऱ्या प्रक्रियांना स्पष्ट करू शकतील. त्यामुळे आपण आता अंतिम वस्तूंच्या स्थिर किंमती आणि अर्थव्यवस्थेतील व्याजाचा स्थिर दर या गृहितकांवर राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या निर्धारणाकडे पुढे जाणार आहोत.

एकूण मागणी म्हणजे काय?

मॅक्रोइकॉनॉमिक्समध्ये, **एकूण मागणी (Aggregate Demand - AD)** म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील एका विशिष्ट किंमत स्तरावर सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांसाठी असलेली एकूण मागणी. ही संकल्पना आर्थिक चढ-उतार समजून घेण्यासाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे आणि तिचा वापर एकूण पुरवठा-मागणी मॉडेलमध्ये (AD-AS मॉडेल) केला जातो.

एकूण मागणीचे घटक एकूण मागणी (AD) ची गणना सामान्यतः चार प्रमुख घटकांच्या बेरजेतून केली जाते:

१. **उपभोक्ता खर्च (Consumer Spending - C):** यामध्ये कुटुंबे वस्तू आणि सेवांवर जो पैसा खर्च करतात, त्याचा समावेश होतो.
२. **गुंतवणूक (Investment - I):** यामध्ये व्यवसायांनी भांडवली वस्तूंचा (उदा. कारखाने आणि उपकरणे) केलेला खर्च आणि खाजगी गुंतवणुकीचा समावेश होतो.
३. **सरकारी खर्च (Government Spending - G):** यामध्ये सरकारद्वारे वस्तू आणि सेवांच्या खरेदीवर केला जाणारा खर्च, जसे की पायाभूत सुविधांचे प्रकल्प, यांचा संदर्भ येतो.
४. **निव्वळ निर्यात (Net Exports - NX):** हे एखाद्या देशाच्या निर्यातीमधून (X) आयातीची (M) रक्कम वजा करून काढले जाते.

सूत्र: $AD = C + I + G + (X - M)$

'नियोजित' आणि 'प्रत्यक्ष' गुंतवणुकीमधील फरक

नियोजित गुंतवणूक (Ex-Ante Investment)	प्रत्यक्ष गुंतवणूक (Ex-Post Investment)
नियोजित गुंतवणूक म्हणजे विशिष्ट कालावधीत केली जाणारी योजनाबद्ध आणि अपेक्षित गुंतवणूक.	प्रत्यक्ष गुंतवणूक म्हणजे विशिष्ट कालावधीत केलेली गुंतवणुकीची वास्तविक पातळी.
ती भविष्यातील अपेक्षांवर आधारित असते.	ती चलांच्या (Variables) वास्तविक परिणामावर आधारित असते.
ही एक काल्पनिक (अपेक्षित) गुंतवणूक आहे, ज्यामध्ये एखादी कंपनी स्वतःच्या अंदाजानुसार गुंतवणुकीची पातळी ठरवते.	ही एक वास्तविक किंवा मूळ गुंतवणूक आहे, जी एका विशिष्ट कालावधीतील विद्यमान गुंतवणुकीला दर्शवते.

१. उपभोग (Consumption)

- उपभोग म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील लोकांद्वारे दैनंदिन वापरासाठी केल्या जाणाऱ्या वस्तू आणि सेवांची मागणी.
- उपभोगावर सर्वात महत्त्वाचा परिणाम **कौटुंबिक उत्पन्नाचा** (household income) होतो. सर्वसाधारणपणे, उत्पन्न वाढले की उपभोग खर्च वाढतो आणि उत्पन्न कमी झाले की उपभोग खर्च कमी होतो.
- उपभोग फलन (Consumption Function)** उपभोग आणि उत्पन्न यांच्यातील संबंध दर्शवते. सर्वात सोप्या उपभोग फलनानुसार, उत्पन्न बदलल्यावर उपभोग एका स्थिर दराने बदलतो.

अ) स्वायत्त उपभोग (Autonomous Consumption): उत्पन्न शून्य असतानाही उपभोग खर्च होतोच. हा उपभोग उत्पन्नावर अवलंबून नसल्यामुळे त्याला **स्वायत्त उपभोग** म्हणतात.

ब) प्रेरित उपभोग (Induced Consumption): हा उपभोगाचा असा भाग आहे, जो वापरण्यायोग्य उत्पन्नानुसार (disposable income) बदलतो.

क) एकूण उपभोग मागणी (Consumer Demand): स्वायत्त उपभोग + प्रेरित उपभोग.

काही व्याख्या

१. **उपभोगाची सीमांत प्रवृत्ती (Marginal Propensity to Consume - MPC):** उत्पन्नातील प्रति युनिट बदलामुळे उपभोगात होणारा बदल. MPC चे मूल्य 0 ते 1 च्या दरम्यान असते. याचा अर्थ असा होतो की, उत्पन्न वाढल्यावर ग्राहक एकतर उपभोग अजिबात वाढवत नाही (MPC=0), किंवा उत्पन्नातील वाढ पूर्णपणे उपभोगावर खर्च करतो (MPC=1), किंवा उत्पन्नातील वाढीचा काही भाग उपभोगावर खर्च करतो (0<MPC<1).
२. **बचतीची सीमांत प्रवृत्ती (Marginal Propensity to Save - MPS):** उत्पन्नातील प्रति युनिट बदलामुळे बचतीत होणारा बदल.
३. **उपभोगाची सरासरी प्रवृत्ती (Average Propensity to Consume - APC):** उत्पन्नाच्या प्रति युनिटमागे होणारा उपभोग.
४. **बचतीची सरासरी प्रवृत्ती (Average Propensity to Save - APS):** उत्पन्नाच्या प्रति युनिटमागे होणारी बचत.

२. गुंतवणूक (Investment)

- गुंतवणुकीची व्याख्या भौतिक भांडवलाच्या (उदा. यंत्रसामग्री, इमारती, रस्ते) साठ्यात झालेली वाढ, ज्यामुळे अर्थव्यवस्थेची भविष्यातील उत्पादन क्षमता वाढते, तसेच उत्पादकाकडे असलेल्या मालाच्या (finished goods) साठ्यात (inventory) होणारा बदल अशी केली जाते.
- गुंतवणूक वस्तू** (उदा. यंत्रसामग्री) ह्या अंतिम वस्तूंचाच भाग असतात, त्या कच्च्या मालासारख्या मध्यवर्ती वस्तू (intermediate goods) नसतात, ज्या उत्पादन प्रक्रियेत वापरल्या जातात.
- गुंतवणुकीचा निर्णय उत्पादकांद्वारे घेतला जातो, जो मुख्यतः प्रचलित बाजार व्याजदरावर (market interest rates) अवलंबून असतो.

उत्पन्नाचे निर्धारण (Determination of Income)

- उत्पन्न म्हणजे एखाद्या व्यक्तीने किंवा व्यवसायाने काम, गुंतवणूक किंवा उत्पादनाद्वारे नियमितपणे मिळवलेला पैसा.
- राष्ट्रीय उत्पन्न (National Income) वेगवेगळ्या आर्थिक क्रियाकलापांमधून व्यक्ती, कंपनी आणि सरकार यांनी कमावलेल्या सर्व उत्पन्नांची बेरीज करून निर्धारित केले जाते. 'उत्पादन' (output) हा शब्द 'उत्पन्न' (income) या शब्दाऐवजी वापरला जाऊ शकतो.
- एकूण मागणी (Aggregate Demand)** उत्पन्नाचा एक महत्त्वाचा निर्धारक आहे. अंतिम वस्तूसाठी असलेली एकूण मागणी, उपभोग खर्च आणि वस्तूवरील गुंतवणूक खर्च यांची बेरीज असते.
- सरकारचे प्रमुख आर्थिक क्रियाकलाप देखील अंतिम वस्तू आणि सेवांच्या एकूण मागणीवर परिणाम करतात, ज्याला **राजकोषीय चले (fiscal variables)** - कर (T) आणि सरकारी खर्च (G) यांनी सारांशित केले जाते.
- सरकार, अंतिम वस्तू आणि सेवांवरील खर्चाद्वारे इतर कंपन्या आणि कुटुंबांप्रमाणेच एकूण मागणीत भर घालते.
- दुसरीकडे, सरकारने लादलेले कर, कुटुंबांच्या उत्पन्नाचा काही भाग काढून घेतात, ज्यामुळे त्यांच्या वापरण्यायोग्य उत्पन्नात (disposable income) घट होते.
- म्हणून, उत्पन्नाचे निर्धारण उपभोग (स्वायत्त), गुंतवणूक (स्वायत्त), सरकारी खर्च आणि करानंतरच्या प्रेरित उपभोगाची (उत्पन्न - कर) बेरीज करून केले जाते.

समतोलावस्था (Equilibrium)

- बाजारात जेव्हा एकूण मागणी (Aggregate Demand) एकूण पुरवठ्याएवढी (Aggregate Supply) असते, तेव्हा **समतोलावस्था** निर्माण होते.
- एकूण मागणी म्हणजे अर्थव्यवस्थेत उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांची मागणी, तर एकूण पुरवठा म्हणजे अर्थव्यवस्थेत उपलब्ध असलेल्या अंतिम वस्तू आणि सेवांचा एकूण पुरवठा.

गुंतवणूक गुणक (Investment Multiplier)

- हा **राष्ट्रीय उत्पन्नातील बदलाचे, नियोजित गुंतवणुकीतील सुरुवातीच्या बदलाशी असलेले गुणोत्तर** आहे.
- याची व्याख्या, अंतिम वस्तूच्या उत्पादनाच्या समतोलावस्थेतील एकूण वाढीचे स्वायत्त खर्चातील सुरुवातीच्या वाढीशी असलेले गुणोत्तर अशीही केली जाते, यालाच अर्थव्यवस्थेचा **गुंतवणूक गुणक** म्हणतात.
- उदाहरणार्थ, जर गुंतवणुकीमध्ये ₹२००० चा बदल झाल्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्नात ₹८००० चा बदल झाला, तर गुणक (८०००/₹२०००) ४ असेल.

काही महत्त्वाचे मुद्दे

- पूर्ण रोजगारी स्तरावरील उत्पन्न (Full Employment Level of Income)** उत्पादनाच्या प्रक्रियेत **उत्पादनाचे सर्व घटक** पूर्णपणे

कामाला लागलेले असतात, तेव्हा त्या उत्पन्नाच्या स्तराला **पूर्ण रोजगारी स्तरावरील उत्पन्न** म्हणतात. (उत्पादनाचे घटक म्हणजे जमीन, श्रम, भौतिक भांडवल आणि मानवी भांडवल).

- उणीव मागणी (Deficient Demand)** ही अशी परिस्थिती आहे जिथे समतोलावस्थेतील उत्पादन पूर्ण रोजगारीच्या पातळीपेक्षा कमी असते, कारण सर्व उत्पादन घटकांना रोजगार देण्यासाठी मागणी पुरेशी नसते. यामुळे दीर्घकाळात किंमतींमध्ये घट होते.
- अतिरिक्त मागणी (Excess Demand)** ही अशी परिस्थिती आहे जिथे समतोलावस्थेतील उत्पादन पूर्ण रोजगारीच्या पातळीपेक्षा जास्त असते, कारण पूर्ण रोजगारीच्या पातळीवर उत्पादित झालेल्या उत्पादनापेक्षा मागणी अधिक असते. यामुळे दीर्घकाळात किंमतींमध्ये वाढ होते.

भांडवलशाही, समाजवाद आणि मिश्र अर्थव्यवस्था यातील फरक

क्र.	वैशिष्ट्ये	भांडवलशाही (Capitalism)	समाजवाद (Socialism)	मिश्र अर्थव्यवस्था (Mixedism)
1	उत्पादनाच्या साधनांची मालकी	खाजगी मालकी (Private Ownership)	सार्वजनिक मालकी (Public Ownership)	खाजगी आणि सार्वजनिक मालकी
2	आर्थिक हेतू	नफा (Profit)	सामाजिक कल्याण (Social Welfare)	सामाजिक कल्याण आणि नफा
3	केंद्रीय समस्यांचे निराकरण	मुक्त बाजार प्रणाली (Free Market System)	केंद्रीय नियोजन प्रणाली (Central Planning System)	केंद्रीय नियोजन प्रणाली आणि मुक्त बाजार प्रणाली
4	सरकारी भूमिका	केवळ अंतर्गत नियमन (Internal Regulation only)	संपूर्ण सहभाग (Complete Involvement)	मर्यादित भूमिका
5	उत्पन्नाचे वितरण	असमान (Unequal)	समान (Equal)	कमी असमान
6	उद्योगाचे स्वरूप	खाजगी उद्योग (Private Enterprise)	सरकारी उद्योग (Government Enterprise)	खाजगी आणि सरकारी दोन्ही उद्योग
7	आर्थिक स्वातंत्र्य	पूर्ण स्वातंत्र्य (Complete Freedom)	स्वातंत्र्याचा अभाव (Lack of Freedom)	मर्यादित स्वातंत्र्य
8	प्रमुख समस्या	असमानता (Inequality)	अकार्यक्षमता (Inefficiency)	असमानता आणि अकार्यक्षमता

अर्थव्यवस्था आणि लोकांवर सरकारचा अनेक प्रकारे प्रभाव असतो. या प्रकरणात आपण **सरकारी अर्थसंकल्प (Government Budget)** आणि तो देशाच्या विकासाला कसा प्रभावित करतो, याबद्दल चर्चा करणार आहोत.

अर्थसंकल्प म्हणजे काय?

सरकारी अर्थसंकल्प हे एक दस्तऐवज आहे, जे सरकार किंवा इतर राजकीय संस्था तयार करते. यामध्ये आगामी आर्थिक वर्षासाठी अपेक्षित **कर महसूल** (उदा. वारसा कर, आयकर, महामंडळ कर, आयात कर) आणि प्रस्तावित **खर्च** (उदा. आरोग्यसेवा, शिक्षण, संरक्षण, रस्ते, सामाजिक योजना) सादर केला जातो.

अर्थसंकल्प आणि घटनात्मक तरतुदी

- भारतीय संविधानाच्या **अनुच्छेद ११२** नुसार, एका वर्षाच्या केंद्रीय अर्थसंकल्पाला **वार्षिक वित्तीय विवरण (Annual Financial Statement - AFS)** म्हटले जाते.
- हे विवरण एका आर्थिक वर्षातील (जे १ एप्रिल रोजी सुरु होऊन पुढील वर्षी ३१ मार्च रोजी संपते) सरकारचे अंदाजित उत्पन्न आणि खर्चाचे विवरण असते. याव्यतिरिक्त, अर्थसंकल्पात खालील बाबींचा समावेश असतो:
 - महसूल आणि भांडवली उत्पन्नाचा अंदाज.
 - महसूल वाढवण्याचे मार्ग आणि साधने.
 - खर्चाचा अंदाज.
 - मागील आर्थिक वर्षातील वास्तविक उत्पन्न आणि खर्चाचा तपशील, तसेच त्या वर्षातील कोणत्याही तुटीची किंवा शिल्लक (surplus) ची कारणे.
 - आगामी वर्षाचे आर्थिक आणि वित्तीय धोरण, म्हणजेच कर प्रस्ताव, महसुलाची शक्यता, खर्चाचे कार्यक्रम आणि नवीन योजना/प्रकल्पांची ओळख.
- संसदेमध्ये, अर्थसंकल्प सहा टप्प्यांमधून जातो:
 १. अर्थसंकल्पाचे सादरीकरण.
 २. सर्वसाधारण चर्चा.
 ३. विभागीय समित्यांकडून तपासणी.
 ४. अनुदानाच्या मागण्यांवर मतदान.
 ५. विनियोग विधेयकाचे संमत होणे.
 ६. वित्त विधेयकाचे संमत होणे.
- अर्थ मंत्रालयातील आर्थिक व्यवहार विभागाची अर्थसंकल्प शाखा (Budget Division of the Department of Economic Affairs) अर्थसंकल्प तयार करण्यासाठी जबाबदार असलेली प्रमुख संस्था आहे.

२०१७ मध्ये केलेले बदल

- अर्थसंकल्प सादर करण्याची तारीख **१ फेब्रुवारी** करण्यात आली (आधी फेब्रुवारीच्या शेवटच्या कामकाजाच्या दिवशी सादर केला जायचा).
- रेल्वे अर्थसंकल्पाचे सामान्य अर्थसंकल्पात विलीनीकरण.
- योजना आणि बिगर-योजना खर्चाची (plan and non-plan expenditure) पद्धत बंद करणे.

सरकारी अर्थसंकल्पाची उद्दिष्टे

लोकांचे कल्याण वाढवण्यात सरकारची खूप महत्त्वाची भूमिका असते. यासाठी सरकार खालील मार्गांनी अर्थव्यवस्थेत हस्तक्षेप करते:

१. सरकारी अर्थसंकल्पाचे वाटप कार्य (Allocation function of Government Budget):

- सरकार काही वस्तू आणि सेवा पुरवते ज्या खाजगी बाजारपेठेतील यंत्रणेद्वारे पुरवल्या जाऊ शकत नाहीत आणि अशा वस्तूंना **सार्वजनिक वस्तू** (public goods) म्हणतात.
- आपल्या अर्थसंकल्पीय धोरणाद्वारे, सरकार नफा वाढवणे आणि सामाजिक कल्याण या दोन्ही उद्दिष्टांमध्ये संतुलन साधेल अशा पद्धतीने संसाधनांचे वाटप करते.
- सरकार अशा वस्तूंचे उत्पादन अनेक उद्देशांसाठी करते, उदा. खाजगी वस्तूंमधील स्पर्धा कमी करणे आणि खाजगी वस्तू खरेदी करू न शकणाऱ्या सामान्य लोकांचे हित जपण्यासाठी.
- हे देशातील सामाजिक आणि आर्थिक परिस्थिती विचारात घेऊन संसाधनांचे वाटप करण्यास मदत करते.

२. सरकारी अर्थसंकल्पाचे पुनर्वितरण कार्य (Redistribution function of Government Budget)

- सरकारी अर्थसंकल्प कर आणि अनुदानावर (subsidies) आधारित सर्वसमावेशक धोरण दर्शवतो.
- सरकार अर्थव्यवस्थेतील उत्पन्न आणि संपत्तीचे वितरण सुधारण्यासाठी कर आणि अनुदानासारख्या आर्थिक साधनांचा (fiscal instruments) वापर करते.
- सरकार श्रीमंतांवर कर लादून आणि गरिबांना अनुदान देऊन किंवा त्यांच्या कल्याणासाठी अधिक खर्च करून उत्पन्न आणि संपत्तीच्या वितरणातील असमानता कमी करते.
- यामुळे श्रीमंतांचे उत्पन्न कमी होते आणि गरिबांचे जीवनमान उंचावते, ज्यामुळे उत्पन्नाचे समान वितरण होते.
- अधिक लोकांना दारिद्र्यरेषेच्या वर आणण्यासाठी विशेष गरिबीविरोधी आणि रोजगार योजनांवरील खर्च वाढवला जातो.
- सार्वजनिक वितरण प्रणालीचा (public distribution system) वापर केला पाहिजे, जेणेकरून फक्त गरिबांनाच अनुदानित दरात अन्नधान्य आणि इतर अत्यावश्यक वस्तू मिळतील.
- त्यामुळे, उत्पन्न आणि संपत्तीचे समान वितरण हे सामाजिक न्यायाचे लक्षण आहे, जे भारतातील कोणत्याही कल्याणकारी राज्याचे (welfare state) मुख्य उद्दिष्ट आहे.

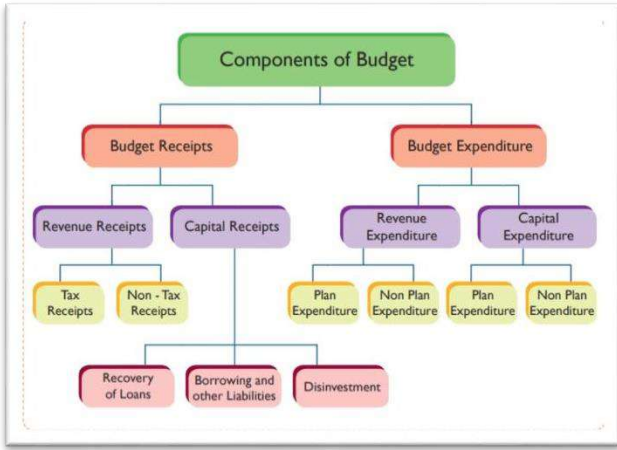
३. सरकारी अर्थसंकल्पाचे स्थिरीकरण कार्य (Stabilization function of Government Budget)

- बाजारपेठेतील शक्तींचा (पुरवठा आणि मागणी) मुक्त खेळ **व्यापार चक्रांना (trade cycles)** जन्म देतो, ज्यांना व्यावसायिक चक्रे (business cycles) देखील म्हणतात. यामध्ये अर्थव्यवस्थेतील मंदी, अवसाद/महामंदी (depression), पुनर्प्राप्ती (recovery) आणि तेजी (boom) या टप्प्यांचा समावेश होतो.

- कोणताही देश आपल्या अर्थव्यवस्थेला व्यावसायिक चक्रांपासून वाचवण्यासाठी नेहमीच कटिबद्ध असतो. **अर्थसंकल्प** हे अपस्फिती (deflation) आणि महागाई (inflation) या परिस्थितींचा सामना करण्यासाठी एक महत्वाचे धोरणात्मक साधन म्हणून वापरले जाते.
- असे करून, सरकार **आर्थिक स्थिरता** (economic stability) मिळवण्याचा प्रयत्न करते.
- आर्थिक स्थैर्यामुळे अधिक गुंतवणूक होते आणि वाढ व विकासाचा दर वाढतो.
- उत्पन्न आणि रोजगारातील चढ-उतार दुरुस्त करण्यासाठी आर्थिक स्थिरीकरण महत्वाचे आहे. अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी वाढवण्यासाठी किंवा कमी करण्यासाठी सरकारचा कोणताही हस्तक्षेप हे **स्थिरीकरण कार्य** दर्शवतो.
- अर्थव्यवस्थेतील एकूण रोजगार आणि किंमतींची पातळी एकूण मागणीवर अवलंबून असते, जी खाजगी आणि सरकारी संस्थांच्या खर्चावर अवलंबून असते.

४. सार्वजनिक उद्योगांचे व्यवस्थापन (Management of public enterprises)

- सरकार असे व्यावसायिक क्रियाकलाप हाती घेते, जे नैसर्गिक मक्तेदारीच्या (natural monopolies) स्वरूपाचे असतात; आणि जे सार्वजनिक कल्याणासाठी स्थापित आणि व्यवस्थापित केले जातात.
- नैसर्गिक मक्तेदारी ही अशी परिस्थिती आहे, जिथे मोठ्या प्रमाणात उत्पादनावर **प्रमाणाचे फायदे** (economies of scale) मिळतात.
- रेल्वेसारखे उद्योग संभाव्य **नैसर्गिक मक्तेदारी** आहेत.

अर्थसंकल्पीय प्राप्ती (सरकारी प्राप्ती):

अर्थसंकल्पीय प्राप्ती म्हणजे एका आर्थिक वर्षात सरकारला विविध स्रोतांकडून मिळणाऱ्या अपेक्षित उत्पन्नाचा अंदाज. यामध्ये सरकारला खर्च करण्यासाठी पैसा कुठून मिळणार आहे, हे दर्शवले जाते. अर्थसंकल्पीय प्राप्तीचे दोन प्रकार आहेत:

- १. महसुली प्राप्ती (Revenue Receipts):** या अशा प्राप्ती आहेत, ज्यामुळे सरकारवर कोणताही दावा निर्माण होत नाही (म्हणजेच, त्यामुळे सरकारसाठी दायित्व निर्माण होत नाही किंवा मालमत्ता कमी होत नाही).

यांचे दोन प्रकारांत वर्गीकरण केले आहे: **कर आणि बिगर-कर महसूल.**

- कर महसूल** चे पुन्हा दोन प्रकार आहेत:
 - १. प्रत्यक्ष कर (Direct taxes):** उदा. वैयक्तिक आयकर आणि महामंडळ कर (corporation tax).
 - २. अप्रत्यक्ष कर (Indirect taxes):** उदा. उत्पादन शुल्क (देशात उत्पादित वस्तूवर लावलेले शुल्क), सीमाशुल्क (भारतात आयात-निर्यात केलेल्या वस्तूवर लावलेले कर) आणि सेवा कर.
- इतर कर जसे की, संपत्ती कर (wealth tax), भेट कर (gift tax) आणि मालमत्ता शुल्क (estate duty - आता रद्द) यांनी कधीही मोठ्या प्रमाणात महसूल आणलेला नाही, त्यामुळे त्यांना 'पेपर टॅक्स' असे म्हटले जाते.
- केंद्र सरकारचा **बिगर-कर महसूल** (Non-tax revenue) प्रामुख्याने खालील गोष्टींचा समावेश करतो:
 - केंद्र सरकारने दिलेल्या कर्जावरील व्याजाचे उत्पन्न.
 - सरकारने केलेल्या गुंतवणुकीवरील लाभांश आणि नफा.
 - सरकारने दिलेल्या सेवांसाठी शुल्क आणि इतर प्राप्ती.
 - परदेशी देशांकडून आणि आंतरराष्ट्रीय संस्थांकडून मिळणारे रोख अनुदान (grants-in-aid).
- महसुली प्राप्तीच्या अंदाजामध्ये अर्थ विधेयकात (finance bill) केलेल्या कर प्रस्तावांचीही समावेश असतो.

२. **भांडवली प्राप्ती (Capital Receipts):** या अशा सर्व सरकारी प्राप्ती आहेत, ज्यामुळे दायित्व निर्माण होते किंवा आर्थिक मालमत्ता कमी होते.

- या प्राप्ती **कर्ज निर्माण करणाऱ्या (debt creating)** किंवा **कर्ज निर्माण न करणाऱ्या (non-debt creating)** असू शकतात.
- उदाहरणे: कर्जाच्या स्वरूपात मिळालेला पैसा (येथे भविष्यात परतफेडीचे दायित्व निर्माण होते), सरकारी मालमत्तांच्या विक्रीतून मिळालेला पैसा, जसे की सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधील (PSUs) शेअर्सची विक्री (ज्याला PSU निर्गुंतवणूक म्हणतात), मालमत्तांची विक्री इ. (यामुळे सरकारकडे असलेल्या मालमत्तेचा साठा कमी होतो).

खर्चाचे वर्गीकरण (Classification of Expenditure)

- १. महसुली खर्च (Revenue Expenditure):** हा केंद्र सरकारच्या भौतिक किंवा आर्थिक मालमत्तांच्या निर्मितीव्यतिरिक्त इतर उद्देशांसाठी केला जाणारा खर्च आहे.
- या खर्चात सरकारी विभागांच्या सामान्य कामकाजासाठी आणि विविध सेवांसाठी होणारा खर्च, सरकारने घेतलेल्या कर्जावरील व्याजाची भरपाई, आणि राज्य सरकारांना व इतर संस्थांना दिलेले अनुदान (जरी काही अनुदान मालमत्ता निर्मितीसाठी असले तरी) यांचा समावेश होतो.
- अनुदान हा देखील महसुली खर्चाचा एक महत्वाचा भाग आहे, जो वस्तूंची किंमत कमी ठेवण्यासाठी, अनुदानित आरोग्य सेवा आणि निर्यातीवर केला जातो.

- सरकारच्या एकूण खर्चाला दोन मुख्य उप-शीर्षकांमध्ये विभागले जाऊ शकते - **योजना आणि बिगर-योजना** - ज्यापैकी बिगर-योजना खर्च मोठा असतो.
 - **बिगर-योजना खर्च** (Non-plan expenditure) म्हणजे सरकार तथाकथित बिगर-उत्पादक क्षेत्रांवर खर्च करते आणि तो मुख्यतः अनिवार्य स्वरूपाचा असतो. यात पगार, अनुदान, कर्ज आणि व्याज यांचा समावेश होतो.
 - **योजना खर्च** (Plan expenditure) हा उत्पादक हेतूसाठी बाजूला ठेवलेला पैसा असतो, जसे की मंत्रालयांचे विविध प्रकल्प. हा केंद्रीय प्रायोजित कार्यक्रम आणि प्रमुख योजनांद्वारे उत्पादक मालमत्ता निर्मितीवर खर्च केला जातो.
२. **भांडवली खर्च (Capital Expenditure):** हे असे सरकारी खर्च आहेत ज्यामुळे भौतिक किंवा आर्थिक मालमत्तांची निर्मिती होते किंवा आर्थिक दायित्वे कमी होतात.
- भांडवली खर्च देखील दोन प्रकारचा असतो: **योजना भांडवली खर्च** आणि **बिगर-योजना भांडवली खर्च**.
 - उदाहरणे: जमीन, यंत्रसामग्री, उपकरणे यांसारख्या मालमत्तांची खरेदी, तसेच राज्य सरकारांना दिलेली कर्जे आणि आगाऊ रक्कम.

अर्थसंकल्पाचे इतर प्रकार

- **शून्य-आधारित अर्थसंकल्प (Zero-Based Budgeting):** ही एक अर्थसंकल्प तयार करण्याची पद्धत आहे, ज्यात प्रत्येक वेळी नवीन अर्थसंकल्प बनवताना सर्व खर्चाचे मूल्यांकन केले जाते आणि प्रत्येक नवीन कालावधीसाठी खर्चाचे समर्थन करणे आवश्यक असते. शून्य-आधारित अर्थसंकल्प शून्यापासून (zero base) सुरू होतो आणि सरकारचे प्रत्येक कार्य त्याच्या गरजा आणि खर्चासाठी तपासले जाते. त्यानंतर गरजांवर आधारित अर्थसंकल्प तयार केला जातो.
- **परिणाम-आधारित अर्थसंकल्प (Outcome Budget):** परिणाम-आधारित अर्थसंकल्प प्रत्येक मंत्रालयाच्या आणि विभागाच्या प्रगतीचे विश्लेषण करतो आणि संबंधित मंत्रालयाने आपल्या अर्थसंकल्पीय वाटपाचा (Budget outlay) कसा उपयोग केला, याचे मूल्यमापन करतो. हे सर्व सरकारी कार्यक्रमांच्या विकासाच्या परिणामांचे मोजमाप करते. हा सर्वप्रथम २००५ मध्ये सादर करण्यात आला.
- **लिंग-आधारित अर्थसंकल्प (Gender Budgeting):** लिंग-आधारित अर्थसंकल्पाची व्याख्या "अर्थसंकल्पाचे लिंग-आधारित मूल्यांकन, अर्थसंकल्पीय प्रक्रियेच्या सर्व स्तरांवर लिंग-दृष्टीकोनाचा समावेश करणे आणि लिंग समानता वाढवण्यासाठी महसूल आणि खर्चाची पुनर्रचना करणे" अशी केली जाते. हा प्रत्यक्षात लिंग समतेसाठीचा अर्थसंकल्प आहे. या अर्थसंकल्पाद्वारे, सरकार महिलांसाठीच्या विकास, कल्याण आणि सशक्तीकरण योजना व कार्यक्रमांवर खर्च केली जाणारी रक्कम जाहीर करते.

राष्ट्रीय धोरणात्मक विवरण म्हणून अर्थसंकल्प

- केवळ उत्पन्न आणि खर्चाचे विवरण न राहता, अर्थसंकल्प एक महत्त्वाचे **राष्ट्रीय धोरणात्मक विवरण** बनले आहे.
- **वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन अधिनियम, २००३ (FRBMA)** नुसार, अर्थसंकल्पासोबत तीन धोरणात्मक विवरणपत्रे अनिवार्य आहेत:
 १. **मध्यम-मुदतीचे वित्तीय धोरण विवरण (The Medium-term Fiscal Policy Statement):** हे विशिष्ट वित्तीय निर्देशकांसाठी तीन वर्षांचे लक्ष्य निश्चित करते आणि महसुली खर्च महसुली प्राप्तीतून शाश्वतपणे भरला जाऊ शकतो का, तसेच बाजारातून घेतलेल्या कर्जासह भांडवली प्राप्तीचा वापर किती उत्पादनक्षमतेने होत आहे, याची तपासणी करते.
 २. **वित्तीय धोरण रणनीती विवरण (The Fiscal Policy Strategy Statement):** हे वित्तीय क्षेत्रातील सरकारची प्राधान्ये निश्चित करते, सध्याच्या धोरणांची तपासणी करते आणि महत्त्वाच्या वित्तीय उपायांमध्ये कोणत्याही विचलनाचे (deviation) समर्थन करते.
 ३. **समग्र-आर्थिक आराखडा विवरण (The Macroeconomic Framework Statement):** हे GDP वाढीचा दर, केंद्र सरकारचा वित्तीय समतोल आणि बाह्य समतोल यांच्या संदर्भात अर्थव्यवस्थेच्या शक्यतांचे मूल्यांकन करते.

संतुलित, शिल्लक आणि तुटीचा अर्थसंकल्प

- **संतुलित अर्थसंकल्प (Balanced Budget):** एका आर्थिक वर्षासाठी अपेक्षित खर्च अपेक्षित प्राप्तीच्या बरोबर असेल, तर सरकारी अर्थसंकल्प संतुलित मानला जातो.
- **शिल्लक अर्थसंकल्प (Surplus Budget):** जेव्हा अपेक्षित महसूल अंदाजित खर्चापेक्षा जास्त असतो, तेव्हा अर्थसंकल्प शिल्लक असल्याचे म्हटले जाते. येथे, जेव्हा लादलेले कर खर्चापेक्षा जास्त असतात, तेव्हा अर्थसंकल्प शिल्लक होतो.
- **तुटीचा अर्थसंकल्प (Deficit Budget):** जेव्हा एखाद्या वर्षासाठी खर्च महसुलापेक्षा जास्त असतो, तेव्हा अर्थसंकल्प तुटीचा असतो.

TYPES OF BUDGET		
DEFICIT BUDGET	BALANCED BUDGET	SURPLUS BUDGET
 <p>EXPENDITURE > REVENUE</p>	 <p>EXPENDITURE = REVENUE</p>	 <p>EXPENDITURE = REVENUE</p>

सरकारी तुटीची मोजमापे (Measures of Government Deficit)

सरकारी तूट मोजण्यासाठी विविध पद्धती आहेत:

१. **महसुली तूट (Revenue Deficit):** ही सरकारचा महसुली खर्च महसुली प्राप्तीपेक्षा जास्त असल्यास उद्भवते.

- महसुली तूट = महसुली खर्च - महसुली प्राप्ती
- महसुली तुटीमध्ये फक्त असेच व्यवहार समाविष्ट असतात जे सरकारचे सध्याचे उत्पन्न आणि खर्चावर परिणाम करतात.
- जेव्हा सरकारला महसुली तूट येते, तेव्हा याचा अर्थ असा होतो की सरकार बचत करत नाही, उलट आपल्या उपभोग खर्चाचा काही भाग भरून काढण्यासाठी अर्थव्यवस्थेतील इतर क्षेत्रांची बचत वापरत आहे.

२. **राजकोषीय तूट (Fiscal Deficit):** ही सरकारची खर्चाची गरज आणि तिच्या प्राप्तीमधील तफावत आहे. ही रक्कम सरकारला त्या वर्षात कर्ज घेण्याची किती गरज आहे, हे दर्शवते. जर प्राप्ती खर्चापेक्षा जास्त असतील, तर **शिल्लक (surplus)** निर्माण होते.

- राजकोषीय तूट = एकूण खर्च - (महसुली प्राप्ती + कर्ज निर्माण न करणाऱ्या भांडवली प्राप्ती)
- ही सरकारला सर्व स्रोतांकडून कर्ज घेण्याची एकूण गरज दर्शवते.
- **अर्थपुरवठा बाजून:** एकूण राजकोषीय तूट = देशांतर्गत निव्वळ कर्ज + RBI कडून कर्ज + परदेशातून कर्ज.
- **एकूण राजकोषीय तूट** सार्वजनिक क्षेत्राच्या आर्थिक आरोग्याचे आणि अर्थव्यवस्थेच्या स्थिरतेचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक महत्त्वाचा चल (variable) आहे.

३. **प्राथमिक तूट (Primary Deficit):** प्राथमिक तूट ही राजकोषीय तुटीतून **व्याज देयके** वजा करून काढली जाते. ही तूट, मागील वर्षात घेतलेल्या कर्जावरील व्याज देयकांवर झालेल्या खर्चाचा विचार न करता, सरकारची खर्चाची गरज आणि तिच्या प्राप्तीमधील तफावत दर्शवते.

- प्राथमिक तूट = राजकोषीय तूट - व्याज देयके.

४. **प्रभावी महसुली तूट (Effective Revenue Deficit):** प्रभावी महसुली तूट अशा काही महसुली खर्चांना वगळते, जे उत्पादक किंवा विकासात्मक मानले जातात.

- याचा उद्देश नियमित महसुली खर्च आणि भांडवल निर्मिती किंवा मालमत्ता निर्मितीमध्ये योगदान देणाऱ्या खर्चांमध्ये फरक करणे हा आहे.

राजकोषीय धोरण (Fiscal Policy)

- राजकोषीय धोरण म्हणजे अर्थव्यवस्थेवर प्रभाव टाकण्यासाठी सरकारी महसूल संकलन (मुख्यतः कर, पण निर्गुंतवणूक आणि कर्जासारखे बिगर-कर महसूल देखील) आणि खर्च (spending) यांचा वापर.

- राजकोषीय धोरणाद्वारे, एखादे सरकार अर्थव्यवस्थेला योग्य मार्गावर आणण्यासाठी कर महसूल आणि सार्वजनिक खर्चाच्या प्रवाहावर नियंत्रण ठेवते. जर सरकारला खर्चापेक्षा जास्त महसूल मिळाला, तर ती **शिल्लक** दर्शवते, तर जर ती कर आणि बिगर-कर प्राप्तीपेक्षा जास्त खर्च करत असेल, तर ती **तूट** दर्शवते. अतिरिक्त खर्च भागवण्यासाठी सरकारला देशांतर्गत किंवा परदेशातून कर्ज घ्यावे लागते. याशिवाय, सरकार आपल्या परकीय चलन साठ्याचा वापर करण्याचा किंवा अतिरिक्त पैसे छापण्याचा पर्याय निवडू शकते.
- **भारतातील राजकोषीय धोरण** ही एक मार्गदर्शक शक्ती आहे, जी सरकारला आर्थिक क्रियाकलापांना पाठिंबा देण्यासाठी किती पैसे खर्च करावे आणि अर्थव्यवस्थेची चाके सुरळीत चालवण्यासाठी प्रणालीतून किती महसूल मिळवावा, हे ठरवण्यास मदत करते.
- जलद आर्थिक वाढ साध्य करणे, हे भारत सरकारने तयार केलेल्या राजकोषीय धोरणाचे एक प्रमुख उद्दिष्ट आहे. **राजकोषीय धोरण, मौद्रिक धोरणासोबत (monetary policy)** देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे व्यवस्थापन करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.

भारतातील राजकोषीय धोरणाचे मुख्य उद्दिष्टे

- **आर्थिक वाढ:** विशिष्ट आर्थिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेचा वाढीचा दर राखण्यास हे मदत करते.
- **किंमत स्थिरता:** देशातील किंमतींच्या पातळीवर नियंत्रण ठेवते, जेणेकरून जेव्हा महागाई खूप जास्त असेल, तेव्हा किंमती नियंत्रित करता येतात.
- **पूर्ण रोजगार:** कमी आर्थिक क्रियाकलापांमधून बाहेर पडण्यासाठी एक साधन म्हणून पूर्ण रोजगार किंवा पूर्ण रोजगाराच्या जवळची स्थिती साध्य करण्याचे उद्दिष्ट ठेवते.

भारतातील राजकोषीय धोरणाचे महत्त्व

- भारतासारख्या देशात, राजकोषीय धोरण सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रांमध्ये भांडवल निर्मितीचा (capital formation) दर वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- करप्रणालीद्वारे (taxation), राजकोषीय धोरण आपल्या अनेक प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात संसाधने एकत्रित करण्यास मदत करते.
- राजकोषीय धोरण बचत दर वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन देते.
- राजकोषीय धोरण खाजगी क्षेत्राला त्यांच्या कार्याचा विस्तार करण्यासाठी पुरेसे प्रोत्साहन देते.
- राजकोषीय धोरणाचे उद्दिष्ट उत्पन्न आणि संपत्तीच्या वितरणातील असमानता कमी करणे आहे.

भारतातील तुटीचा अर्थपुरवठा (Deficit Financing in India)

- **तुटीचा अर्थपुरवठा** ची व्याख्या "ट्रेझरी बिले (Treasury Bills) जारी करून भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेणे आणि जमा झालेल्या रोख शिल्लक (cash balances) वापरणे" अशी केली जाते.

- जेव्हा सरकार भारतीय रिझर्व्ह बँकेकडून कर्ज घेते, तेव्हा ते फक्त आपली प्रतिभूती (securities) बँकेकडे हस्तांतरित करते. या प्रतिभूतींच्या आधारे बँक अधिक चलन जारी करते आणि सरकारच्या वतीने ते चलनात आणते. यालाच **पैशाची निर्मिती (creation of money)** म्हणतात.
- **तुटीच्या अर्थपुरवठ्याचे तर्कशास्त्र:** कधीकधी सरकार पुरेसे संसाधने एकत्रित करू शकत नाही. अशा परिस्थितीत, वित्तीय तुटीची उद्दिष्ट्ये पूर्ण करण्यासाठी **तुटीच्या अर्थपुरवठ्याचा** पर्याय आवश्यक असतो. जर तुटीच्या अर्थपुरवठ्याचा पर्याय वापरला नाही, तर सरकारला वाढीच्या उद्दिष्टांवर compromise (जुळवून घेणे) करावे लागते.

तुटीच्या अर्थपुरवठ्याची साधने

- **बाह्य मदत (External Aid):** कमी व्याजदरावर मिळत असली तरीही, तुटीचा अर्थपुरवठा करण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे.
- **बाह्य कर्जे (External Borrowings):** जर ती स्वस्त व्याजदरावर आणि दीर्घ मुदतीसाठी मिळत असतील, तर वित्तीय तूट व्यवस्थापित करण्याचा हा दुसरा सर्वोत्तम मार्ग आहे.
- **अंतर्गत कर्जे (Internal Borrowings):** तुटीचा अर्थपुरवठा करण्याचा हा तिसरा सर्वोत्तम मार्ग आहे. परंतु, यामुळे सरकार आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या गुंतवणुकीच्या शक्यतांना अडथळा येतो.
- **चलन छापून (Printing Currency):** तुटीचा अर्थपुरवठा करण्याचा हा शेवटचा पर्याय आहे आणि तो केवळ अपवादात्मक परिस्थितीत वापरला पाहिजे. याचे अर्थव्यवस्थेवर नकारात्मक परिणाम होतात: यामुळे महागाई वाढते आणि सरकारी कर्मचारी आणि पगार वाढवण्यासाठी सरकारवर दबाव वाढतो, ज्यामुळे अखेरीस सरकारी खर्च वाढतो.

FRBM कायदा (FRBM Act)

- **वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा, २००३ (FRBMA)** हा भारतीय संसदेचा एक कायदा आहे, जो वित्तीय शिस्त संस्थागत करण्यासाठी, भारताची वित्तीय तूट कमी करण्यासाठी, **समग्र-आर्थिक व्यवस्थापन (macroeconomic management)** आणि संतुलित अर्थसंकल्पाच्या दिशेने वाटचाल करून सार्वजनिक निधीचे एकूण व्यवस्थापन सुधारण्यासाठी आहे.

उद्दिष्ट्ये

- राजकोषीय आणि मौद्रिक धोरणामध्ये समन्वय साधणे.
- वित्तीय तुटीचे आणि महसुली तुटीचे प्रमाण कमी करून **वित्तीय पारदर्शकता** आणणे.
- भविष्यातील पिढीवरील कर्जाचा भार कमी करून वित्तीय व्यवस्थापनात **आंतर-पिढी समता (inter-generational equity)** साध्य करणे.
- दीर्घकाळ **समग्र-आर्थिक स्थिरता** साध्य करणे.
- सरकारची कार्यपद्धती अधिक चांगली करणे.

FRBM कायदा, २००३ च्या प्रमुख तरतुदी

- FRBM नियमानुसार, २००८-०९ पर्यंत **राजकोषीय तूट GDP च्या ३% पर्यंत कमी** करण्याचे उद्दिष्ट ठेवले होते. हे उद्दिष्ट केंद्र सरकारद्वारे दरवर्षी GDP च्या ०.३% कमी करून साध्य केले जाईल.
- **महसुली तूट** दरवर्षी GDP च्या ०.५% ने कमी केली जाईल आणि २००८-०९ पर्यंत ती पूर्णपणे समाप्त करण्याचे उद्दिष्ट होते.
- **सार्वजनिक कर्ज (Public Debt)** कमी करणे.
- सरकारने राजकोषीय तूट आणि महसुली तूट कमी करण्यासाठी योग्य उपाययोजना कराव्यात, जेणेकरून २००८-०९ पर्यंत महसुली तूट पूर्णपणे संपुष्टात येईल आणि त्यानंतर लक्षणीय महसुली शिल्लक (revenue surplus) निर्माण होईल.
- राजकोषीय तूट आणि महसुली तूट, आकस्मिक दायित्वे (contingent liabilities) आणि एकूण दायित्वे कमी करण्यासाठी वार्षिक उद्दिष्टे निश्चित करणे अनिवार्य केले होते.
- तात्पुरत्या आगाऊ कर्जाशिवाय सरकार RBI कडून कर्ज घेणे थांबवेल.
- २००६ नंतर RBI ने केंद्र सरकारच्या प्राथमिक प्रतिभूती (primary issues of central government securities) खरेदी करू नये.
- **राष्ट्रीय सुरक्षा, आपत्कालीन परिस्थिती** आणि केंद्र सरकारने निर्दिष्ट केलेल्या इतर अपवादात्मक कारणामुळेच महसुली तूट आणि राजकोषीय तूट उद्दिष्टांपेक्षा जास्त असू शकते.
- **FRBM कायद्यातील दुरुस्त्या: वित्तीय उत्तरदायित्व आणि अर्थसंकल्प व्यवस्थापन कायदा, २००३ मध्ये २०१२ मध्ये दुरुस्ती** करण्यात आली, ज्यानुसार केंद्र सरकारला वार्षिक वित्तीय विवरण आणि अनुदानाच्या मागण्यांसोबत **समग्र-आर्थिक आराखडा विवरण (Macro-Economic Framework Statement), मध्यम-मुदतीचे वित्तीय धोरण विवरण (Medium Term Fiscal Policy Statement) आणि वित्तीय धोरण रणनीती विवरण (Fiscal Policy Strategy Statement)** संसदेसमोर सादर करणे अनिवार्य केले.
- **एन. के. सिंग समिती (२०१६ मध्ये FRBM कायद्याचा आढावा घेण्यासाठी स्थापन केलेली),** ने शिफारस केली की सरकारने ३१ मार्च, २०२० पर्यंत GDP च्या ३% राजकोषीय तुटीचे उद्दिष्ट ठेवावे, त्यानंतर २०२०-२१ मध्ये ते २.८% आणि २०२३ पर्यंत २.५% पर्यंत कमी करावे.

जीएसटी (GST): एक राष्ट्र, एक कर, एक बाजार

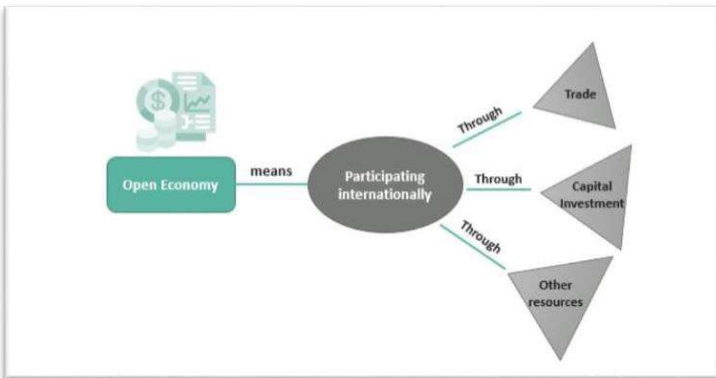
- **जीएसटी (GST)** हा एक **एकात्मिक अप्रत्यक्ष कर** आहे, जो १ जुलै २०१७ पासून लागू झाला, आणि उत्पादक/सेवा पुरवठादार पासून ग्राहकापर्यंत वस्तू आणि सेवांच्या पुरवठ्यावर लागू होतो.
- हा पुरवठा साखळीत (supply chain) **इनपुट टॅक्स क्रेडिट (Input Tax Credit)** च्या सुविधेसह एक **गंतव्य-आधारित उपभोग कर (destination based consumption tax)** आहे.
- याने मोठ्या संख्येने केंद्रीय आणि राज्य कर तसेच उपकर (cesses) यांचे विलीनीकरण केले आहे.

- पूर्वीच्या कर प्रणालीमध्ये, अनेक मध्यवर्ती वस्तू/सेवांवर प्रत्येक टप्प्यावर मूल्यवर्धनावर कर लावला जात नव्हता, तर वस्तू/सेवेच्या एकूण मूल्यावर कर लावला जात होता आणि इनपुट टॅक्स क्रेडिट (ITC) वापरण्याची सुविधा कमी होती.
- एकूण मूल्यात मध्यवर्ती वस्तू/सेवांवर भरलेल्या करांचाही समावेश होता.
- यामुळे **करांवर कर (cascading of tax)** लावला जात असे. GST अंतर्गत, प्रत्येक पुरवठ्याच्या टप्प्यावर कर भरला जातो आणि मागील टप्प्यावर भरलेल्या कराचे क्रेडिट पुढील टप्प्यावर वस्तू आणि/किंवा सेवांच्या पुरवठ्यासाठी मिळते.
- आपल्या मोठ्या आणि वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टिकोनातून, हा देशभरातील करांमध्ये समानता आणतो आणि **'मूल्यवर्धित करा'चे (value-added taxation)** तत्त्व सर्व वस्तू आणि सेवांपर्यंत वाढवतो.
- याने केंद्र आणि राज्य/केंद्रशासित प्रदेश सरकारांनी लावलेले विविध प्रकारचे कर/उपकर बदलले आहेत.
- केंद्र सरकारने लावलेले काही प्रमुख कर म्हणजे केंद्रीय उत्पादन शुल्क (Central Excise Duty), सेवा कर (Service Tax), केंद्रीय विक्री कर (Central Sales Tax), KKC आणि SBC सारखे उपकर.
- राज्यांचे प्रमुख कर म्हणजे VAT/विक्री कर (Sales Tax), प्रवेश कर (Entry Tax), लक्झरी कर (Luxury Tax), जकात (Octroi), मनोरंजन कर (Entertainment Tax), जाहिरातींवरील कर, लॉटरी/सट्टेबाजी/जुगारावरील कर, वस्तूंवरील राज्य उपकर इत्यादी. या सर्वांचा GST मध्ये समावेश करण्यात आला आहे.
- पाच पेट्रोलियम उत्पादने सध्या GST मधून वगळण्यात आली आहेत, परंतु कालांतराने ती GST मध्ये समाविष्ट केली जातील.
- मानवी वापरासाठीच्या अल्कोहोलयुक्त पेयांवर राज्य सरकार VAT (मूल्यवर्धित कर) लावणे सुरू ठेवतील.
- तंबाखू आणि तंबाखू उत्पादनांवर GST आणि केंद्रीय उत्पादन शुल्क दोन्ही लागू होईल.
- GST अंतर्गत, देशभरात सर्व वस्तू आणि/किंवा सेवांच्या पुरवठ्यावर **६ (सहा) प्रमाणित दर** लागू आहेत, म्हणजेच ०%, ३%, ५%, १२%, १८% आणि २८%. २०२५ पर्यंत, भारतातील GST स्लॅब दर चार स्लॅबमध्ये विभागले आहेत: ०% (निल-रेटेड), ५%, १२%, १८% आणि २८%.
- GST हा स्वातंत्र्यानंतर देशातील सर्वात मोठा कर सुधारणा आहे आणि **३० जून/१ जुलै २०१७** च्या मध्यरात्री संसदेच्या एका विशेष मध्यरात्रीच्या अधिवेशनात तो लागू करण्यात आला.
- **१०१ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याला ८ सप्टेंबर, २०१६** रोजी भारताच्या राष्ट्रपतींची संमती मिळाली. या दुरुस्तीने संविधानात **अनुच्छेद २४६A** समाविष्ट केला, ज्यामुळे संसद आणि राज्यांच्या विधानमंडळांना केंद्र आणि राज्यांद्वारे लावलेल्या वस्तू आणि सेवा कराच्या संदर्भात कायदे करण्याचा अधिकार मिळाला.
- त्यानंतर GST साठी **CGST कायदा, UTGST कायदा आणि SGST कायदे** लागू करण्यात आले.
- यामुळे GDP मध्ये सुमारे २% वाढ अपेक्षित असल्यामुळे उच्च आर्थिक वाढ देखील होईल.

खुली अर्थव्यवस्था म्हणजे काय? (What is Open Economy?)

खुली अर्थव्यवस्था म्हणजे अशी अर्थव्यवस्था जी इतर देशांशी वेगवेगळ्या माध्यमांतून व्यवहार करते. आत्तापर्यंत, आपण या वैशिष्ट्याचा विचार केला नव्हता आणि विश्लेषणाची सोय करण्यासाठी आणि मूलभूत समग्र-आर्थिक प्रणाली स्पष्ट करण्यासाठी **बंदित अर्थव्यवस्थेपर्यंत** (closed economy) मर्यादित राहिलो होतो, जिचा उर्वरित जगाशी कोणताही संबंध नसतो. वास्तविक पाहता, बहुतेक आधुनिक अर्थव्यवस्था खुल्या आहेत. हे संबंध तीन प्रकारे निश्चित केले जाऊ शकतात:

१. **उत्पादन बाजार (Output Market):** एखादी अर्थव्यवस्था इतर राष्ट्रांसोबत वस्तू आणि सेवांचा व्यापार करू शकते. यामुळे पसंतीचा विस्तार होतो, कारण ग्राहक आणि उत्पादक देशांतर्गत (domestic) आणि परदेशी वस्तूंमधून निवड करू शकतात.
२. **वित्तीय बाजार (Financial Market):** बहुतेकदा, एखादी अर्थव्यवस्था इतर राष्ट्रांकडून वित्तीय मालमत्ता (financial assets) खरेदी करू शकते. यामुळे गुंतवणूकदारांना देशांतर्गत आणि परदेशी मालमत्तांमधून निवड करण्याची संधी मिळते.
३. **श्रम बाजार (Labour Market):** कंपनी उत्पादन प्रकल्प कुठे स्थापित करायचा आणि कामगारांनी कुठे काम करायचे, हे निवडू शकतात. तथापि, अनेक स्थलांतर कायदे (immigration laws) राष्ट्रांमधील श्रमिकांच्या हालचालींवर मर्यादा घालतात.
 - वस्तूंची हालचाल ही सामान्यतः श्रमिकांच्या हालचालीचा पर्याय म्हणून पाहिली जाते. आपण पहिल्या दोन संबंधांवर लक्ष केंद्रित करतो. म्हणून, **खुली अर्थव्यवस्था** अशी मानली जाते, जी इतर देशांशी वस्तू आणि सेवांमध्ये आणि अनेकदा वित्तीय मालमत्तेमध्येही व्यापार करते.
 - उदाहरणार्थ, भारतीय जगभरात उत्पादित केलेल्या वस्तू वापरू शकतात आणि भारतातील काही वस्तू इतर राष्ट्रांना निर्यात केल्या जातात.
 - जेव्हा वस्तू राष्ट्रीय सीमा ओलांडतात, तेव्हा व्यवहारांसाठी पैशांचा वापर केला पाहिजे. आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, कोणत्याही एका बँकेने जारी केलेले चलन नाही.
 - परदेशी आर्थिक दलाल किंवा एजंट एखाद्या देशाचे चलन तेव्हाच स्वीकारतील, जेव्हा त्यांना खात्री असेल की त्या विशिष्ट चलनाच्या निश्चित रकमेसह ते खरेदी करू शकणाऱ्या वस्तूंच्या संख्येत वेळोवेळी बदल होणार नाही.

एकूण मागणीवर (AD) परकीय व्यापाराचा प्रभाव

Influence of Foreign Trade on Aggregate Demand (AD)

एकूण मागणी (Aggregate Demand) म्हणजे एका विशिष्ट बाजारपेठेतील वस्तू आणि सेवांची एकूण मागणी. परकीय व्यापार देशातील एकूण मागणीवर दोन प्रकारे परिणाम करू शकतो:

१. जेव्हा भारतीय परदेशी वस्तू खरेदी करतात, तेव्हा हा खर्च उत्पन्नाच्या चक्रीय प्रवाहातून **गळती (leakage)** म्हणून बाहेर जातो, ज्यामुळे एकूण मागणी कमी होते.
२. परदेशी लोकांना केलेली आपली निर्यात, उत्पन्नाच्या चक्रीय प्रवाहात **प्रेरण (injection)** म्हणून प्रवेश करते, ज्यामुळे देशांतर्गत अर्थव्यवस्थेत उत्पादित झालेल्या वस्तूसाठी एकूण मागणी वाढते.

परकीय व्यापारात विनिमय यंत्रणा

- सामान्यतः परकीय व्यापारात सहभागी असलेले आर्थिक दलाल तुलनेने **स्थिर (stable)** (ज्या चलनाचे मूल्य वारंवार बदलत नाही) आणि आंतरराष्ट्रीय मान्यता असलेले चलन स्वीकारतात.
- विविध चलनांची मूल्ये वेगवेगळी असतात. म्हणून, परकीय व्यापाराला सुलभ करण्यासाठी, सरकारने जाहीर केले की राष्ट्रीय चलन एका निश्चित किंमतीवर दुसऱ्या मालमत्तेमध्ये मुक्तपणे रूपांतरित (convertible) केले जाईल.
- यासाठी जारी करणाऱ्या प्राधिकरणाची विश्वासाहता आणि आंतरराष्ट्रीय धारकांच्या हातातही क्रयशक्ती (purchasing power) हस्तांतरित करण्याची हमी असणे आवश्यक आहे.
- हे सामान्यतः चलनाला काही सामान्य प्रकारच्या मालमत्तेत रूपांतरित करण्याची परवानगी देऊन सुनिश्चित केले जाते.
- आधुनिक काळात, चलनांचा अर्थ **विनिमय दरांच्या (exchange rates)** संदर्भात लावला जातो, जो एका चलनाची दुसऱ्या चलनातील किंमत असते.
- या वचनबद्धतेच्या दोन पैलूंनी तिच्या विश्वासाहतेवर परिणाम केला आहे:
 १. अमर्याद प्रमाणात मुक्तपणे रूपांतरित करण्याची क्षमता आणि ज्या किंमतीवर हे रूपांतरण होते, ती किंमत. या समस्या हाताळण्यासाठी आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये स्थिरता सुनिश्चित करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय चलन प्रणालीची (international monetary system) स्थापना केली गेली आहे.
 २. व्यवहारांच्या वाढत्या प्रमाणामुळे, राष्ट्रीय चलनांचे रूपांतरण ज्या मालमत्तेत केले जाऊ शकते, त्या मालमत्तेच्या रूपात **सोन्याचे (gold)** महत्त्व संपुष्टात आले.

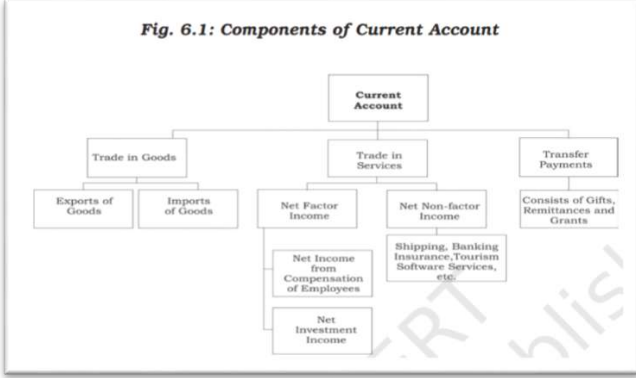
आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष (Balance of Payments - BoP)

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेष हे एका विशिष्ट कालावधीसाठी (सामान्यतः एक वर्ष) एका देशातील रहिवासी आणि उर्वरित जगामधील वस्तू, सेवा आणि मालमत्ता यांच्यातील व्यवहारांची नोंद करते. आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये

दोन मुख्य खाती असतात - चालू खाते (Current Account) आणि भांडवली खाते (Capital Account).

चालू खाते (Current Account)

- चालू खाते हे वस्तू आणि सेवांमधील व्यापार तसेच हस्तांतरण देयकांची (transfer payments) नोंद करते.
- चालू खात्यामध्ये तीन मुख्य घटक आहेत: वस्तूंचा व्यापार, सेवांचा व्यापार आणि हस्तांतरण देयके.

चालू खात्याचे घटक (Components of Current Account)

- वस्तूंचा व्यापार (Trade in Goods): यात वस्तूंची निर्यात आणि आयात यांचा समावेश होतो.
- सेवांचा व्यापार (Trade in services): यात घटक उत्पन्न (factor income) आणि बिगर-घटक उत्पन्न (non-factor income) व्यवहारांचा समावेश होतो.
- हस्तांतरण देयके (Transfer Payments): हस्तांतरण देयके म्हणजे देशातील रहिवाशांना कोणत्याही वस्तू किंवा सेवा परत न देता मिळणाऱ्या 'विनामूल्य' प्राप्ती. त्या सरकारकडून किंवा परदेशात राहणाऱ्या खाजगी नागरिकांकडून दिल्या जाऊ शकतात.

चालू खात्यावरील शिल्लक (Balance on Current Account) म्हणजे काय?

जेव्हा चालू खात्यावरील प्राप्ती चालू खात्यावरील देयकांच्या बरोबरीची असते, तेव्हा चालू खाते शिल्लकीत (in balance) असते.

- शिल्लकी चालू खाते (A surplus current account) म्हणजे ते राष्ट्र इतर देशांना कर्ज देणारे आहे.
- तुटीचे चालू खाते (A deficit current account) म्हणजे ते राष्ट्र इतर देशांकडून कर्ज घेणारे आहे.

व्यापार खात्यावरील शिल्लकेचे दोन घटक आहेत

१. व्यापार शिल्लक (Balance on Trade or Trade Balance)
२. अदृश्य घटकांवरील शिल्लक (Balance on Invisibles)

चला, या दोन्हीची थोडक्यात माहिती घेऊया.

१. व्यापार शिल्लक (Balance on Trade - BoT)

- हा एका विशिष्ट कालावधीत एका देशाच्या वस्तूंच्या निर्यातीचे मूल्य आणि आयातीच्या मूल्यांमधील फरक आहे.
- BoT मध्ये वस्तूंची निर्यात जमा (credit) म्हणून, तर वस्तूंची आयात नामे (debt) म्हणून नोंदवली जाते.
- जर एखाद्या देशाची निर्यातीपेक्षा आयात जास्त असेल, तर तुटीचे BoT किंवा व्यापार तूट (Trade deficit) निर्माण होते. याउलट, जर देशाची आयात निर्यातीपेक्षा जास्त असेल तर, शिल्लकी BoT किंवा व्यापार शिल्लक (Trade Surplus) निर्माण होते.

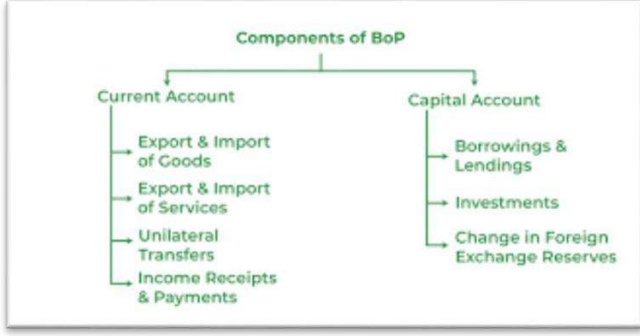
२. अदृश्य घटकांवरील शिल्लक (Balance on Invisibles - BoI)

- याला निव्वळ अदृश्य घटक (net invisibles) असेही म्हणतात. हा एका विशिष्ट कालावधीत एका देशाच्या अदृश्य घटकांच्या निर्यातीचे मूल्य आणि आयातीच्या मूल्यांमधील फरक आहे.
- अदृश्य घटकांमध्ये विविध देशांमधील सेवा, हस्तांतरण आणि उत्पन्नाचा प्रवाह यांचा समावेश होतो.
- सेवांच्या व्यापारात घटक आणि बिगर-घटक उत्पन्न दोन्ही समाविष्ट आहेत.
- घटक उत्पन्नामध्ये (Factor income) उत्पादनाच्या घटकांवरील (उदा. श्रम, जमीन आणि भांडवल) निव्वळ आंतरराष्ट्रीय कमाईचा समावेश होतो.
- बिगर-घटक उत्पन्न (Non-factor income) म्हणजे शिपिंग, बँकिंग, पर्यटन, सॉफ्टवेअर सेवा इत्यादी सेवा उत्पादनांची निव्वळ विक्री.

चालू खाते शिल्लक (current account surplus)	संतुलित चालू खाते (Balanced current account)	चालू खाते तूट (current account deficit)
प्राप्ती > देयके	प्राप्ती = देयके	प्राप्ती < देयके

भांडवली खाते (Capital Account)

- भांडवली खाते मालमत्तेच्या (assets) सर्व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांची नोंद करते. मालमत्ता म्हणजे संपत्ती ज्या स्वरूपात ठेवली जाऊ शकते, उदा. पैसा, शेअर्स, रोखे (bonds), सरकारी कर्ज इत्यादी.
- भांडवली खात्याचे तीन मुख्य घटक आहेत:
 १. गुंतवणूक (Investment): यात परदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणूक (FDI) आणि परदेशी पोर्टफोलिओ गुंतवणूक (Foreign Portfolio Investment) यांचा समावेश होतो.
 २. बाह्य कर्जे (External borrowings)
 ३. बाह्य मदत (External Assistance)
- मालमत्तेची खरेदी ही भांडवली खात्यावरील नामे (debit) बाब आहे. जर एखाद्या भारतीयाने यूकेची कार कंपनी खरेदी केली, तर ती भांडवली खात्यातील व्यवहारात एक डेबिट बाब म्हणून नोंदवली जाते (कारण परकीय चलन भारतातून बाहेर जात आहे). दुसरीकडे, एखाद्या भारतीय कंपनीच्या शेअर्सची चिनी ग्राहकाला विक्री करणे, ही भांडवली खात्यावरील जमा (credit) बाब आहे.

भांडवली खात्यावरील शिल्लक (Balance on Capital Account) म्हणजे काय?

जेव्हा भांडवली ओघ (capital inflows) (उदा. परदेशातून कर्ज घेणे, परदेशी कंपन्यांमधील मालमत्ता किंवा शेअर्सची विक्री) भांडवली बहिर्प्रवाहाच्या (capital outflows) (उदा. कर्जाची परतफेड, परदेशी देशांमध्ये मालमत्ता किंवा शेअर्सची खरेदी) बरोबर असतो, तेव्हा **भांडवली खाते शिल्लकीत (in balance)** असते.

- भांडवली ओघ भांडवली बहिर्प्रवाहापेक्षा जास्त असल्यास **भांडवली खात्यात शिल्लक (Surplus)** निर्माण होते.
- भांडवली ओघ भांडवली बहिर्प्रवाहापेक्षा कमी असल्यास **भांडवली खात्यात तूट (Deficit)** निर्माण होते.

आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये शिल्लक आणि तूट

- ज्या देशाच्या चालू खात्यात तूट (म्हणजे तो उर्वरित जगाला केलेल्या विक्रीतून मिळणाऱ्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करतो) असते, त्याला मालमत्ता विकून किंवा परदेशातून कर्ज घेऊन ती भरून काढावी लागते.
- म्हणून, कोणतीही चालू खात्यातील तूट **भांडवली खात्यातील शिल्लकीने** भरून काढावी लागते, म्हणजेच **निव्वळ भांडवली ओघ (net capital inflow)** असणे आवश्यक आहे.
- **चालू खाते + भांडवली खाते = 0**
- या परिस्थितीत, ज्याला देशाच्या **आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये समतोलावस्था (balance of payments equilibrium)** म्हणतात, त्यात चालू खात्यातील तूट कोणत्याही परकीय चलन साठ्याच्या हालचालीशिवाय पूर्णपणे आंतरराष्ट्रीय कर्जाद्वारे भरून काढली जाते.
- किंवा, देश आपल्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील कोणतीही तूट भरून काढण्यासाठी आपल्या परकीय चलनाचा साठा वापरू शकतो.
- जेव्हा तूट असते, तेव्हा रिझर्व्ह बँक परकीय चलन विकते. याला **अधिकृत राखीव विक्री (official reserve sale)** म्हणतात.
- यामागील मूलभूत गृहीतक असे आहे की, **मौद्रिक अधिकारी (monetary authorities)** हे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील कोणत्याही तूटीचे अंतिम वित्तपुरवठा करणारे असतात (किंवा कोणत्याही शिल्लकीचे प्राप्तकर्ते असतात). आपण हे लक्षात घेतले पाहिजे की, विनिमय दर स्थिर असताना (fixed exchange rate)

अधिकृत राखीव व्यवहार जास्त महत्त्वाचे असतात, विनिमय दर अस्थिर असताना (floating) नाही.

स्वायत्त व्यवहार (Autonomous Transactions)

- याला आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील **"above the line"** (रेषेच्या वरच्या) बाबी असेही म्हणतात.
- जेव्हा आंतरराष्ट्रीय आर्थिक व्यवहार आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील तफावत भरून काढण्याव्यतिरिक्त इतर काही कारणांमुळे केले जातात, म्हणजेच ते आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील स्थितीपासून स्वतंत्र असतात, तेव्हा त्यांना **स्वायत्त व्यवहार** म्हणतात.
- जर स्वायत्त प्राप्ती स्वायत्त देयकांपेक्षा जास्त (कमी) असतील, तर आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये शिल्लक (तूट) असल्याचे म्हटले जाते.

समायोजन व्यवहार (Accommodating Transactions)

- याला आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील **"below the line"** (रेषेच्या खालच्या) बाबी असेही म्हणतात. ते आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये तूट आहे की शिल्लक आहे, यावर अवलंबून असतात.
- ते आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील तफावतीने निर्धारित होतात.
- ते स्वायत्त व्यवहारांच्या निव्वळ परिणामांद्वारे देखील निर्धारित होतात.
- अधिकृत राखीव व्यवहार आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामधील तफावत भरून काढण्यासाठी केले जातात, त्यामुळे त्यांना आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये **समायोजन बाब (accommodating item)** मानले जाते (इतर सर्व स्वायत्त असतात).

त्रुटी आणि वगळलेले घटक (Errors and Omissions)

सर्व आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांची अचूक नोंद करणे कठीण आहे. त्यामुळे, आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये (चालू आणि भांडवली खात्याव्यतिरिक्त) **त्रुटी आणि वगळलेले घटक (errors and omissions)** नावाचा तिसरा घटक असतो, जो हे दर्शवतो.

परकीय विनिमय बाजार (The Foreign Exchange Market)

हा एक असा बाजार आहे, ज्यात राष्ट्रीय चलनांची एकमेकांशी देवाणघेवाण केली जाते. एका चलनाची किंमत दुसऱ्या चलनाच्या संदर्भात ज्या दराने निश्चित केली जाते, त्याला **परकीय विनिमय दर (foreign exchange rate)** किंवा **फॉरेक्स दर (forex rate)** म्हणतात.

परकीय विनिमयाची मागणी (Demand for Foreign Exchange)

- परकीय विनिमयाची मागणी विविध कारणांमुळे निर्माण होते, जसे की परदेशातून वस्तू खरेदी करणे, परदेशी लोकांना भेटवस्तू पाठवणे किंवा एखाद्या परदेशी देशाची वित्तीय मालमत्ता खरेदी करणे.
- परकीय विनिमयाच्या किंमतीत वाढ झाल्यास परदेशी वस्तू खरेदी करण्याचा खर्च (रुपयांच्या संदर्भात) वाढेल. यामुळे आयातीची मागणी कमी होते आणि त्यामुळे परकीय विनिमयाची मागणीही कमी होते.

परकीय विनिमयाचा पुरवठा (Supply of Foreign Exchange)

- परकीय विनिमयाचा पुरवठा देशात परकीय चलनांच्या ओघामुळे (inflow) निर्माण होतो.
- याची कारणे म्हणजे, देशाने केलेल्या निर्यातीमुळे परकीय चलन देशात येते, परदेशी लोक भेटवस्तू पाठवतात किंवा हस्तांतरण करतात, आणि परदेशी लोक देशातील मालमत्ता खरेदी करतात.
- इतर गोष्टी स्थिर राहिल्यास, परकीय विनिमयाच्या किंमतीत वाढ झाल्यास, परदेशी व्यक्तीला भारतातून वस्तू खरेदी करण्याचा खर्च (USD च्या संदर्भात) कमी होईल.
- यामुळे भारताची निर्यात वाढते आणि त्यामुळे परकीय विनिमयाचा पुरवठा वाढू शकतो.

विनिमय दराचे निर्धारण (Determination of Exchange Rate)

विविध देश विनिमय दर निर्धारित करण्यासाठी वेगवेगळ्या पद्धती वापरतात. या पद्धती खालीलप्रमाणे आहेत:

१. लवचिक विनिमय दर (Flexible Exchange Rate):

- याला तरंगता विनिमय दर (floating exchange rate) असेही म्हणतात.
- या प्रणालीमध्ये, विनिमय दर बाजारपेठेतील मागणी आणि पुरवठ्याच्या शक्तींद्वारे निश्चित केला जातो.
- पूर्णपणे लवचिक प्रणालीमध्ये, केंद्रीय बँका परकीय विनिमय बाजारपेठेत हस्तक्षेप करत नाहीत.
- विनिमय दरातील वाढ म्हणजे देशांतर्गत चलनांच्या (रुपये) संदर्भात परदेशी चलनाची (डॉलर) किंमत वाढली आहे आणि याच्या उलटही घडते.
- जेव्हा परदेशी चलनांच्या (डॉलर) संदर्भात देशांतर्गत चलनाची (रुपये) किंमत कमी होते, तेव्हा त्याला देशांतर्गत चलनाचे अवमूल्यन (depreciation) म्हणतात.
- त्याचप्रमाणे, लवचिक विनिमय दर प्रणालीमध्ये, जेव्हा परदेशी चलनांच्या (डॉलर) संदर्भात देशांतर्गत चलनाची (रुपये) किंमत वाढते, तेव्हा त्याला देशांतर्गत चलनाचे अधिमूल्यन (Appreciation) म्हणतात.
- लवचिक विनिमय दर प्रणालीमध्ये, बाजारपेठ चलन विनिमय दर ठरवते. विनिमय दर सामान्यतः मागणी आणि पुरवठा वक्राच्या समतोलवस्थेच्या बिंदूवर निर्धारित होतो.
- परदेशी वस्तूसाठी जास्त मागणीमुळे विनिमय दर वाढू शकतो, कारण परदेशी चलनाचे एक युनिट मिळवण्यासाठी देशांतर्गत चलनात अधिक पैसे द्यावे लागतात.

२. स्थिर विनिमय दर (Fixed Exchange Rate):

- या प्रणालीमध्ये, सरकार विनिमय दर एका विशिष्ट स्तरावर निश्चित करते.
- सरकार अर्थव्यवस्थेतील कोणताही विनिमय दर राखू शकते. परंतु, जोपर्यंत हा हस्तक्षेप चालू असतो, तोपर्यंत ते अधिकाधिक परकीय चलन जमा करत राहिल.

- घटमूल्यन (Devaluation):** सरकार सध्याच्या विनिमय दरापेक्षा जास्त विनिमय दर निश्चित करून देशांतर्गत चलनाला परदेशी लोकांसाठी स्वस्त करते. हे निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यासाठी केले जाते.
- पुनर्मूल्यन (Revaluation):** जेव्हा सरकार स्थिर विनिमय दर प्रणालीमध्ये विनिमय दर कमी करते (त्यामुळे देशांतर्गत चलन महाग होते).

लवचिक विनिमय दराचे फायदे आणि तोटे (Merits and Demerits of Flexible Exchange Rate System)

लवचिक विनिमय दर प्रणाली (Flexible Exchange Rate System) फायदे (Merits)

- आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये स्वयंचलित समायोजन:** विनिमय दर व्यापारातील असंतुलनानुसार (imbalances) आपोआप समायोजित होतात: तूट असल्यास चलनाचे अवमूल्यन (depreciation) होते, ज्यामुळे निर्यात स्वस्त आणि आयात महाग होते, आणि अशा प्रकारे असंतुलन स्वतःच सुधारते.
- मौद्रिक धोरणाचे स्वातंत्र्य (Monetary Policy Autonomy):** केंद्रीय बँका व्याजदर आणि देशांतर्गत पैशाच्या पुरवठ्यावर पूर्ण नियंत्रण ठेवतात. त्यांना निश्चित समता (fixed parity) राखण्याची गरज नसते, ज्यामुळे त्यांना महागाई किंवा बेरोजगारीसारख्या देशांतर्गत उद्दिष्टांवर लक्ष केंद्रित करता येते.
- मोठ्या परकीय गंगाजळीची गरज नाही:** पूर्वनिर्धारित दराने परकीय चलन खरेदी किंवा विक्री करण्याची कोणतीही जबाबदारी नसल्यामुळे, सरकारला विनिमय दरातील अस्थिरता कमी करण्यासाठी मोठ्या साठ्याची (large buffers) नव्हे, तर केवळ माफक गंगाजळीची (modest reserves) गरज असते.
- धक्के शोषून घेणे (Shock Absorption):** विनिमय दरातील लवचिकता अर्थव्यवस्थांना बाह्य धक्के (उदा. व्यापाराच्या अटीमधील चढ-उतार) शोषून घेण्यास मदत करते. हे चलन हालचालींद्वारे होते, ज्यामुळे उत्पादन किंवा रोजगारात वेदनादायक समायोजन करण्याची गरज नसते.

तोटे (Demerits)

- विनिमय दरातील अस्थिरता (Exchange-Rate Volatility):** वारंवार होणाऱ्या चढ-उतारामुळे व्यापारी आणि गुंतवणूकदारांसाठी अनिश्चितता वाढू शकते, ज्यामुळे हेजिंग (hedging) खर्च वाढतो आणि आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि गुंतवणुकीत घट होऊ शकते.
- सट्टेबाजीचे हल्ले आणि अति-हालचाल (Speculative Attacks and Overshooting):** बाजारात, सट्टेबाजीच्या भांडवली प्रवाहामुळे अत्यधिक अस्थिरता आणि "अति-हालचाल" (overshooting) होऊ शकते, जिथे विनिमय दर मूलभूत मूल्यापेक्षा (fundamentals) जास्त वेगाने बदलतात.

३. **आयातित महागाई (Imported Inflation):** चलनाचे तीव्र अवमूल्यन झाल्यास आयातीची देशांतर्गत किंमत वाढू शकते, ज्यामुळे ग्राहक किंमत महागाई वाढते, विशेषतः परदेशी इनपुटवर (उदा. इंधन, यंत्रसामग्री) जास्त अवलंबून असलेल्या अर्थव्यवस्थांमध्ये.
४. **गैर-समन्वित चलनांची शक्यता (Potential for Misaligned Currencies):** मार्गदर्शक आधार (guiding anchor) नसल्यामुळे, चलने त्यांच्या "मूलभूत" मूल्यापासून कायमस्वरूपी विचलित होऊ शकतात, ज्यामुळे संसाधनांचे वाटप आणि स्पर्धात्मकता बिघडते.

स्थिर विनिमय दर प्रणाली (Fixed Exchange Rate System)

फायदे (Merits)

१. **विनिमय दराची निश्चितता (Exchange-Rate Certainty):** स्थिर आणि अंदाज लावता येणारा दर आयातदार, निर्यातदार आणि गुंतवणूकदारांसाठी व्यवहाराचा खर्च आणि चलनाची जोखीम कमी करतो, ज्यामुळे व्यापार आणि आंतरराष्ट्रीय भांडवली प्रवाहांचे (cross-border capital flows) प्रोत्साहन मिळते.
२. **समग्र-आर्थिक धोरणात शिस्त (Discipline on Macroeconomic Policy):** निश्चित दर (peg) राखण्यासाठी, सरकारला विवेकपूर्ण वित्तीय आणि मौद्रिक धोरणे राबवावी लागतात, ज्यामुळे महागाईच्या अपेक्षा स्थिर ठेवण्यास आणि समग्र-आर्थिक स्थिरता वाढवण्यास मदत होते.
३. **कमी महागाई (काही प्रकरणांमध्ये):** आपले चलन कमी महागाई असलेल्या देशाच्या (उदा. अमेरिकन डॉलर सारख्या प्रमुख चलनाशी) जोडल्यामुळे, देश विश्वासार्हता आणि शिस्त आयात करू शकतात, ज्यामुळे त्यांच्या स्वतःच्या महागाई दरात घट होते.
४. **परदेशी गुंतवणुकीला प्रोत्साहन (Encourages Foreign Investment):** अंदाज लावता येण्यासारखी चलनाची मूल्ये राजकीय आणि विनिमय दराची जोखीम कमी करून दीर्घकालीन परदेशी प्रत्यक्ष गुंतवणुकीला आकर्षित करू शकतात.

तोटे (Demerits)

१. **मौद्रिक स्वातंत्र्याचा अभाव (Loss of Monetary Independence):** देशांतर्गत आर्थिक गरजा (उदा. मंदीचा सामना करणे) यांच्याशी विरोधाभास असला तरीही, केंद्रीय बँकांना देशांतर्गत व्याजदर प्रमुख चलनांच्या केंद्रीय बँकेच्या व्याजदरांशी जुळवून घ्यावे लागतात.
२. **सट्टेबाजीच्या हल्ल्यांसाठी असुरक्षितता (Vulnerability to Speculative Attack):** जर बाजारपेठांना वाटले की निश्चित दर टिकण्याजोगा नाही, तर सट्टेबाजीचे भांडवल तुटून पडू शकते आणि अवमूल्यन (devaluation) करण्यास भाग पाडू शकते, ज्यामुळे आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शेषामध्ये संकट येऊ शकते (उदा. १९९७ च्या आशियाई संकटात झाले).
३. **मोठ्या गंगाजळीची गरज (Need for Large Reserves):** निश्चित दर राखण्यासाठी, अधिकाऱ्यांनी हस्तक्षेपासाठी भरीव परकीय गंगाजळी

ठेवावी लागते, जे खर्चिक असू शकते आणि तीव्र दबावाखाली ते अपुरे पडू शकते.

४. **देशांतर्गत किंमती आणि वेतनाद्वारे समायोजन:** विनिमय दरातील समायोजन नसल्यामुळे, बाह्य धक्के देशांतर्गत खर्च किंवा उत्पादन स्तरांमध्ये हळू आणि अनेकदा वेदनादायक बदलांद्वारे शोषून घ्यावे लागतात, ज्यामुळे बेरोजगारी किंवा मंदीचा धोका निर्माण होतो.

व्यवस्थापित तरंगता विनिमय दर प्रणाली (Managed Floating Exchange Rate System)

- याला **डर्टी फ्लोटिंग विनिमय दर (dirty floating exchange rate)** असेही म्हणतात.
- ही लवचिक विनिमय दर प्रणाली (फ्लोट भाग) आणि स्थिर विनिमय दर प्रणाली (व्यवस्थापित भाग) यांचे मिश्रण आहे.
- या विनिमय दर प्रणालीमध्ये, जेव्हा RBI ला योग्य वाटते, तेव्हा ते विनिमय दरातील हालचाली नियंत्रित करण्यासाठी परकीय चलन खरेदी आणि विक्री करतात.
- म्हणून, अधिकृत राखीव व्यवहार शून्याएवढे नसतात.

विनिमय दर व्यवस्थापन: आंतरराष्ट्रीय अनुभव आणि उत्क्रांती (Evolution)

१. सुवर्णमानक (The Gold Standard):

- सुमारे १८७० ते १९१४ मध्ये पहिल्या महायुद्धाच्या सुरुवातीपर्यंत, प्रचलित प्रणाली **सुवर्णमानक** होती, जी स्थिर विनिमय दर प्रणालीचे उत्कृष्ट उदाहरण होते.
- सर्व चलनांची व्याख्या सोन्याच्या संदर्भात केली जात होती; किंबहुना, काही चलने प्रत्यक्षात सोन्याची बनलेली होती.
- प्रत्येक सहभागी देशाने आपल्या चलनाची एका निश्चित किंमतीवर सोन्यामध्ये मुक्त परिवर्तनीयता (free convertibility) सुनिश्चित करण्याचे वचन दिले.
- याचा अर्थ असा होता की, नागरिकांकडे असे देशांतर्गत चलन होते, जे आंतरराष्ट्रीय व्यवहारांमध्ये स्वीकार्य असलेल्या दुसऱ्या मालमतेमध्ये (सोने) निश्चित किंमतीवर मुक्तपणे रूपांतरित केले जाऊ शकते.
- यामुळे प्रत्येक चलन इतर सर्व चलनांमध्ये एका निश्चित किंमतीवर रूपांतरित करणे शक्य झाले. विनिमय दर सोन्याच्या संदर्भात त्याच्या मूल्यावरून निर्धारित होत होते (जेव्हा चलन सोन्याचे बनलेले होते, तेव्हा त्याच्या वास्तविक सोन्याच्या प्रमाणावर). उदाहरणार्थ, जर चलन 'अ' चे एक युनिट एक ग्रॅम सोन्याचे असेल, आणि चलन 'ब' चे एक युनिट दोन ग्रॅम सोन्याचे असेल, तर चलन 'ब' चे मूल्य चलन 'अ' च्या दुप्पट असेल. आर्थिक दलाल थेट चलन 'ब' चे एक युनिट दोन युनिट चलन 'अ' मध्ये रूपांतरित करू शकत होते, आधी सोने खरेदी करून आणि नंतर ते विकून करण्याची गरज नव्हती.
- हे दर वरच्या आणि खालच्या मर्यादेदरम्यान चढ-उतार होत होते. या मर्यादा दोन चलनांमधील वितळणे, पाठवणे आणि पुन्हा नाणी बनवण्याच्या खर्चाने निश्चित केल्या जात होत्या.

- अधिकृत समानता (official parity) राखण्यासाठी प्रत्येक देशाला सोन्याचा पुरेसा साठा (stock of gold reserves) आवश्यक होता. सुवर्णमानकावर असलेल्या सर्व देशांचे विनिमय दर स्थिर होते.

या प्रणालींमध्ये उद्भवलेल्या समस्या

- जागतिक किंमती सोन्याच्या शोधावर अवलंबून होत्या.
- त्यानंतर, खाणी पुरेसे सोने उत्पादन करू न शकल्यामुळे, जागतिक किंमती घसरू लागल्या.
- यामुळे अनेक देशांमध्ये सामाजिक अशांतता निर्माण झाली.

काही पर्यायी मार्ग समोर आले, जसे की:

- काही काळासाठी, सोन्याला पूरक म्हणून चांदीचा वापर सुरू झाला, ज्यामुळे 'द्वि-धातुमान' (Bimetallism) प्रणाली आली.
- आंशिक राखीव बँक प्रणाली (fractional reserve banking) अंतर्गत, देशांचे कागदी चलन पूर्णपणे सोन्याच्या आधारावर नव्हते; सामान्यतः, देश आपल्या कागदी चलनासाठी एक-चतुर्थांश सोने राखीव ठेवत होते.
- सुवर्ण विनिमय मानक (gold exchange standard) अंतर्गत, देशांनी जरी आपल्या चलनांच्या किंमती सोन्यावर आधारित निश्चित केल्या, तरीही त्यांनी सोन्याचा साठा कमी किंवा अजिबात ठेवला नाही. त्याऐवजी, त्यांनी सुवर्णमानक प्रणालीवर असलेल्या मोठ्या देशांचे चलन ठेवले.

दुसऱ्या महायुद्धानंतर १९४४ मध्ये ब्रेटन वुड्स परिषद (Bretton Woods Conference) आयोजित करण्यात आली.

या परिषदेने आंतरराष्ट्रीय विनिमय दर प्रणालीमध्ये खालील बदल केले:

- आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (International Monetary fund - IMF) आणि जागतिक बँक (World Bank) यांची स्थापना झाली.
- स्थिर विनिमय दरांची प्रणाली पुन्हा स्थापित करण्यात आली.
- राष्ट्रीय चलने ज्या मालमत्तेमध्ये रूपांतरित केली जातात, त्या मालमत्तेच्या निवडीमुळे ही प्रणाली आंतरराष्ट्रीय सुवर्णमानकापेक्षा वेगळी होती.
- दोन-स्तरीय परिवर्तनीयता (two tier system of convertibility) प्रणाली स्थापित केली गेली, ज्याच्या केंद्रस्थानी डॉलर होता.
- यूएस मौद्रिक प्राधिकरणांनी डॉलरची सोन्यामध्ये \$३५ प्रति औंस या निश्चित किंमतीवर रूपांतरण करण्याची हमी दिली.
- या प्रणालीचा दुसरा स्तर प्रत्येक IMF सदस्य देशाच्या मौद्रिक प्राधिकरणाचे त्यांच्या चलनाचे डॉलरमध्ये निश्चित किंमतीवर (ज्याला अधिकृत विनिमय दर म्हणतात) रूपांतरण करण्याचे वचन होते.
- विनिमय दरात बदल केवळ एखाद्या देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शोषामध्ये 'मूलभूत असंतुलन' (fundamental disequilibrium) असल्यासच करण्याची परवानगी होती - ज्याचा अर्थ आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शोषामध्ये मोठ्या प्रमाणावर दीर्घकाळ तूट असणे.

या प्रणाली सुरू करण्याची कारणे (Reasons for introducing this system)

- वेगवेगळ्या देशांमध्ये सोन्याच्या गंगाजळीचे वितरण असमान होते, ज्यात जगातील जवळपास ७० टक्के अधिकृत सोन्याची गंगाजळी अमेरिकेकडे होती.
- सोन्याची विश्वासार्ह परिवर्तनीयता (credible gold convertibility) राखण्यासाठी सोन्याच्या गंगाजळीचे मोठ्या प्रमाणावर पुनर्वितरण (re-distribution) करणे आवश्यक होते.
- असे मानले जात होते की, आंतरराष्ट्रीय तरलतेची (international liquidity) वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी सध्याचा सोन्याचा साठा अपुरा पडेल.
- दुसऱ्या महायुद्धानंतर, युद्धाने उद्ध्वस्त झालेल्या देशांना पुनर्बांधणीसाठी प्रचंड संसाधनांची गरज होती, ज्यामुळे त्यांच्या आयातीमध्ये वाढ झाली आणि आंतरराष्ट्रीय व्यवहार शोषामधील तूट भरून काढण्यासाठी त्यांच्या परकीय चलन साठ्यावर (forex reserves) दबाव आला. त्या वेळी हे साठे प्रामुख्याने अमेरिकन डॉलर्सचे होते.

प्रणालीतील समस्या (Problems with system)

- इतर देशांकडील अमेरिकन डॉलर्सचा साठा, गरजेनुसार डॉलर्सचे सोन्यामध्ये रूपांतरण करण्यासाठी अमेरिकेसाठी एक दायित्व (liability) होता.
- सोन्याच्या गंगाजळीच्या तुलनेत अशा दायित्वाच्या प्रमाणावरून परिवर्तनीयतेबद्दल शंका निर्माण होऊ शकते.
- त्यामुळे, केंद्रीय बँकांना डॉलर्सचे सोन्यामध्ये रूपांतरण करण्यासाठी एक जबरदस्त प्रोत्साहन मिळेल आणि यामुळे अमेरिकेला आपली वचनबद्धता सोडायची लागेल.
- ब्रेटन वुड्स प्रणालीचे मुख्य समीक्षक रॉबर्ट ट्रिफिन यांच्या नावावरून याला ट्रिफिनची कोंडी (Triffin Dilemma) असे म्हटले गेले.

पुढील उत्क्रांती (Further Evolution)

- १९६७ मध्ये, आंतरराष्ट्रीय राखीव मानक म्हणून सोन्याला पर्याय म्हणून IMF मध्ये विशेष आहरण अधिकार (Special Drawing Rights - SDRs), ज्याला 'पेपर गोल्ड' असेही म्हणतात, तयार करून सोन्याला विस्थापित करण्यात आले. तथापि, SDRs ची व्याख्या सोन्याच्या संदर्भात केली जात होती.
- सध्या, याची गणना चार चलनांच्या (युरो, डॉलर, जपानी येन, आणि पाउंड स्टर्लिंग) डॉलरमधील मूल्यांच्या भारित बेरेजेनुसार (weighted sum) दररोज केली जाते. SDR मध्ये चिनी युआनला ५ वे चलन म्हणून समाविष्ट केले आहे.
- IMF सदस्य राष्ट्रांनी ते एक राखीव चलन (reserve currency) म्हणून वापरण्यास आणि राष्ट्रीय चलनांची देवाणघेवाण करण्यासाठी केंद्रीय बँकांमध्ये देयकाचे साधन म्हणून वापरण्यास तयार असल्यामुळे त्याला बळ मिळते.

- SDRs ची मूळ हमे सदस्य देशांना फंडातील त्यांच्या कोट्यानुसार (त्या देशाच्या आंतरराष्ट्रीय व्यापाराच्या मूल्यावरून दर्शवल्या जाणाऱ्या आर्थिक महत्वाशी संबंधित) वितरित करण्यात आले होते.
- हळूहळू अनेक देशांनी तरंगता विनिमय दर (floating exchange rates) स्वीकारण्यास सुरुवात केली आणि IMF ने देशांना ते तरंगत्या बाजार-निर्धारित विनिमय दराला पसंती देतात की त्यांच्या चलनांना SDR सारख्या विशिष्ट मालमत्तांशी जोडून (peg) ठेवतात, हे ठरवण्याचे स्वातंत्र्य दिले.

सध्याची स्थिती (The Current Scenario)

- आज, जागतिक विनिमय दर प्रणाली अनेक प्रकारच्या व्यवस्थांद्वारे वैशिष्ट्यीकृत आहे, ज्यात मुक्त-तरंगता विनिमय दर, त्यांचे विनिमय दर इतर विकसित देशांशी जोडणे (pegging), युरोसारखी सामान्य चलने सुरू करणे इत्यादींचा समावेश आहे.
- बहुतेक विनिमय दर दररोज थोडेसे चढ-उतार होतात, आणि स्थिर विनिमय दर प्रणालीकडे झुकलेले देश देखील त्यांच्या चलनांना निश्चित करण्याऐवजी फक्त एक विशिष्ट श्रेणी निर्दिष्ट करतात.
- सध्या सोन्याचा वापर विनिमय दरांसाठी केला जात नाही; त्याऐवजी, सोन्याच्या किंमती मागणी आणि पुरवठेद्वारे नियंत्रित केल्या जातात.

भारतातील विनिमय दर व्यवस्थापन (Exchange Rate Management in India)

- स्वातंत्र्यानंतर, ब्रेटन वुड्स प्रणालीनुसार रुपयाला पाउंड स्टर्लिंगशी जोडले (pegged) होते.
- जून १९६६ मध्ये रुपयाचे ३६.५ टक्के अवमूल्यन (devalued) करण्यात आले.
- ब्रेटन वुड्स प्रणालीचे विघटन आणि भारताच्या व्यापारात यूकेचा हिस्सा कमी झाल्यामुळे, सप्टेंबर १९७५ मध्ये रुपयाला पाउंड स्टर्लिंगपासून वेगळे केले गेले.
- १९७५ ते १९९२ या काळात, रुपयाचा विनिमय दर अधिकृतपणे रिझर्व्ह बँकेद्वारे भारताच्या प्रमुख व्यापार भागीदारांच्या चलनांच्या भारित बास्केटच्या (weighted basket) प्लस किंवा मायनस ५ टक्के नाममात्र बँडमध्ये निर्धारित केला जात होता.
- यासाठी रिझर्व्ह बँकेला दररोज हस्तक्षेप करावा लागत होता, ज्यामुळे गंगाजळीच्या आकारात मोठे बदल होत होते.
- या काळातील विनिमय दर प्रणालीचे वर्णन बँडसह समायोज्य नाममात्र जोडणी (an adjustable nominal peg with a band) असे केले जाऊ शकते.
- १९९० च्या दशकाच्या सुरुवातीस, भारताची परिस्थिती समस्याप्रधान बनली, ज्यामुळे IMF च्या शिफारशीनुसार सुधारणा करणे आवश्यक होते.
- इतर सुधारणांसोबतच, १ जुलै आणि ३ जुलै १९९१ रोजी रुपयाचे १८-१९ टक्के दोन-टप्प्यांमध्ये अवमूल्यन झाले.

- मार्च १९९२ मध्ये, उदारीकृत विनिमय दर व्यवस्थापन प्रणाली (Liberalized Exchange Rate Management System - LERMS) सुरू करण्यात आली, ज्यात दुहेरी विनिमय दर (dual exchange rates) होते.
- या प्रणाली अंतर्गत, विनिमय उत्पन्नाच्या ४०% भाग रिझर्व्ह बँकेने निर्धारित केलेल्या अधिकृत दरावर जमा करावा लागत होता आणि ६०% भाग बाजार-निर्धारित दरांवर रूपांतरित केला जात होता.
- १ मार्च १९९३ पासून, हे दुहेरी दर एकत्र करून एकच दर करण्यात आला.
- ऑगस्ट १९९४ मध्ये चालू खात्याची परिवर्तनीयता (Current account convertibility) साध्य झाली. याचा अर्थ असा की, व्यापाराच्या उद्देशाने रुपया आता कोणत्याही परकीय चलनात सध्याच्या बाजार दरांवर रूपांतरित केला जाऊ शकतो.
- अशा प्रकारे, रुपयाचा विनिमय दर बाजार-निर्धारित झाला, ज्यात रिझर्व्ह बँक विक्री आणि खरेदीद्वारे परकीय विनिमय बाजारात सुव्यवस्था सुनिश्चित करत होती.
- म्हणून, भारतात, भारतीय रुपया (INR) चालू खात्यावर पूर्णपणे परिवर्तनीय आहे, याचा अर्थ वस्तू आणि सेवांशी संबंधित व्यवहारांसाठी तो परदेशी चलनांमध्ये मुक्तपणे बदलला जाऊ शकतो. तथापि, INR भांडवली खात्यावर अंशतः परिवर्तनीय आहे, याचा अर्थ गुंतवणुकीसारख्या भांडवली व्यवहारांसाठी रुपयाचे रूपांतरण करण्यावर काही निर्बंध आहेत.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राची व्याख्या (Microeconomics definition)

- सूक्ष्म अर्थशास्त्र ही अर्थशास्त्राची एक शाखा आहे, जी अर्थव्यवस्थांमधील निर्णय घेणाऱ्या व्यक्तींच्या (decision makers) वैशिष्ट्यांचा अभ्यास करते, जसे की कुटुंबे (households), व्यक्ती आणि कंपन्या.
- 'फर्म' (firm) हा शब्द साधारणपणे सर्व प्रकारच्या व्यावसायिक क्रियाकलापांना सूचित करण्यासाठी वापरला जातो. सूक्ष्म अर्थशास्त्र समग्रलक्षी अर्थशास्त्रापेक्षा (macroeconomics) वेगळे आहे, जे अर्थव्यवस्थेचा एक एकक (entity) म्हणून विचार करते.
- दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाल्यास, सूक्ष्म अर्थशास्त्र हे असे सामाजिक विज्ञान आहे, जे मानवी कृतीच्या संबंधांचे विश्लेषण करते, विशेषतः ते निर्णय दुर्मिळ संसाधनांच्या (scarce resources) उपभोग आणि वाटपावर कसा परिणाम करतात, याचा अभ्यास करते.
- सूक्ष्म अर्थशास्त्राची संकल्पना दर्शवते की, वेगवेगळ्या वस्तूंना वेगवेगळे मूल्य कसे आणि का असते, व्यक्ती अधिक व्यावहारिक किंवा कार्यक्षम निर्णय कसे घेतात आणि व्यक्ती एकमेकांशी कसे संघटित आणि सहकार्य करतात.

सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे जनक कोण आहेत? (Who is the Father of Microeconomics?)

- अँडम स्मिथ यांना सूक्ष्म अर्थशास्त्राचे जनक मानले जाते, जे अर्थशास्त्राचेही जनक आहेत. स्मिथच्या मुक्त बाजारपेठांच्या (free markets) तत्त्वज्ञानानुसार, मुक्त बाजारपेठांमध्ये सरकारचा हस्तक्षेप आणि कर किमान असावा.
- त्यांची अदृश्य हात (invisible hand) ही संकल्पना त्या वेळी खूप लोकप्रिय होती. अदृश्य हात म्हणजे स्पर्धा, पुरवठा आणि मागणी, तसेच स्वार्थाच्या (self-interest) माध्यमातून मुक्त बाजारपेठा स्वतःला नियंत्रित करण्याची प्रवृत्ती.
- स्मिथची मते पुढील दोन शतके अर्थव्यवस्थेवर प्रभावी होती; तथापि, १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीस, लंडनमध्ये जन्मलेले अर्थशास्त्रज्ञ अल्फ्रेड मार्शल (१८४२-१९२४) यांच्या मतांचा आर्थिक सिद्धांतावर लक्षणीय प्रभाव पडला.

१. ग्राहक वर्तनाचा सिद्धांत (Theory of consumer behaviour)

ग्राहक वर्तन म्हणजे काय? (What is Consumer behavior?)

ग्राहक वर्तन म्हणजे ग्राहक विविध वस्तू आणि सेवा मिळवताना कसे निर्णय घेतात, याचा अभ्यास करणे. तसेच, ग्राहकांच्या निर्णयावर परिणाम करणाऱ्या विविध घटकांचाही यात अभ्यास केला जातो. म्हणून, नवीन उत्पादन किंवा सेवेसाठी ग्राहकांची क्षमता (potential) विश्लेषण करण्यासाठी त्यांच्या वर्तनाला समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

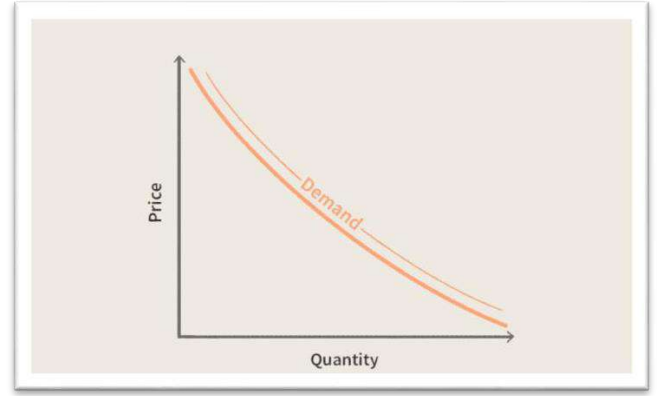
मागणी म्हणजे काय? (What is Demand?)

एखादी वस्तू खरेदी करण्याची ग्राहकाची इच्छा आणि क्षमता, वस्तूच्या किंमती आणि ग्राहकाची आवड आणि प्राधान्ये (taste and preferences) लक्षात घेता, त्या वस्तूला मागणी म्हणतात.

जेव्हा यापैकी एक किंवा अधिक चलांमध्ये (variables) बदल होतो, तेव्हा ग्राहकाने निवडलेल्या वस्तूच्या प्रमाणातही बदल होण्याची शक्यता असते.

मागणी वक्र आणि मागणीचा नियम (Demand Curve and the Law of Demand)

- मागणी वक्र हा ग्राहकाने निवडलेल्या वस्तूच्या प्रमाण आणि वस्तूच्या किंमतीमधील संबंध दर्शवतो. तो प्रत्येक किंमतीवर ग्राहकाने मागणी केलेली वस्तूची मात्रा दर्शवतो.
- जर इतर वस्तूंच्या किंमती, ग्राहकाचे उत्पन्न आणि तिची आवड व प्राधान्ये अपरिवर्तित राहिली, तर ग्राहकाने निवडलेल्या वस्तूची इष्टतम मात्रा (optimal quantity) पूर्णपणे तिच्या किंमतीवर अवलंबून असते.
- वस्तूच्या इष्टतम निवडीचा आणि तिच्या किंमतीचा संबंध खूप महत्त्वाचा आहे, आणि या संबंधाला मागणी कार्य (demand function) म्हणतात.

मागणी वक्र (Demand Curve)

- मागणीचा नियम (The law of demand) सांगतो की, जेव्हा वस्तूची किंमत वाढते, तेव्हा तिची मागणी कमी होते आणि जेव्हा वस्तूची किंमत कमी होते, तेव्हा मागणी वाढते (उत्पन्न, इत्यादी स्थिर राहिल्यास). मागणीचा नियम दर्शवतो की, वस्तूची मागणी आणि तिची किंमत यांच्यात नकारात्मक संबंध असतो.
- वस्तूची मागणी ग्राहकाच्या उत्पन्नातील वाढीनुसार वाढू किंवा कमी होऊ शकते, जे वस्तूच्या स्वरूपावर अवलंबून असते.

मागणीचे निर्धारक (Determinants of Demand)

मागणीचे पाच निर्धारक आहेत:

१. वस्तूची किंमत (Price of the good)
२. आवड किंवा खरेदीदाराची उत्पादनाबद्दलची इच्छा (Taste or level of desire for the product by the buyer)
३. खरेदीदाराचे उत्पन्न (The income of the buyer)
४. संबंधित उत्पादनांची किंमत (Prices of related products):
 - पर्यायी उत्पादने (Substitute products): (खरेदीदाराच्या मते जे थेट वस्तूशी स्पर्धा करतात; उदा. चहा आणि कॉफी)
 - पूरक उत्पादने (Complementary products): (खरेदीदाराच्या मते जे वस्तूसोबत वापरले जातात; उदा. कार आणि पेट्रोल)

५. भविष्यातील अपेक्षा (Future expectations):

- खरेदीदाराचे अपेक्षित उत्पन्न
- वस्तूची अपेक्षित किंमत

मागणी कमी करणारे बदल (Changes That Decrease Demand)

खालील बदल मागणी कमी करतात:

१. एका पर्यायी वस्तूच्या (substitute) किंमतीत घट.
२. एका पूरक वस्तूच्या (complement) किंमतीत वाढ.
३. सामान्य वस्तू (normal good) असल्यास उत्पन्नात घट.
४. निकृष्ट वस्तू (inferior good) असल्यास उत्पन्नात वाढ.

वस्तूचे पुढील वर्गीकरण केले जाऊ शकते:

१. सामान्य वस्तू (Normal goods): बहुतेक वस्तूंच्या बाबतीत, जेव्हा ग्राहकाचे उत्पन्न वाढते, तेव्हा तो वापरतो त्या वस्तूचे प्रमाण वाढते आणि जेव्हा उत्पन्न कमी होते, तेव्हा प्रमाण कमी होते. अशा वस्तूंना सामान्य वस्तू म्हणतात. सामान्य वस्तूंची मागणी ग्राहकाच्या उत्पन्नाच्या दिशेनेच जाते.
२. निकृष्ट वस्तू (Inferior goods): कमी दर्जाचे अन्न, भरड धान्य इत्यादींसारख्या वस्तूंसाठी, जेव्हा ग्राहकाचे उत्पन्न वाढते, तेव्हा त्यांची मागणी कमी होते, कारण आता त्यांना अधिक चांगली परवड असते. निकृष्ट वस्तूंची मागणी ग्राहकाच्या उत्पन्नाच्या विरुद्ध दिशेने जाते.
३. गिफेन वस्तू (Giffen goods): गिफेन वस्तू अशा कमी किंमतीच्या वस्तू आहेत, ज्यांची मागणी किंमतीसह वाढते. या वस्तू अन्नधान्याची गरज पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असतात आणि त्यांना काहीच पर्याय (substitutes) असतात. ब्रेड, गहू आणि तांदूळ ही गिफेन वस्तूंची उदाहरणे आहेत. गिफेन वस्तूंची संकल्पना मागणीच्या मूलभूत नियमाला आव्हान देते.
४. पूरक वस्तू (Complementary goods): या अशा वस्तू आहेत, ज्यांचा वापर एकमेकांसोबत, एकमेकांना पूरक म्हणून केला जातो, जसे की चहा आणि साखर. येथे, एका वस्तूची मागणी तिच्या पूरक वस्तूच्या किंमतीच्या विरुद्ध दिशेने जाते. चहाच्या किंमतीत वाढ झाल्यास साखरेची मागणीही कमी होऊ शकते.
५. वेब्लेन वस्तू (Veblen goods): वेब्लेन वस्तू अशा चैनीच्या वस्तू आहेत, ज्यांची मागणी किंमत वाढल्यास वाढते, ज्यामुळे मागणीच्या सामान्य नियमाचे उल्लंघन होते. या वस्तू सामान्यतः दर्जा आणि प्रतिष्ठेची संबंधित असतात आणि ग्राहक त्यांच्या विशिष्टतेमुळे (exclusivity) त्यांच्यासाठी जास्त पैसे देण्यास तयार असतात. वेब्लेन वस्तू म्हणजे समाजात दर्जा दर्शवणाऱ्या चैनीच्या वस्तू. जसे की कार, याट, उत्कृष्ट वाइन, सेलिब्रिटी-समर्थित परफ्यूम आणि डिझायनर दागिने.

मागणीची लवचिकता (Elasticity of demand)

- मागणीची किंमत लवचिकता (Price elasticity of demand) हे वस्तूच्या किंमतीतील बदलामुळे तिच्या मागणीवर होणाऱ्या परिणामाचे मोजमाप आहे. याची व्याख्या वस्तूच्या मागणीतील टक्केवारी बदल भागिले तिच्या किंमतीतील टक्केवारी बदल अशी केली जाते.

- जेव्हा मागणीतील टक्केवारी बदल बाजार किंमतीतील टक्केवारी बदलापेक्षा कमी असतो, तेव्हा त्या किंमतीवर वस्तूची मागणी अलवचिक (inelastic) असल्याचे म्हटले जाते. आवश्यक वस्तूची मागणी बहुतेक वेळा अलवचिक असल्याचे दिसून येते.
- जेव्हा मागणीतील टक्केवारी बदल बाजार किंमतीतील टक्केवारी बदलापेक्षा जास्त असतो, तेव्हा मागणी बाजार किंमतीतील बदलांना खूप प्रतिसाद देणारी (highly responsive) असल्याचे म्हटले जाते. त्या किंमतीवर वस्तूची मागणी लवचिक (elastic) असल्याचे म्हटले जाते. चैनीच्या वस्तूची मागणी बहुतेक वेळा लवचिक असल्याचे दिसून येते.
- जेव्हा मागणीतील टक्केवारी बदल तिच्या बाजार किंमतीतील टक्केवारी बदलाच्या बरोबर असतो, तेव्हा त्या किंमतीवर वस्तूची मागणी एकक-लवचिक (Unitary-elastic) असल्याचे म्हटले जाते.

पुरवठा म्हणजे काय? (What is Supply?)

पुरवठा (Supply) ही एक अशी संकल्पना आहे, जी खालीलप्रमाणे समजून घेता येते:

१. एका विशिष्ट किंमतीला एखादी फर्म (कंपनी) वस्तूची जी मात्रा (quantity) विकण्यास तयार असते.
२. हे 'पुरवठा वक्रा'चे (supply curve) अनुसरण करते.
 - किंमत जितकी जास्त, तितके जास्त विकण्यासाठी फर्मला जास्त प्रोत्साहन मिळते. म्हणून पुरवठा वाढेल.
 - नफा (Profit) = एकूण महसूल (Total Revenue) - एकूण खर्च (Total Cost)
 - महसूल (Revenue) = उत्पादन विक्रीतून मिळालेले पैसे = किंमत (P) x मात्रा (Q)
 - इतर सर्व गोष्टी स्थिर राहिल्यास, जास्त किंमतीमुळे जास्त नफा मिळतो.

मागणीचा नियम (Law of Demand):

जेव्हा किंमत वाढते, तेव्हा मागणीची मात्रा (Qd) कमी होते.

पुरवठ्याचा नियम (Law of Supply):

जेव्हा किंमत वाढते, तेव्हा पुरवठ्याची मात्रा (Qs) देखील वाढते.

पुरवठ्याचे निर्धारक (Determinants of Supply)

पुरवठ्याचे निर्धारक खालीलप्रमाणे आहेत:

१. उत्पादन खर्च (Cost of production): जर उत्पादन खर्च वाढला, तर पुरवठा कमी होतो. यामुळे पुरवठा वक्रांमध्ये बदल होतो:
 - जर उत्पादन खर्च वाढला, तर पुरवठा केलेली मात्रा कमी होईल आणि पुरवठा वक्र डावीकडे सरकेल.
 - जर उत्पादन खर्च कमी झाला, तर पुरवठा केलेली मात्रा वाढेल आणि पुरवठा वक्र उजवीकडे सरकेल.
२. कर (Taxes): जर कर वाढले, तर पुरवठा कमी होईल आणि पुरवठा वक्र डावीकडे सरकेल.
 - उत्पादन खर्चात वाढ आणि करांमध्ये वाढ यांचा परिणाम सारखाच असतो. २००८ च्या जागतिक आर्थिक संकटानंतर, पुरवठा वाढवण्यासाठी सरकारने कर कमी केले.

- यामुळे पुरवठा वक्र उजवीकडे सरकला.
- ३. **फर्मची उद्दिष्टे (Goals of Firms):** नफा हे नेहमीच फर्मचे एकमेव उद्दिष्ट नसते.
 - उद्दिष्ट विक्री वाढवणे (sales maximization) किंवा सामाजिक कल्याण असू शकते.
 - अशा परिस्थितीत, पुरवठा वाढतो आणि पुरवठा वक्र उजवीकडे सरकतो.
 - चांगल्या पावसामुळे कृषी पुरवठ्यात वाढ झाल्यानेही पुरवठा वाढू शकतो.

पुरवठ्याची लवचिकता (Elasticity of Supply)

"किंमतीतील बदलाला पुरवठ्याच्या मात्रेचा प्रतिसाद." जर बदल तीव्र असेल, तर लवचिकता जास्त असते.

- लवचिकता (Es) = (पुरवठा केलेल्या मात्रेतील % बदल) / (किंमतीतील % बदल)
- जर $Es > 1$ असेल, तर पुरवठा **लवचिक (elastic)** आहे.
- जर $Es < 1$ असेल, तर पुरवठा **अलवचिक (inelastic)** आहे.

पुरवठ्याच्या लवचिकतेचे निर्धारक:

एकूण निर्धारक म्हणजे **निवड (choice)** - फर्मकडे जितके जास्त पर्याय असतील, तितकी लवचिकता जास्त असते. उदा. नाशवंत वस्तू (Perishable quantities) - फर्मकडे साठवून ठेवण्याचा पर्याय/निवड नाही; कोणत्याही किंमतीत विकावे लागते. त्याचप्रमाणे, कृषी वस्तूसाठी - पुरवठा अलवचिक असतो.

बाजार समतोल म्हणजे काय? (What is Market Equilibrium?)

समतोल स्थितीत, फर्म बाजारात ग्राहकांना हवी असलेली वस्तूची मात्रा विकतात.

- पुरवठा किंमतीच्या संकेतांना प्रतिसाद देतो. जर मागणी वाढली (उजवीकडे सरकली), तर मूळ किंमतीवर अतिरिक्त मागणी (excess demand) निर्माण होते. ही अतिरिक्त मागणी किंमत वाढवते. किंमत वाढल्याने, पुरवठा केलेली मात्रा वाढते (पुरवठा वक्रावर हालचाल) आणि मागणी केलेली मात्रा कमी होते (मागणी वक्रावर हालचाल), जोपर्यंत एक नवीन समतोल गाठला जात नाही, जिथे नवीन जास्त मागणी केलेली मात्रा नवीन जास्त पुरवठा केलेल्या मात्रेच्या बरोबरीची होते, आणि ती नवीन जास्त किंमतीवर असते.
- एक स्पर्धात्मक बाजारपेठ अशी समतोल अवस्था असते, जिथे शून्य अतिरिक्त मागणी-पुरवठा (zero excess demand-supply) सारखी परिस्थिती असते.
- जेव्हा बाजारपेठ समतोलात नसते, तेव्हा बाजारपेठ मागणी आणि पुरवठा यांच्या समतोलात बदल झाल्यावर किंमत बदलते.

मागणी आणि पुरवठ्यातील बदल (The Shift in Demand and Supply):

- मागणी आणि पुरवठा वक्रामध्ये कोणताही बदल समतोल बिंदूना सरकवतो.

- तंत्रज्ञान, ग्राहकांच्या आवडी इत्यादी घटकांमध्ये कोणताही बदल झाल्यास वक्र वरच्या किंवा खालच्या दिशेने सरकतो.
- मागणी किंवा पुरवठा वक्रामध्ये बदल झाल्यामुळे जेव्हा बाजारपेठेचा समतोल बिघडतो, तेव्हा एक नवीन समतोल बिंदू गाठला जातो.

बाजार समतोल: मुक्त प्रवेश आणि निर्गमन (Market Equilibrium: Free Entry and Exit)

पूर्ण स्पर्धेमध्ये, कंपन्यांचा मुक्त प्रवेश आणि निर्गमन हे एक महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे, ज्याचे काही इतर परिणामही होतात.

- समतोलात, कोणतीही फर्म (company) उत्पादनात राहून अतिरिक्त नफा कमावत नाही किंवा तोटा करत नाही (दुसऱ्या शब्दांत, समतोल किंमत फर्मच्या किमान सरासरी खर्चाच्या (minimum average cost) बरोबर असेल).
- जर, मुक्त प्रवेशामुळे, फर्म अतिरिक्त नफा (Supernormal Profits) कमवू शकले, तर हे इतर फर्मनाही बाजारात आकर्षित करते.
- नवीन फर्मच्या प्रवेशामुळे बाजाराचा पुरवठा वाढतो, तर मागणी स्थिर राहते. यामुळे, बाजारातील किंमत कमी होते आणि इतर नफ्यांना हानी पोहोचते. त्याचप्रमाणे, जेव्हा बाजारात तोटा होतो, तेव्हा काही फर्म बाजारातून बाहेर पडतात आणि यामुळे पुरवठा कमी होतो, ज्यामुळे बाजाराची किंमत वाढते.
- अशा प्रकारे, मुक्त प्रवेश आणि निर्गमन प्रत्येक फर्मला सध्याच्या बाजार किंमतीवर **सामान्य नफा (normal profit)** कमावण्याची परवानगी देते.

मागणी-पुरवठा विश्लेषणाचे अनुप्रयोग (Applications of Demand-Supply Analysis)

किंमत मर्यादा (Price Ceiling):

- सरकारने वस्तू किंवा सेवेच्या किंमतीवर लादलेल्या वरच्या मर्यादिला **किंमत मर्यादा** म्हणतात.
- हे सामान्यतः गहू, तांदूळ इत्यादींसारख्या आवश्यक वस्तूवर लादले जाते, कारण लोकसंख्येचा एक मोठा भाग बाजार-निर्धारित किंमतीवर या वस्तू घेऊ शकत नाही.
- किंमत मर्यादा पुरवठादारांना बाजार-निर्धारित किंमतीपेक्षा कमी किंमतीत वस्तू पुरवण्यास हतोत्साहित करते. शिवाय, ते पुरवठा करण्यास इच्छुक असलेली मात्रा ग्राहकांना हवी असलेल्या मात्रेपेक्षा कमी असते.
- सरकार या प्रकारच्या परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी काही धोरणे वापरते, जसे की **रेशनिंग (rationing)**, जेणेकरून कोणताही व्यक्ती ठराविक मर्यादेपेक्षा जास्त खरेदी करू शकत नाही. ही निश्चित केलेली मात्रा **रेशन दुकानांमधून**, ज्यांना **वाजवी दराची दुकाने (Fair Price Shops)** असेही म्हणतात, वितरित केली जाते.

किंमत किमान मर्यादा (Price Floor):

- सरकारने एखाद्या विशिष्ट वस्तू किंवा सेवेसाठी आकारल्या जाणाऱ्या किंमतीवर लादलेल्या खालच्या मर्यादिला **किंमत किमान मर्यादा** म्हणतात.

- हे कृषी उत्पादनांसाठी वापरले जाते.
- सरकार बाजार-निर्धारित किंमतीपेक्षा जास्त दराने उत्पादनांच्या किंमती निश्चित करण्यासाठी **कृषी किंमत समर्थन कार्यक्रम (agricultural price support programme)** स्थापित करते.
- त्याचप्रमाणे, ते बाजार-निर्धारित मजुरी दरापेक्षा जास्त असलेला किमान वेतन दर (floor wage rate) निश्चित करण्यासाठी देखील वापरले जाते.
- यामुळे बाजारात अतिरिक्त पुरवठा होतो, आणि किंमती घसरण्यापासून रोखण्यासाठी, सरकार बाजारात उपलब्ध असलेला अतिरिक्त पुरवठा आणि उत्पादन खरेदी करते.

उत्पादन आणि खर्च (Production and cost)

- **पार्श्वभूमी:** उत्पादन ही एक अशी प्रक्रिया आहे, ज्याद्वारे **आदाने (inputs) उत्पादनामध्ये (output)** रूपांतरित केली जातात. उत्पादन उत्पादक किंवा फर्म्सद्वारे केले जाते. एक फर्म उत्पादन करण्यासाठी जमीन, श्रम, यंत्रसामग्री, कच्चा माल इत्यादी विविध **उत्पादनाचे घटक (Factors of Production)** वापरते. हे उत्पादन ग्राहक वापरू शकतात किंवा इतर फर्म्स पुढील उत्पादनासाठी वापरू शकतात.
- तथापि, आदाने मिळवण्यासाठी फर्मला त्यांच्यासाठी पैसे द्यावे लागतात. याला **उत्पादन खर्च (costs of production)** म्हणतात. एकदा उत्पादन झाल्यावर, फर्म ते बाजारात विकते आणि महसूल (revenues) कमावते. महसूल आणि खर्चातील फरकाला **फर्मचा नफा (profit)** म्हणतात.

उत्पादन कार्य म्हणजे काय? (What is production function?)

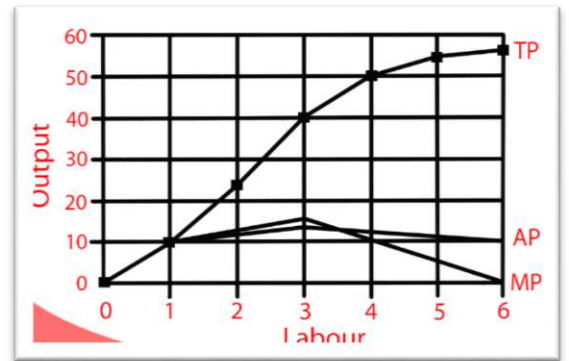
- **उत्पादन कार्य** म्हणजे फर्मने वापरलेल्या आदाने (inputs) आणि उत्पादित केलेल्या उत्पादनामधील (output) संबंध.
- हे वापरलेल्या आदानांच्या विविध मात्रांसाठी (quantities) उत्पादित करता येणाऱ्या उत्पादनाची कमाल मात्रा (maximum quantity) दर्शवते.
- हे एका विशिष्ट तंत्रज्ञानासाठी (technology) परिभाषित केले जाते. जर तंत्रज्ञान सुधारले, तर वेगवेगळ्या आदाने संयोजनांसाठी मिळवता येणाऱ्या उत्पादनाची कमाल पातळी वाढते. त्यामुळे आपल्याला नवीन उत्पादन कार्य मिळते.

उत्पादनातील वेळेची संकल्पना (Time concept in production)

1. **अल्प काळ (Short run):** अल्प काळात, कमीत कमी एक घटक - **श्रम (labour)** किंवा **भांडवल (Capital)** - बदलता येत नाही आणि म्हणून तो **स्थिर (fixed)** राहतो. त्यामुळे, उत्पादनाची पातळी बदलण्यासाठी, फर्म फक्त दुसरा घटक बदलू शकते. जो घटक स्थिर राहतो त्याला **स्थिर घटक (fixed factor)** म्हणतात, तर जो घटक फर्म बदलू शकते त्याला **परिवर्तनीय घटक (variable factor)** म्हणतात.
2. **दीर्घ काळ (Long run):** विचारात घेतलेला कालावधी मोठा असल्यामुळे, उत्पादनाचे सर्व घटक बदलता येतात. या संकल्पनेत कोणताही स्थिर घटक नसतो.

उत्पादनाशी संबंधित महत्त्वाच्या संज्ञा (Important terms related to production)

1. **एकूण उत्पादन (Total product - TP):** अर्थशास्त्रात, **एकूण उत्पादन (TP)** म्हणजे एका विशिष्ट कालावधीत, दिलेल्या आदाने संयोजनाचा वापर करून फर्मद्वारे उत्पादित केलेल्या उत्पादनाची एकूण मात्रा. उदाहरणार्थ, जर एखादी बेकरी एका आठवड्यात ५०० ब्रेड बनवण्यासाठी २० किलो पीठ, ५० अंडी आणि १० कामगार वापरत असेल, तर एकूण उत्पादन ५०० ब्रेड आहे.
2. **सरासरी उत्पादन (Average product - AP):** सरासरी उत्पादन म्हणजे प्रत्येक आदानाने (श्रम आणि जमीन यांसारख्या उत्पादनाच्या घटकांनी) उत्पादित केलेले सरासरी उत्पादन. हे कंपन्यांसाठी परिवर्तनीय आदानांच्या विशिष्ट संयोजनासह उत्पादित केलेल्या एकूण उत्पादनाचे मोजमाप करण्याचा एक मार्ग आहे. आमच्या उदाहरणात, प्रत्येक कामगारद्वारे उत्पादित तंबूची सरासरी संख्या.
3. **आदानाचा सीमांत उत्पादन (Marginal product of an input - MP):** एका आदानाचा **सीमांत उत्पादन (MP)** म्हणजे इतर सर्व आदाने स्थिर ठेवून, त्या आदानाच्या आणखी एका युनिटमध्ये वाढ करून उत्पादित केलेले अतिरिक्त उत्पादन. सोप्या भाषेत, हे एका अतिरिक्त कामगार, यंत्र किंवा इतर कोणत्याही उत्पादन आदानाने मिळणारे अतिरिक्त उत्पादन आहे.
4. **बदलत्या प्रमाणाचा नियम (The Law of Variable Proportions):** बदलत्या प्रमाणाचा नियम, ज्याला **घटत्या प्रतिफळाचा नियम (Law of Diminishing Returns)** असेही म्हणतात, असे सांगते की जेव्हा एक आदाने (उदा. श्रम) वाढवले जाते, तर इतर आदाने (उदा. जमीन किंवा भांडवल) स्थिर ठेवले जातात, तेव्हा परिवर्तनीय आदानाचा सीमांत उत्पादन अखेरीस कमी होईल. थोडक्यात, एका विशिष्ट बिंदूनंतर, परिवर्तनीय आदाने वाढवल्याने उत्पादनात कमी आणि कमी वाढ होईल.

प्रमाणभूत प्रतिफळ (Returns to scale)

प्रमाणभूत प्रतिफळ म्हणजे जेव्हा सर्व आदाने (inputs) एकाच प्रमाणात वाढवली जातात, तेव्हा उत्पादनात कसा बदल होतो. याचे तीन मुख्य प्रकार आहेत:

- **वाढते प्रमाणभूत प्रतिफळ (increasing returns to scale):** जेव्हा उत्पादनात आदानांपेक्षा जास्त प्रमाणात वाढ होते.
- **स्थिर प्रमाणभूत प्रतिफळ (constant returns to scale):** जेव्हा उत्पादनात आदानांच्या प्रमाणातच वाढ होते.

- घटते प्रमाणभूत प्रतिफल (decreasing returns to scale): जेव्हा उत्पादनात आदानापेक्षा कमी प्रमाणात वाढ होते.

घटत्या सीमांत उत्पादकतेचा नियम (Law of Diminishing Marginal Productivity)

घटत्या सीमांत उत्पादकतेचा नियम हा एक आर्थिक सिद्धांत आहे, ज्याचा विचार व्यवस्थापक सामान्यतः उत्पादकता व्यवस्थापनामध्ये करतात. साधारणपणे, हा नियम असे सांगतो की, उत्पादन समीकरणाच्या (production equation) आदानाच्या बाजूने केलेल्या किरकोळ सुधारणेमुळे मिळणारे फायदे प्रत्येक युनिटनुसार फक्त किंचितच वाढतील आणि एका विशिष्ट बिंदूनंतर ते स्थिर होऊ शकतात किंवा कमीही होऊ शकतात.

खर्च (Cost)

खर्च म्हणजे वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी लागणाऱ्या कच्चा माल, उपकरणे, श्रम इत्यादींवरील सर्व खर्चाचे मौद्रिक मूल्य. प्रत्येक उत्पादन पातळीसाठी, किंमतीमध्ये स्पर्धात्मकता राखण्यासाठी आणि नफा वाढवण्यासाठी फर्म (company) सर्वात कमी खर्चाचे आदाने (inputs) संयोजन निवडते.

म्हणून, खर्च कार्य (cost function) हे उत्पादन घटकांच्या किंमती आणि तंत्रज्ञान लक्षात घेता, प्रत्येक उत्पादन पातळीसाठी सर्वात कमी खर्च दर्शवते.

१. एकूण स्थिर खर्च (Total fixed cost - TFC): अल्प काळात, काही उत्पादन घटक बदलता येत नाहीत आणि ते स्थिर राहतात. या स्थिर आदाने वापरण्यासाठी फर्मला जो खर्च येतो, त्याला एकूण स्थिर खर्च म्हणतात.
 - उदाहरण: एका लहान बेकरीचे ओव्हन आणि दुकानाचे मासिक भाडे ₹ ३०,००० आहे. ती बेकरी ० ब्रेड किंवा १,००० ब्रेड बनवली तरी, मासिक भाडे (₹ ३०,०००) तेच राहते - हा तिचा एकूण स्थिर खर्च आहे.
२. एकूण परिवर्तनीय खर्च (Total variable cost - TVC): कोणत्याही आवश्यक उत्पादन पातळीसाठी, अल्प काळात फर्म फक्त परिवर्तनीय आदाने समायोजित करू शकते. त्यानुसार, या परिवर्तनीय आदाने वापरण्यासाठी फर्मला जो खर्च येतो, त्याला एकूण परिवर्तनीय खर्च (TVC) म्हणतात.
 - उदाहरण: बेकरी पीठ, यीस्ट खरेदी करते आणि बेकरी कामगारांना प्रति तास वेतन देते. जर एक ब्रेड बनवण्यासाठी ₹ २० (घटक आणि श्रम) खर्च येत असेल, तर १०० ब्रेड बनवण्याचा TVC ₹ २,००० असेल; २०० ब्रेड बनवण्याचा TVC ₹ ४,००० असेल, आणि असेच पुढे.
३. अल्प-काळातील सरासरी खर्च (Short run average cost): हे प्रति युनिट उत्पादन एकूण खर्च म्हणून परिभाषित केले जाते. शून्य उत्पादनावर, अल्प-काळातील सरासरी खर्च अपरिभाषित असतो.
 - उदाहरण: जर एका महिन्यात बेकरीचा एकूण खर्च (भाडे + घटक + वेतन) ₹ ५०,००० असेल आणि ती १,००० ब्रेड बनवत असेल, तर अल्प-काळातील सरासरी खर्च (SRAC) = ₹ ५०,००० ÷ १,००० = ₹ ५० प्रति ब्रेड.

४. अल्प-काळातील सीमांत खर्च (Short run marginal cost): हे प्रति युनिट उत्पादन बदलासाठी एकूण खर्चातील बदल म्हणून परिभाषित केले जाते.
 - उदाहरण: जर उत्पादन १०० वरून १०१ ब्रेडपर्यंत वाढवल्याने एकूण खर्च ₹ ३,००० वरून ₹ ३,०२० पर्यंत वाढत असेल, तर अल्प-काळातील सीमांत खर्च (SRMC) $\approx (\text{₹ } ३,०२० - \text{₹ } ३,०००) \div (१०१ - १००) = \text{₹ } २०$.

५. सरासरी परिवर्तनीय खर्च (Average variable cost): हे अल्प-काळातील उत्पादनात प्रति युनिट उत्पादन एकूण परिवर्तनीय खर्च म्हणून परिभाषित केले जाते. जर वस्तूची किंमत सरासरी परिवर्तनीय खर्चापेक्षा जास्त असेल, तर फर्म सर्व परिवर्तनीय खर्च आणि स्थिर खर्चाचा काही टक्के भाग भरत आहे. अशा परिस्थितीत, फर्म उत्पादन सुरू ठेवते.
 - उदाहरण: जेव्हा बेकरीचा ८०० ब्रेडसाठी परिवर्तनीय खर्च ₹ २०,००० असतो, तेव्हा AVC = ₹ २०,००० ÷ ८०० = ₹ २५ प्रति ब्रेड.

पूर्ण स्पर्धेखालील फर्मचा सिद्धांत (The theory of the firm under perfect competition)

प्रत्येक फर्मची कार्य करण्याची परिस्थिती एकमेकांपेक्षा वेगळी असते. अशीच एक परिस्थिती म्हणजे पूर्ण स्पर्धा (perfect competition). जेव्हा पूर्ण स्पर्धेची स्थिती अस्तित्वात असते, तेव्हा स्पर्धा सर्वोच्च पातळीवर असते.

पूर्ण स्पर्धेची वैशिष्ट्ये:

- यात अनेक खरेदीदार आणि विक्रेते असतात.
- बाजारपेठ बाजाराच्या आकारानुसार प्रभावित होते, म्हणजेच त्यात अनेक खरेदीदार किंवा विक्रेते असतात.
- समरूप उत्पादने (homogenous products) विकणे हे पूर्ण स्पर्धेचे आणखी एक वैशिष्ट्य आहे.
- फर्मसाठी प्रवेश किंवा निर्गमनासाठी कोणतेही शुल्क नाही, म्हणजेच फर्म उद्योगात प्रवेश करण्यास किंवा बाहेर पडण्यास मोकळ्या असतात.
- खरेदीदार आणि विक्रेते यांच्यात किंमती, गुणवत्ता आणि इतर बाजारातील पैलूंबद्दल माहितीचा परिपूर्ण प्रवाह असतो.

पूर्ण स्पर्धात्मक बाजाराचे किंमत स्वीकारण्याचे वर्तन (Price Taking Behavior of the Perfect Competitive Market):

- किंमत स्वीकारणारा (A price taker) म्हणजे असा व्यक्ती जो प्रचलित बाजार किंमतीवर वस्तू खरेदी किंवा विक्री करतो.
- किंमत स्वीकारणाऱ्या फर्मला असे वाटते की जर तिने बाजार किंमतीपेक्षा जास्त किंमत निश्चित केली, तर ती उत्पादित केलेली कोणतीही वस्तू विकू शकणार नाही. तथापि, जर तिने बाजार किंमतीपेक्षा कमी किंवा समान किंमत निश्चित केली, तर फर्मला पाहिजे तेवढ्या वस्तू विकता येतात.
- खरेदीदाराच्या बाजूने, जर किंमत प्रचलित बाजार किंमतीपेक्षा जास्त असेल, तर खरेदीदार विक्रेत्याकडून कोणतीही वस्तू खरेदी करणार नाही.

फर्मचा पुरवठा वक्र (Supply Curve of a Firm):

- फर्मचा 'पुरवठा' म्हणजे तंत्रज्ञान आणि उत्पादन घटकांच्या किंमती लक्षात घेता, एका विशिष्ट किंमतीला फर्म विकण्यासाठी निवडत असलेली मात्रा.
- फर्मच्या पुरवठा वक्रामध्ये, **X-अक्षावर** फर्म उत्पादित करत असलेली उत्पादनाची पातळी दर्शविली जाते, तर **Y-अक्षावर** बाजारातील विविध मूल्ये दर्शविली जातात. त्याच वेळी, तंत्रज्ञान आणि उत्पादनाच्या किंमतींसारखे घटक अपरिवर्तित राहतात.
- जेव्हा वक्र **उभ्या स्थितीत (vertical)** असतो, तेव्हा पुरवठा असंवेदनशील असतो आणि त्यामुळे पुरवठ्याची लवचिकता **शून्य** असते. जेव्हा किंमतीत तसेच पुरवठ्यात वाढ होते, तेव्हा वक्र **सकारात्मक उताराचा (positively sloped)** असतो आणि त्यामुळे पुरवठ्याची लवचिकता **सकारात्मक** असते.
- इतर घटकांमधील बदलांमुळे (जसे की खालील) बाजाराच्या किंमतीत कोणताही संबंधित बदल न होता, दिलेल्या किंमती पातळीवर फर्मद्वारे पुरवठा केलेल्या मात्रेमध्ये बदल होऊ शकतो:
 - **तंत्रज्ञानातील प्रगती (Technological Progress):** तंत्रज्ञानातील सुधारणेमुळे, फर्मचे उत्पादन त्याच प्रमाणात आदाने वापरून वाढते आणि त्यामुळे त्यांना त्याच बाजार किंमतीला जास्त विक्री करण्याची परवानगी मिळते. पुरवठ्यात वाढ झाल्यामुळे, वक्र उजवीकडे सरकतो.
 - **आदाने किंमती (Input Prices):** जेव्हा आदानेची किंमत वाढते, तेव्हा फर्म त्याच बाजार किंमतीला कमी विक्री करते, ज्यामुळे पुरवठा वक्र डावीकडे सरकतो. आदाने किंमती कमी झाल्यास याच्या उलट होते.

पुरवठ्याची किंमत लवचिकता (Price Elasticity of Supply):

- हे पुरवठा केलेल्या मात्रेतील टक्केवारी बदल आणि किंमतीतील टक्केवारी बदल यांचे गुणोत्तर आहे.
- हे किंमतीतील बदलांसह बाजारात पुरवठा केलेल्या वस्तूच्या संख्येच्या प्रतिसादाचे मोजमाप करते.
- जर वस्तूच्या किंमतीत थोडीशी घट झाल्यावर वस्तूचा पुरवठा पूर्णपणे थांबला आणि किंमतीत थोडीशी वाढ झाल्यावर वस्तूचा पुरवठा अनंत (infinite) झाला, तर पुरवठा **पूर्णपणे लवचिक (perfectly elastic)** असल्याचे म्हटले जाते.
- जर किंमतीतील बदलामुळे पुरवठ्यावर परिणाम होत नसेल, तर पुरवठा **पूर्णपणे अलवचिक (perfectly inelastic)** असल्याचे म्हटले जाते.
- जर वस्तूची किंमत बाजारात वस्तूच्या पुरवठ्याच्या बरोबर असेल, तर पुरवठा **एकक-लवचिक (unitary elastic)** असल्याचे म्हटले जाते.

निष्कर्ष (पूर्ण स्पर्धा सारांश) (Conclusion - Perfect Competition Summary)

नफा कमावण्याची क्षमता असलेली वस्तू कोणत्याही एका कंपनीद्वारे तयार केली जात नाही. त्याऐवजी, अनेक व्यवसाय आपल्या ब्रँडकडे ग्राहक आकर्षित करण्यासाठी एकमेकांशी स्पर्धा करतात. विविध वैशिष्ट्यांसह मोठ्या

प्रमाणात वस्तू उपलब्ध असल्यामुळे, या वस्तूची बाजारपेठही वेगळी असते. असाच एक वर्गीकरण म्हणजे **पूर्ण स्पर्धा**. जरी ती मोठ्या प्रमाणात **काल्पनिक** असली तरी, ती सर्वात मूलभूत प्रकारची बाजारपेठ रचना आहे. **मक्तेदारी (Monopoly)**, **एकाधिकार स्पर्धा (monopolistic competition)**, **अल्प-विक्रेताधिकार (oligopoly)** आणि **पूर्ण स्पर्धा** हे बाजार निर्मितीचे चार प्रमुख प्रकार आहेत. पूर्ण स्पर्धेची उद्योग रचना अशी आहे, जिथे अनेक व्यवसाय **समरूप वस्तू (homogenous goods)** तयार करतात. कोणत्याही उद्योगाचे वर्चस्व गाजवण्याइतका कोणताही व्यवसाय मोठा नसतो. पूर्ण स्पर्धात्मक बाजारपेठेत उत्पादकांचे योगदान कमी असते, उत्पादनाचे परिपूर्ण ज्ञान असते, कोणताही व्यवहार खर्च नसतो, वस्तू समान असतात आणि कोणताही दीर्घकालीन आर्थिक नफा नसतो.

अ-स्पर्धात्मक बाजारपेठा (Non-Competitive Markets)

मक्तेदारी म्हणजे काय? (What is Monopoly?)

मक्तेदारी ही एक बाजारपेठ रचना आहे, जिथे एकच फर्म अशा वस्तू किंवा सेवेचा संपूर्ण बाजारात पुरवठा करते, ज्याला कोणताही जवळचा पर्याय (substitutes) नसतो - उदाहरणार्थ, तुमच्या परिसरातील वीज पुरवणारी कंपनी किंवा पेटंट असलेले जीवनरक्षक औषध बनवणारी कंपनी. संपूर्ण बाजाराच्या मागणी वक्राला सामोरे जावे लागत असल्यामुळे, **मक्तेदार** एक **"किंमत निर्धारक" (price maker)** असतो, जो त्याचा नफा वाढवण्यासाठी किंमत आणि उत्पादन पातळी दोन्ही निवडतो. उच्च प्रवेश अडथळे (High barriers to entry) - जसे की संसाधनांची विशेष मालकी (exclusive resource ownership), पेटंट संरक्षण किंवा सरकारी नियमन - संभाव्य स्पर्धकांना त्याच्या स्थानाला आव्हान देण्यापासून रोखतात. प्रतिस्पर्धी फर्म किंमत कमी करण्यासाठी नसल्यामुळे, मक्तेदारी अनेकदा कायमस्वरूपी आर्थिक नफा कमावते, जरी त्यांना ग्राहकांचे संरक्षण करण्याच्या उद्देशाने सार्वजनिक छाननी किंवा नियमनाचा (regulation) सामना करावा लागू शकतो.

पूर्ण स्पर्धा आणि एकाधिकार स्पर्धा यातील फरक

फरकाचा आधार	पूर्ण स्पर्धा	एकाधिकार स्पर्धा
अर्थ	पूर्ण स्पर्धा तेव्हा होते, जेव्हा सर्व कंपन्या समान उत्पादने विकतात, बाजारपेठेतील हिस्सा किंमतीवर परिणाम करत नाही, कंपन्या कोणत्याही अडथळांशिवाय प्रवेश किंवा बाहेर पडू शकतात, खरेदीदारांकडे परिपूर्ण किंवा पूर्ण माहिती असते आणि कंपन्या किंमती निश्चित करू शकत नाहीत.	हे अशा बाजाराला सूचित करते जिथे अनेक कंपन्या भिन्न उत्पादने विकतात. उदाहरणांमध्ये फास्ट-फूड उद्योग, रेस्टॉरंट्स आणि कपड्यांची दुकाने यांचा समावेश होतो. या बाजारपेठांमध्ये अनेक विक्रेते, प्रवेशासाठी तुलनेने कमी अडथळे आणि ब्रँडिंग आणि जाहिरातींसारखी गैर-किंमत स्पर्धा (non-price competition) असते.

पुरवलेल्या उत्पादनाचे स्वरूप	विक्रेते बाजारात समरूप उत्पादने (homogenous products) विकतात.	विक्रेते बाजारात भिन्न उत्पादने (differentiated products) विकतात.
नवीन कंपन्यांच्या प्रवेशासाठी अडथळे	येथे, नवीन कंपन्यांना बाजारात प्रवेश करण्यासाठी कोणतेही निर्बंध किंवा अडथळे नाहीत.	येथे, एकाधिकार (monopoly) किंवा अल्प-विक्रेताधिकार (oligopoly) च्या तुलनेत प्रवेशासाठी कमी अडथळे आहेत, परंतु ते पूर्णपणे सैद्धांतिक पूर्ण स्पर्धेसारखे शून्य नाहीत.
किंमत भेदभाव	विक्रेत्यांकडून कोणताही किंमत भेदभाव होत नाही, कारण किंमती मागणी आणि पुरवठ्याच्या शर्तीद्वारे निर्धारित केल्या जातात.	एकाधिकार स्पर्धेत असलेल्या फर्मना किंमत बदलण्याचे मर्यादित स्वातंत्र्य असते.
मागणी वक्र	येथील मागणी वक्र पूर्णपणे लवचिक (perfectly elastic) असतो.	येथील मागणी वक्र अधिक लवचिक असतो.
मागणी वक्राचा उतार	मागणी वक्र एक आडवी सरळ रेषा असते, जिथे $AR = MR$ असते.	या बाजारपेठेतील मागणी वक्र खालील बाजूस झुकलेला असतो, जिथे $AR > MR$ असते.
किंमतीवरील नियंत्रण	येथे, विक्रेत्यांचे किंमतीवर कोणतेही नियंत्रण नसते.	या बाजारपेठेत, विक्रेत्यांचे किंमतीवर अंशतः नियंत्रण असते.
बाजाराचे ज्ञान	या बाजारपेठेत खरेदीदारांना बाजाराचे परिपूर्ण ज्ञान (perfect knowledge) असते.	या बाजारपेठेत खरेदीदारांना बाजाराचे अपूर्ण ज्ञान असते.
विक्री खर्च	या बाजारपेठेत उत्पादनांची जाहिरात करण्यासाठी विक्री खर्चाची गरज नसते.	या बाजारपेठेत उत्पादनांची विक्री करण्यासाठी विक्री खर्च आवश्यक असतो.
परिस्थिती	ही जीवनात अवास्तव आहे, त्यामुळे ती एक काल्पनिक परिस्थिती आहे.	ही जीवनात वास्तविक आहे, म्हणूनच ती एक व्यावहारिक परिस्थिती आहे.

बाजाराच्या मोठ्या भागावर नियंत्रण ठेवतात. त्यामुळे त्यांना किंमत, उत्पादन, जाहिरात किंवा नाविन्यपूर्णता याबाबतीत एकमेकांच्या हालचालींचा काळजीपूर्वक अंदाज घ्यावा लागतो.

उच्च प्रवेश अडथळे (High barriers to entry) (जसे की मोठ्या प्रमाणात भांडवलाची आवश्यकता किंवा प्रमुख संसाधनांवर नियंत्रण) नवीन प्रतिस्पर्धकांना सहज प्रवेश करण्यापासून रोखतात, तर उत्पादने एकतर समरूप (homogeneous) (तेल आणि वायू) किंवा भिन्न (differentiated) (कार, स्मार्टफोन) असू शकतात.

फर्मस एकमेकांवर अवलंबून असल्यामुळे, त्या अनेकदा विघातक किंमत युद्धांना (destructive price wars) टाळतात आणि किंमतीव्यतिरिक्त इतर मार्गांनी स्पर्धा करतात - जसे की ब्रँडची जाहिरात (brand promotion), सेवेची गुणवत्ता किंवा तांत्रिक सुधारणा (technological upgrades). कॉर्नॉट (Cournot) किंवा स्टॅकलबर्ग (Stackelberg) सारखे धोरणात्मक मॉडेल्स हे स्पष्ट करण्यास मदत करतात की त्या नफा वाढवण्याच्या शक्तीला स्पर्धात्मक दबावांशी संतुलित करण्यासाठी उत्पादन आणि किंमत कशी निवडतात.

अल्प-विक्रेताधिकार म्हणजे काय? (What is Oligopoly?)

अल्प-विक्रेताधिकार (Oligopoly) ही एक बाजारपेठ रचना आहे, जिथे काही मोजक्या फर्मस - जसे की ऑटोमोबाईल उद्योगात टोयोटा, फोक्सवॅगन, फोर्ड आणि ह्युंदाई किंवा स्मार्टफोनमध्ये ॲपल, सॅमसंग आणि हुआवेई -

भारतीय अर्थव्यवस्था - ब्रिटिश राजवटीपूर्वी (Indian Economy Before British Rule)

- भारत एक स्वतंत्र, स्वयंपूर्ण आणि समृद्ध (prosperous) अर्थव्यवस्था होती.
- बहुतेक लोकांचा उदरनिर्वाहाचे मुख्य साधन शेती होते. तथापि, देशाच्या अर्थव्यवस्थेचे वैशिष्ट्य विविध प्रकारच्या उत्पादन कार्यांनी (manufacturing activities) होते.
- भारत हस्तकला उद्योगांसाठी (handicrafts industries) प्रसिद्ध होता, विशेषतः सुती आणि रेशमी कापड, धातू आणि मौल्यवान दगडांच्या कामांसाठी. या वस्तूंना उत्कृष्ट दर्जाच्या सामग्रीचा आणि उच्च कारागिरीमुळे (craftsmanship) जगभरात बाजारपेठ मिळाली होती. (उदाहरणार्थ, मलमल (Muslin) - ढाका, बंगालमधील एक प्रकारचे सुती कापड).
- या काळात वस्त्रोद्योग (विशेषतः बंगालमध्ये) - मलमल हा एक प्रकारचा सुती कापड आहे, ज्याचा उगम बंगालमध्ये झाला, विशेषतः ढाकाच्या आसपासच्या ठिकाणी. 'ढकाई मलमल' हे एक उत्कृष्ट सुती कापड म्हणून जगभर प्रसिद्ध झाले होते. मलमलच्या सर्वात उत्कृष्ट प्रकाराला मलमल (malml) असे म्हणतात. कधीकधी परदेशी प्रवासी त्याला मलमल शाही (malml shahi) किंवा मलमल खास (malml khas) असेही म्हणत असत, याचा अर्थ ते शाही लोकांद्वारे परिधान केले जात होते किंवा त्यांच्यासाठी योग्य होते.

ब्रिटिश धोरणाचे स्वरूप भारतात (Nature of British Policy in India)

ब्रिटिश/वसाहती सरकारने भारतात अवलंबलेले आर्थिक धोरण भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या विकासापेक्षा त्यांच्या मूळ देशाच्या आर्थिक हितसंबंधांच्या संरक्षणाशी आणि संवर्धनाशी अधिक संबंधित होते. या धोरणांचे उद्दिष्ट भारताला यामध्ये रूपांतरित करणे होते:

- ब्रिटनमध्ये उदयास येणाऱ्या उद्योगांसाठी कच्च्या मालाचा पुरवठादार.
- ब्रिटनमधून आयात केलेल्या तयार औद्योगिक वस्तूसाठी एक मोठी बाजारपेठ (किंवा ग्राहक).

वसाहती सरकारने भारताच्या राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाचा (per capita income) अंदाज लावण्याचा कधीही प्रामाणिक प्रयत्न केला नाही. काही प्रसिद्ध अर्थशास्त्रज्ञ ज्यांनी भारताच्या राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाचे मोजमाप/अंदाज लावण्याचा प्रयत्न केला:

१. दादाभाई नौरोजी
२. विल्यम डिंग्बी
३. फिन्डले शिरास
४. वी. के. आर. वी. राव
५. आर. सी. देसाई

टीप: व्ही. के. आर. व्ही. राव यांनी राष्ट्रीय आणि दरडोई उत्पन्नाबद्दल दिलेले अंदाज खूप महत्त्वपूर्ण मानले गेले.

(बहुतेक अभ्यासातून असे दिसून आले की २०व्या शतकाच्या पहिल्या अर्धात देशाच्या एकूण वास्तविक उत्पादनाची (aggregate real output) वाढ २% पेक्षा कमी होती आणि दरडोई उत्पादनाची वाढ दरवर्षी केवळ ०.५% होती.)

ब्रिटिशपूर्व भारतातील शेती (Agriculture during Pre-British India)

फ्रेंच प्रवासी, बर्नियर (Bernier) (१७वे शतक) यांच्या वर्णनानुसार:

“भारत मोठ्या प्रमाणात सुती (cotton) आणि रेशमी (silk) कापड, तांदूळ, साखर आणि लोणी निर्यात करतो. तो स्वतःच्या वापरासाठी गहू, भाज्या, धान्य, कॉंबड्या, बदके आणि हंस भरपूर प्रमाणात पिकवतो. त्याच्याकडे डुक्कर, मेंढ्या आणि बकरी यांचे मोठे कळप आहेत. प्रत्येक प्रकारचा मासा विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहे. राजमहालपासून समुद्रापर्यंत, हजारो वर्षांपूर्वी गंगा नदीतून प्रचंड श्रमाने तयार केलेले, नेव्हिगेशन (navigation) आणि सिंचनासाठी अनेक कालवे आहेत.”

ब्रिटिश राजवटीत भारतीय कृषी क्षेत्राची स्थिती (Status of Indian Agriculture Sector during British Rule)

- ब्रिटिश वसाहती राजवटीत, भारत प्रामुख्याने एक कृषीप्रधान अर्थव्यवस्था होती, जिथे देशातील सुमारे ८५% लोकसंख्या खेड्यांमध्ये राहत होती आणि थेट किंवा अप्रत्यक्षपणे शेतीवर उपजीविका करत होती.
 - तथापि, लोकसंख्येचा मोठा हिस्सा शेतीत गुंतलेला असूनही, भारतीय कृषी क्षेत्रात सातत्याने मंदी (stagnation) आणि कमी कृषी उत्पादकता दिसून आली.
 - याची मुख्य कारणे होती:
१. जमीन महसूल प्रणाली (Land Settlement System)
 - वसाहती सरकारने जमीन महसूल प्रणाली सुरू केली, ज्यात जमींदारी पद्धत (Zamindari System) त्यावेळच्या बंगाल प्रांतात (सध्याच्या भारतातील पूर्वेकडील राज्यांचा काही भाग) लागू करण्यात आली.
 - शेतीतून मिळणारा नफा जमीनदारांकडे (zamindars) जात होता, शेतकऱ्यांकडे नाही.
 - जमीनदारांनी शेतीत सुधारणा करण्यासाठी काहीच केले नाही. जमीनदारांचे मुख्य उद्दिष्ट केवळ शेतकऱ्यांच्या आर्थिक स्थितीची पर्वा न करता महसूल (revenue) गोळा करणे होते. यामुळे शेतकऱ्यांमध्ये खूप दुःख आणि सामाजिक तणाव निर्माण झाला.

२. महसूल ठरवण्याची प्रणाली (Revenue settlement system)

- निश्चित केलेल्या महसुलाची रक्कम जमा करण्याची तारीख ठरलेली होती. जर ती रक्कम जमा करण्यात जमीनदार अपयशी ठरले तर त्यांना त्यांचे हक्क गमवावे लागत होते. परिणामी, जमीनदारांनी शेतकऱ्यांचे शोषण केले.

३. उत्पादनासाठी जुन्या तंत्राचा वापर (Use of primitive technique of production)

- तंत्रज्ञानाचा निम्न स्तर, सिंचनाच्या सुविधांची कमतरता आणि खतांचा नगण्य वापर, या सर्वांमुळे कृषी उत्पादकता (agricultural productivity) कमी झाली.

४. शेतीचे व्यापारीकरण (Commercialization of agriculture)

- याचा अर्थ, स्वतःच्या वापरासाठी उत्पादन न करता, बाजारात विक्रीसाठी पिकांचे उत्पादन करणे.
- ब्रिटिश राजवटीत शेतकऱ्यांनी खाद्य पिकाऐवजी (food crops) नगदी पिके (cash crops) (उदा. कापूस किंवा ताग) उत्पादन करावे, यासाठी त्यांना प्रोत्साहन दिले गेले. या नगदी पिकांना जास्त किंमत दिली जात होती, ज्याचा उपयोग शेवटी ब्रिटिश उद्योगांसाठी केला जात होता. मात्र, यामुळे शेतकऱ्यांची आर्थिक स्थिती सुधारली नाही.

५. गुंतवणुकीचा अभाव (Lack of investment)

- भारतीय कृषी क्षेत्रात पायऱ्यांच्या शेतीसाठी (terracing), पूर नियंत्रणासाठी, पाणी निचरा (drainage) आणि जमिनीतील क्षाराचे प्रमाण कमी करण्यासाठी गुंतवणुकीचा अभाव होता.
- काही शेतकऱ्यांनी आपले पीक खाद्य पिकाऐवजी व्यापारी पिकांमध्ये बदलले असले तरी, मोठ्या प्रमाणात असलेले भाडेकरू, छोटे शेतकरी आणि वाटेकरी (share croppers) यांच्याकडे शेतीत गुंतवणूक करण्यासाठी ना साधने (resources) आणि तंत्रज्ञान होते, ना त्यांना प्रोत्साहन मिळाले.

ब्रिटिश राजवटीत औद्योगिक क्षेत्राची स्थिती (Status of Industrial Sector During British Rule)

- खालील काही कारणामुळे भारत ब्रिटिश राजवटीत एक मजबूत औद्योगिक पाया विकसित करू शकला नाही:

१. व्यवस्थित औद्योगिक धोरण (Systematic Deindustrialisation policy):

ब्रिटिश सरकारच्या या धोरणाचे उद्दिष्ट खालीलप्रमाणे होते:

- भारताला ब्रिटनमधील आधुनिक उद्योगांसाठी महत्त्वपूर्ण कच्च्या मालाचा केवळ निर्यातदार बनवणे.
- भारताला ब्रिटिश उद्योगांच्या तयार उत्पादनांसाठी एक मोठी बाजारपेठ बनवणे.

२. हस्तकला उद्योगांचा नाश (Destruction of handicraft industry):

- वसाहती सरकारने लागू केलेल्या 'भेदभावपूर्ण टॅरिफ धोरणामुळे (Discriminatory Tariff Policy)' स्थानिक हस्तकला उद्योगांचा न्हास झाला, ज्यामुळे भारतात मोठ्या प्रमाणात बेरोजगारी निर्माण झाली. तसेच, भारतीय ग्राहक बाजारपेठेत एक नवीन मागणी निर्माण झाली, जी ब्रिटनमधून स्वस्त उत्पादित वस्तूंच्या वाढलेल्या आयातीने पूर्ण केली गेली.

३. आधुनिक उद्योगांची संथ वाढ (Slow growth of modern industries):

- भारतात १९व्या शतकाच्या उत्तरार्धात आधुनिक उद्योगांची सुरुवात झाली, पण त्यांची प्रगती खूप संथ (slow) होती. सुरुवातीला हे उद्योग फक्त सुती (cotton) आणि ताग (jute) कापड गिरण्यांपुरते मर्यादित होते. (भारतीयांचे वर्चस्व असलेल्या सुती कापड गिरण्या देशाच्या पश्चिम भागात, म्हणजेच महाराष्ट्र आणि गुजरातमध्ये होत्या, तर परकीयांचे वर्चस्व असलेल्या ताग गिरण्या बंगालमध्ये केंद्रित होत्या). त्यानंतर २०व्या शतकाच्या सुरुवातीला लोह (iron) आणि पोलाद (steel) उद्योगांची सुरुवात झाली.

४. भांडवली वस्तू उद्योगांचा अभाव (Lack of capital goods industry):

- भांडवली वस्तू उद्योग (Capital Goods Industry) म्हणजे असे उद्योग जे यंत्रे, साधने इत्यादी तयार करतात, ज्यांचा वापर सध्याच्या वापरासाठी वस्तू तयार करण्यासाठी होतो. ब्रिटिश राजवटीत भारतात औद्योगिक विकासाला चालना देण्यासाठी असे भांडवली वस्तू उद्योग जवळजवळ अस्तित्वात नव्हते.

५. अपुरी औद्योगिक वाढ (Inadequate industrial growth):

- नवीन औद्योगिक क्षेत्राचा विकास दर (growth rate) आणि त्याचे सकल देशांतर्गत उत्पादनातील (Gross Domestic Product - GDP) योगदान खूप कमी राहिले.

६. सार्वजनिक क्षेत्राची मर्यादित भूमिका (Limited role of public sector):

- सार्वजनिक क्षेत्राचे कामकाजाचे क्षेत्र खूप मर्यादित होते. ते फक्त रेल्वे, वीज निर्मिती, दळणवळण, बंदरे आणि काही इतर विभागीय उद्योगांपर्यंतच मर्यादित राहिले.

ब्रिटिश राजवटीत परकीय व्यापाराची स्थिती (Status of Foreign Trade During British Rule)

वसाहती सरकारने वस्तूंचे उत्पादन, व्यापार आणि टॅरिफ (tariff) संदर्भात अवलंबलेल्या प्रतिबंधात्मक धोरणामुळे भारताच्या परकीय व्यापारावर खालील प्रकारे नकारात्मक परिणाम झाला:

१. व्यापाराच्या रचनेत बदल (Change in composition of trade):

- भारत कच्च्या मालाचा निर्यातदार बनला, जसे की कच्चे रेशीम (raw silk), कापूस (cotton), लोकर (wool), साखर, नीळ (indigo), ताग (jute) इत्यादी. आणि तो तयार ग्राहकोपयोगी वस्तू, जसे की सुती, रेशमी आणि लोकरीचे कपडे, तसेच ब्रिटनमधील कारखान्यांमध्ये तयार झालेल्या भांडवली वस्तू, जसे की हलकी यंत्रसामग्री, यांचा आयातदार बनला.

२. व्यापाराच्या दिशेत बदल (Change in direction of trade):

- ब्रिटनने भारताच्या निर्यात आणि आयातीवर मत्केदारी नियंत्रण राखले. भारताचा अर्ध्याहून अधिक परकीय व्यापार ब्रिटनपर्यंतच

मर्यादित होता, तर उर्वरित व्यापार चीन, सिलोन (श्रीलंका) आणि पर्शिया (इराण) यांसारख्या काही देशांसोबत करण्यास परवानगी होती.

३. व्यापाराच्या प्रमाणात बदल (Change in volume of trade):

- १८६९ मध्ये सुएझ कालवा उघडल्यामुळे भारताच्या परकीय व्यापारावरील ब्रिटिश नियंत्रण अधिक वाढले.
- यामुळे वाहतुकीचा खर्च कमी झाला आणि भारतीय बाजारपेठेत प्रवेश करणे सोपे झाले.
- टीप: सुएझ कालवा हा एक कृत्रिम जलमार्ग (artificial waterway) आहे. यामुळे युरोपातील किंवा अमेरिकेतील बंदरे आणि दक्षिण आशिया, पूर्व आफ्रिका आणि ओशनियामधील बंदरांदरम्यान जहाजांसाठी एक थेट व्यापारी मार्ग उपलब्ध झाला. यामुळे आफ्रिकेला वळसा घालून जाण्याची गरज राहिली नाही.

४. व्यापाराच्या संरचनेत बदल (Change in structure of trade)

- भारताच्या परकीय व्यापारातून मोठ्या प्रमाणात निर्यात अधिशेष (exports surplus) निर्माण झाला. परंतु, या अधिशेषामुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेला मोठी किंमत मोजावी लागली.
 - प्राथमिक वस्तूंच्या निर्यातीमुळे (कच्चा माल) देशांतर्गत बाजारपेठेत अनेक अत्यावश्यक वस्तू (essential commodities), जसे की अन्नधान्य, कपडे, रॉकेल इत्यादींची कमतरता (scarcity) निर्माण झाली.
 - यातून भारतात सोन्या-चांदीचा कोणताही ओघ आला नाही. उलट, हा निर्यात अधिशेष खालील गोष्टींसाठी वापरला गेला:
 - ब्रिटनमध्ये वसाहती सरकारने स्थापन केलेल्या कार्यालयाच्या खर्चाची भरपाई करण्यासाठी.
 - ब्रिटिश सरकारने लढलेल्या युद्धांचा खर्च भागवण्यासाठी.
 - अदृश्य वस्तूंची (invisible items) आयात करण्यासाठी. या सर्वांमुळे भारतीय संपत्तीचा निचरा (drain) झाला.

ब्रिटिश राजवटीत भारताची लोकसंख्या स्थिती (India's Demographic Condition During the British Rule)

- भारताची पहिली अधिकृत जनगणना (census) १८८१ मध्ये झाली. यात असे दिसून आले की भारताची लोकसंख्या वाढ असमान होती.
- १९२१ पूर्वी भारत लोकसंख्या संक्रमणाच्या (demographic transition) पहिल्या टप्प्यात होता.
- संक्रमणाचा दुसरा टप्पा १९२१ नंतर सुरू झाला. म्हणूनच १९२१ हे वर्ष 'महान विभाजनाचे वर्ष (Year of Great Divide)' म्हणूनही ओळखले जाते.
- ब्रिटिश राजवटीतील सामाजिक विकास निर्देशक (social development indicators) फारसे समाधानकारक नव्हते:
 - एकूण साक्षरता (literacy) दर १६% पेक्षा कमी होता. त्यापैकी महिला साक्षरता दर केवळ ७% इतका नगण्य होता.
 - सार्वजनिक आरोग्य सुविधा (Public health facilities) मोठ्या लोकसंख्येला एकतर उपलब्धच नव्हत्या किंवा उपलब्ध असल्या तरी त्या अत्यंत अपुऱ्या होत्या. परिणामी, पाणी आणि हवेतून पसरणारे रोग (water and air-borne diseases) मोठ्या प्रमाणावर होते आणि त्यामुळे लोकांचे मोठ्या संख्येने बळी गेले.
 - मृत्यू दर (mortality rate) खूप जास्त होता. विशेषतः, शिशू मृत्यू दर (Infant mortality rate) प्रति हजार २१८ इतका जास्त होता, जो सध्याच्या प्रति हजार ४० पेक्षा खूप जास्त आहे.
 - आयुर्मान (Life expectancy) खूप कमी, सुमारे ४४ वर्षे होते, जे सध्याच्या ६८ वर्षांपेक्षा खूप कमी आहे.
 - वसाहती काळात व्यापक दारिद्र्य (Extensive poverty) पसरले होते, ज्यामुळे त्यावेळेच्या भारतीय लोकसंख्येची स्थिती अधिक खराब झाली.

ब्रिटिश राजवटीत भारताची व्यावसायिक रचना (India's Occupational Structure During British Rule)

- व्यावसायिक रचना म्हणजे काम करणाऱ्या लोकांचे विविध उद्योग आणि क्षेत्रांमध्ये असलेले वितरण होय.
- ब्रिटिशपूर्व भारतातील व्यावसायिक रचनेची काही वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे आहेत:
 - कृषी क्षेत्रात सर्वात जास्त कामगार होते, म्हणजेच ७०-७५%.
 - उत्पादन (manufacturing) आणि सेवा क्षेत्रात अनुक्रमे १०% आणि १५-२०% कामगार होते.
 - प्रादेशिक विविधता वाढत होती. तामिळनाडू, आंध्र प्रदेश, केरळ आणि कर्नाटक (त्यावेळच्या मद्रास प्रेसिडेन्सीचा भाग), मुंबई (महाराष्ट्र) आणि पश्चिम बंगालमध्ये कृषी क्षेत्रावरील कामगारांचे अवलंबित्व कमी झाले, आणि त्या तुलनेत उत्पादन आणि सेवा क्षेत्रात वाढ झाली. तथापि, त्याच वेळी, ओडिशा, राजस्थान आणि पंजाब यांसारख्या राज्यांमध्ये कृषी क्षेत्रातील कामगारांचे प्रमाण वाढले.

ब्रिटिश राजवटीत भारताच्या पायाभूत सुविधांची स्थिती (Status of India's Infrastructure During British Rule)

ब्रिटिश राजवटीत, रेल्वे, बंदरे, जलवाहतूक, पोस्ट आणि टेलिग्राफ यांसारख्या मूलभूत पायाभूत सुविधांचा विकास झाला. तथापि, या विकासाचा मुख्य उद्देश लोकांना मूलभूत सुविधा पुरवणे नसून, विविध वसाहती हितसंबंधांची पूर्तता करणे हा होता.

- **रस्ते (Roads):** सैन्याची देशांतर्गत हालचाल करण्यासाठी आणि ग्रामीण भागातून कच्चा माल जवळच्या रेल्वे स्टेशन किंवा बंदरापर्यंत पोहोचवण्यासाठी, जेणेकरून तो इंग्लंडला पाठवता येईल, यासाठी रस्ते बांधले गेले. ग्रामीण भागात सर्व-हंगामी रस्त्यांची नेहमीच तीव्र कमतरता होती, ज्यामुळे पावसाळ्यात लोकांना खूप त्रास होत असे, विशेषतः नैसर्गिक आपत्त्या आणि दुष्काळात.
- **रेल्वे (Railways):** ब्रिटिशांनी १८५३ मध्ये भारतात रेल्वेची सुरुवात केली. हे त्यांचे सर्वात महत्वाचे योगदान मानले जाते.
- रेल्वेने भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या संरचनेवर कसा परिणाम केला?
 - लोकांना लांबच्या प्रवासासाठी सक्षम केले आणि त्यामुळे **भौगोलिक (geographical)** आणि **सांस्कृतिक अडथळे (cultural barriers)** दूर झाले.
 - यामुळे भारतीय शेतीचे **व्यापारीकरण (commercialization)** वाढले, ज्यामुळे भारतातील ग्रामीण अर्थव्यवस्थांची **आत्मनिर्भरता** नकारात्मकपणे प्रभावित झाली. तसेच, रेल्वेच्या आगमनाने भारताच्या निर्यातीचे प्रमाण निःसंशयपणे वाढले, परंतु त्याचा फायदा क्वचितच भारतीय लोकांना झाला. अशा प्रकारे, रेल्वेच्या बांधकामामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे मोठे **आर्थिक नुकसान** झाले.
- **जलमार्ग (Waterways):**
 - रेल्वे आणि रस्त्यांव्यतिरिक्त, ब्रिटिश सरकारने **अंतर्गत व्यापार** आणि समुद्री मार्गांच्या (जलवाहतूक) विकासासाठीही उपाययोजना केल्या. तथापि, या उपाययोजना समाधानकारक नव्हत्या.
 - ब्रिटिशांनी विकसित केलेले अंतर्गत जलमार्ग **अनाढायी (uneconomical)** असल्याचे सिद्ध झाले, जसे की ओरिसा किनारपट्टीवरील **कोस्ट कालवा (Cost Canal)**. हा कालवा प्रचंड खर्च करून बांधला गेला, पण तो रेल्वेशी स्पर्धा करू शकला नाही आणि शेवटी तो सोडावा लागला.
- **पोस्ट आणि टेलिग्राफ (Post and telegraph):**
 - ब्रिटिशांनी भारतात एक महागडी **इलेक्ट्रिक टेलिग्राफ** प्रणाली सुरू केली, जी **कायदा आणि सुव्यवस्था** राखण्याच्या उद्देशाने होती.
 - **पोस्ट सेवा** उपयुक्त सार्वजनिक उद्देश पूर्ण करत असल्या तरी, त्या नेहमीच अपुऱ्या राहिल्या.

• तथ्य (FACT):

- **टाटा एअरलाईन्स (Tata Airlines)**, टाटा अँड सन्सची एक शाखा, १९३२ मध्ये स्थापन झाली आणि तिने भारतात **विमान वाहतूक क्षेत्राची** सुरुवात केली.
- ब्रिटिशांनी **लिपिक वर्ग** तयार करण्याच्या उद्देशाने **आधुनिक शिक्षण प्रणाली** देखील सुरू केली.
- त्यांनी **प्रशासकीय उद्देशांसाठी** म्हणजेच भारतात ब्रिटिशांसाठी खाती (accounts) राखण्यासाठी भारतात **आधुनिक बँकिंग प्रणालीचा (modern banking system)** पायाही घातला. (ब्रिटिश राजवटीचे सकारात्मक योगदान).

निष्कर्ष (Conclusion)

स्वातंत्र्याच्या वेळी भारतासमोरील सर्वात महत्त्वपूर्ण **आर्थिक आव्हाने** खालीलप्रमाणे आहेत:

१. **कृषी क्षेत्र (agriculture sector)** अतिरिक्त श्रमिकांनी भरलेले होते. भारतीय लोकसंख्येचा सर्वात मोठा भाग त्यावर अवलंबून असूनही, त्यात **मंदी (stagnation)** आणि अत्यंत कमी **उत्पादकता** अनुभवली गेली.
२. भारतातील जगप्रसिद्ध **हस्तकला उद्योगांचा** न्हास आणि ब्रिटिशांच्या **औद्योगिक धोरणामुळे** भारतात कोणताही **औद्योगिक पाया** तयार झाला नाही. त्यामुळे **औद्योगिक क्षेत्रात आधुनिकीकरण, विविधीकरण, क्षमता वाढ** आणि वाढलेल्या सार्वजनिक गुंतवणुकीची कमतरता होती.
३. **परकीय व्यापार** केवळ ब्रिटनमध्ये **औद्योगिक क्रांतीला** खायला घालण्यासाठी केंद्रित होता.
४. वसाहती सरकारने काही पायाभूत सुविधा विकसित/सुधारण्यासाठी प्रयत्न केले, परंतु ते सर्व त्यांच्या **स्वहिताच्या (self-interest)** हेतूने प्रेरित होते. म्हणून, प्रसिद्ध रेल्वे नेटवर्कसह या सुविधांना **सुधारणा, विस्तार आणि सार्वजनिक दृष्टिकोन** आवश्यक होता.
५. अर्थव्यवस्थेत **व्यापक दारिद्र्य** आणि बेरोजगारी पसरली असल्यामुळे सार्वजनिक आर्थिक धोरणांना **कल्याणकारी दृष्टिकोन** असणे आवश्यक होते.

- स्वातंत्र्यानंतर, स्वतंत्र भारताच्या नेत्यांना आपल्या राष्ट्रासाठी सर्वात योग्य 'आर्थिक प्रणाली (economic system)' कोणती असावी, ज्यातून सर्वांचे कल्याण होईल, यावर निर्णय घ्यायचा होता.
- नेहरू आणि नव्याने स्वतंत्र झालेल्या भारताच्या इतर नेत्यांनी जगात प्रचलित असलेल्या **भांडवलशाही (capitalism)** आणि **समाजवादाच्या (socialism)** टोकाच्या प्रकारांना एक पर्याय शोधला. त्यांनी अशी आर्थिक प्रणाली तयार केली, ज्यात भांडवलशाही आणि समाजवादी अर्थव्यवस्थेतील (Socialist Economy) सर्वोत्तम वैशिष्ट्ये एकत्र होती.
- परिणामी, भारताने आपल्या विकासासाठी '**मिश्र आर्थिक प्रणाली (Mixed Economic System)**' स्वीकारली. या दृष्टीने, भारत एक समाजवादी समाज बनेल, ज्यात **मजबूत सार्वजनिक क्षेत्र (strong public sector)** असेल, पण त्याचबरोबर **खाजगी मालमत्ता (private property)** आणि **लोकशाही** देखील असेल; सरकार अर्थव्यवस्थेसाठी योजना तयार करेल, ज्यात खाजगी क्षेत्राला देखील सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले जाईल.
- १९४८ च्या '**औद्योगिक धोरण ठराव (Industrial Policy Resolution)**' आणि भारतीय संविधानाच्या **मार्गदर्शक तत्वांमध्ये** हेच दृष्टिकोन दिसून आले.
- १९५० मध्ये, **पंतप्रधानांच्या अध्यक्षतेखाली नियोजन आयोग (Planning Commission)** स्थापन करण्यात आला. १९५१-५६ दरम्यान पहिली **पंचवार्षिक योजना (First Five Year Plan)** सादर करण्यात आली.

आर्थिक प्रणाली (Economic Systems)

आर्थिक प्रणाली (Economic System) म्हणजे अर्थव्यवस्थेतील केंद्रीय समस्यांचे निराकरण करण्याची एक व्यवस्था होय. मूळतः, आर्थिक प्रणाली ही एक यंत्रणा आहे, ज्याच्या मदतीने सरकार संपूर्ण देशात उपलब्ध सेवा, संसाधने आणि वस्तूंचे नियोजन आणि वाटप करते. आर्थिक प्रणाली उत्पादन, संपत्ती, श्रम, भौतिक संसाधने आणि व्यावसायिक लोकांच्या घटकांचे व्यवस्थापन करते.

आर्थिक प्रणाली किंवा अर्थव्यवस्थांचे प्रकार (Types of Economic system or Economies):

प्रत्येक समाज/देशाला तीन प्रश्नांची उत्तरे द्यावी लागतात:

१. **काय उत्पादन करायचे? (What to produce)** (म्हणजे उत्पादन करायच्या वस्तू आणि सेवांच्या संयोजनाचा निर्णय घेणे)
२. **कसे उत्पादन करायचे? (How to produce)** (म्हणजे उत्पादनासाठी वापरल्या जाणाऱ्या **श्रम-केंद्रित (labour intensive)** किंवा **भांडवल-केंद्रित (capital intensive)** तंत्राचा निर्णय घेणे)
३. **कोणासाठी उत्पादन करायचे? (For whom to produce)** (म्हणजे लोकांमध्ये वस्तू आणि सेवांचे वाटप करण्याचा निर्णय घेणे)

४. आपण यापूर्वी भांडवलशाही, साम्यवादी (Communist) आणि मिश्र (Mixed) यांसारख्या विविध आर्थिक प्रणालींबद्दल शिकलो आहोत.

योजना म्हणजे काय? (What is Plan?)

योजना म्हणजे राष्ट्राची संसाधने कशी वापरायची हे स्पष्ट करणे होय. यात काही सामान्य उद्दिष्टे तसेच ठराविक कालावधीत पूर्ण करायची विशिष्ट उद्दिष्टे असावीत.

- भारतात योजना पाच वर्षांच्या असतात आणि त्यांना **पंचवार्षिक योजना** म्हणतात. (पंचवार्षिक योजनांची संकल्पना **माजी सोव्हिएत युनियनमधून** घेतली गेली).
- आपल्या योजना दस्तऐवजांमध्ये केवळ पाच वर्षांत साध्य करायची उद्दिष्टेच नमूद नसतात, तर **वीस वर्षांच्या कालावधीत** काय साध्य करायचे आहे हे देखील नमूद असते. या दीर्घ-मुदतीच्या योजनेला '**दृष्टिकोन योजना (Perspective Plan)**' म्हणतात. पंचवार्षिक योजना या दृष्टिकोन योजनेसाठी आधार देणाऱ्या असतात.
- योजनेतील सर्व उद्दिष्टांना प्रत्येक योजनेत समान महत्त्व दिले जाईल अशी अपेक्षा करणे अवास्तव आहे. किंबहुना, उद्दिष्टे प्रत्यक्षात एकमेकांच्या विरोधात असू शकतात. उदाहरणार्थ, **आधुनिक तंत्रज्ञान** आणण्याचे उद्दिष्ट, **रोजगार वाढवण्याच्या** उद्दिष्टाच्या विरोधात असू शकते, कारण तंत्रज्ञान श्रमांची गरज कमी करते (भांडवल-केंद्रित तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे). त्यामुळे, नियोजकांना उद्दिष्टांमध्ये संतुलन साधावे लागते. भारतात वेगवेगळ्या योजनांमध्ये वेगवेगळ्या उद्दिष्टांवर भर दिल्याचे आपल्याला दिसून येते.

प्रशांत चंद्र महालनोबिस: भारतीय नियोजनाचे शिल्पकार (Prasanta Chandra Mahalanobis: The Architect of Indian Planning)

नियोजन, खऱ्या अर्थाने, दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेपासून सुरू झाले. दुसऱ्या योजनेने, सर्वसाधारणपणे विकास नियोजनासाठी एक महत्त्वपूर्ण योगदान दिले, यात भारतीय नियोजनाच्या उद्दिष्टांबद्दल मूलभूत विचार मांडले गेले; ही योजना **महालनोबिस** यांच्या विचारांवर आधारित होती. या अर्थाने, त्यांना भारतीय नियोजनाचे **शिल्पकार** मानले जाऊ शकते. महालनोबिस यांनी **कलकत्ता येथे भारतीय सांख्यिकी संस्था (Indian Statistical Institute - ISI)** स्थापन केली आणि '**सांख्य (Sankhya)**' नावाचे एक जर्नल (journal) सुरू केले, जे अजूनही सांख्यिकी तज्ञांसाठी त्यांच्या कल्पनांवर चर्चा करण्यासाठी एक प्रतिष्ठित मंच म्हणून काम करते.

नीती आयोग (NITI Ayog)

- **नीती आयोग** (ज्याचा अर्थ **National Institution for Transforming India**) २०१५ मध्ये **६५ वर्षे जुन्या नियोजन आयोगाच्या** जागी स्थापन करण्यात आला.
- हे एक **धोरण विचारवंत गट (policy think tank)** आहे, जे **सहकारी संघराज्याद्वारे (cooperative federalism)** शाश्वत विकास उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या उद्देशाने स्थापन झाले आहे, ज्यात

आर्थिक धोरण निर्मिती प्रक्रियेत भारतातील राज्य सरकारांचा सहभाग वाढवणे अपेक्षित आहे.

पंचवार्षिक योजनांची उद्दिष्टे (The Goals of Five Year Plans)

भारताच्या पंचवार्षिक योजनांची (Five Year Plans) मुख्य उद्दिष्टे खालीलप्रमाणे आहेत:

१. वृद्धी (Growth)
२. आधुनिकीकरण (Modernisation)
३. आत्मनिर्भरता (Self-reliance)
४. समानता (Equity)

१. वृद्धी (Growth)

- याचा अर्थ देशाच्या उत्पादन क्षमतेत (country's capacity to produce) वाढ करणे, ज्यामुळे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन वाढेल.
- वृद्धीमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश होतो:
 - उत्पादक भांडवलाचा (productive capital) मोठा साठा,
 - वाहतूक आणि बँकिंग सारख्या सहायक सेवांचे मोठे जाळे, किंवा
 - उत्पादक भांडवल आणि सेवांच्या कार्यक्षमतेत वाढ.
- आर्थिक वाढीचा एक चांगला निर्देशक म्हणजे **सकल देशांतर्गत उत्पादनात (Gross Domestic Product - GDP)** सातत्याने होणारी वाढ. (GDP म्हणजे एका वर्षात देशाच्या भौगोलिक हद्दीत उत्पादित झालेल्या सर्व अंतिम वस्तू आणि सेवांचे बाजार मूल्य).
- देशाचा **जीडीपी (GDP)** अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांतून (म्हणजे कृषी क्षेत्र, औद्योगिक क्षेत्र आणि सेवा क्षेत्र) मिळवला जातो. यापैकी प्रत्येक क्षेत्राचे जीडीपीमध्ये असलेले योगदान **अर्थव्यवस्थेची संरचनात्मक/क्षेत्रीय रचना (structural / sectoral composition)** बनवते.

२. आधुनिकीकरण (Modernisation)

- याचा अर्थ उत्पादकांनी वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन वाढवण्यासाठी **नवीन तंत्रज्ञान (new technique of production)** स्वीकारणे.
- उदाहरणार्थ, एक शेतकरी जुन्या बियाण्यांऐवजी नवीन जातींच्या बियाण्यांचा वापर करून शेतीचे उत्पादन वाढवू शकतो. त्याचप्रमाणे, एक कारखाना नवीन प्रकारची यंत्रसामग्री वापरून उत्पादन वाढवू शकतो.
- आधुनिकीकरण** केवळ नवीन तंत्रज्ञानाच्या वापरापुरते मर्यादित नाही, तर त्यात **सामाजिक दृष्टिकोन (social outlook)** बदलण्याचाही समावेश आहे, जसे की महिलांना पुरुषांप्रमाणेच हक्क असावेत ही ओळख पटवणे. एका पारंपारिक समाजात, महिलांनी घरीच राहावे अशी अपेक्षा असते, तर पुरुष काम करतात. दुसरीकडे, एक आधुनिक समाज कामाच्या ठिकाणी महिलांच्या प्रतिभेचा वापर करतो—बँका, कारखाने, शाळा इत्यादींमध्ये—आणि असा समाज बहुतेक वेळा अधिक समृद्ध असतो.

३. आत्मनिर्भरता (Self-reliance)

- याचा अर्थ, इतर राष्ट्रांकडून आयात केलेल्या संसाधनांऐवजी देशाच्या स्वतःच्या संसाधनांचा वापर करून आर्थिक वाढ आणि आधुनिकीकरणाला प्रोत्साहन देणे.
- पहिल्या सात पंचवार्षिक योजनांनी **आत्मनिर्भरतेला** महत्त्व दिले, ज्याचा अर्थ ज्या वस्तू भारतातच उत्पादित होऊ शकतात, त्यांची आयात टाळणे होय.
- आत्मनिर्भरतेचे धोरण (policy of self-reliance)** आवश्यक मानले गेले, कारण:
 - परदेशी देशांवरील आपले अवलंबित्व कमी करणे, विशेषतः अन्नासाठी, कारण भारताला नुकतीच परकीय वर्चस्वातून स्वातंत्र्य मिळाले होते.
 - याव्यतिरिक्त, अशी भीती होती की अन्नधान्य पुरवठा, परदेशी तंत्रज्ञान आणि परदेशी भांडवल यांसारख्या आयात केलेल्या वस्तूंवरील अवलंबित्व भारताच्या सार्वभौमत्वाला आपल्या धोरणांमध्ये परदेशी हस्तक्षेपासाठी असुरक्षित बनवू शकते.

४. समानता (Equity)

केवळ वृद्धी, आधुनिकीकरण आणि आत्मनिर्भरतेच्या उद्दिष्टांमुळे लोकांच्या जीवनाचा स्तर सुधारत नाही. एका देशात उच्च वाढ असू शकते, देशातच सर्वात आधुनिक तंत्रज्ञान विकसित होऊ शकते, तरीही बहुतेक लोक दारिद्र्यात जीवन जगत असतील. म्हणून, वृद्धी, आधुनिकीकरण आणि आत्मनिर्भरतेसोबत, **समानता (equity)** देखील महत्त्वाची आहे:

- आर्थिक समृद्धीचा (economic prosperity)** फायदा केवळ श्रीमंतांनाच न मिळता, तो गरीब वर्गापर्यंतही पोहोचावा हे सुनिश्चित करणे.
- प्रत्येक भारतीयाला त्याच्या किंवा तिच्या मूलभूत गरजा (जसे की अन्न, चांगले घर, शिक्षण आणि आरोग्यसेवा) पूर्ण करता आल्या पाहिजेत.
- संपत्तीच्या वितरणातील (distribution of wealth)** असमानता कमी केली पाहिजे.
- टीप:** सरकारचा पहिल्या सात पंचवार्षिक योजनांमधून (१९५०-१९९०) कृषी, उद्योग आणि व्यापाराच्या संदर्भात ही चार उद्दिष्टे साध्य करण्याचा प्रयत्न आणि त्यांचे मूल्यांकन.

कृषी क्षेत्र (Agriculture)

वसाहती राजवटीत, कृषी क्षेत्रात ना **वृद्धी (growth)** झाली ना **समानता (equity)**. या समस्यांवर उपाय म्हणून, सरकारने दोन मुख्य उपाययोजना केल्या:

१. **जमीन सुधारणा (Land reforms)** (संस्थात्मक सुधारणा) - कृषी क्षेत्रात समानता वाढवण्यासाठी.
२. **तंत्रज्ञानात्मक सुधारणा (Technological reforms)** (हरित क्रांती - Green Revolution) - उत्पादकता वाढवण्यासाठी.

१. जमीन सुधारणा (Land reforms) (किंवा संस्थात्मक सुधारणा)

जमीन सुधारणा म्हणजे मुख्यतः जमिनीच्या मालकी हक्कात बदल करणे. जमीन सुधारणांची गरज खालील कारणांमुळे निर्माण झाली:

- स्वातंत्र्याच्या वेळी, **जमीनदारी पद्धती** होती, ज्यात जमीनदार (Zamindars) सारखे **मध्यस्थ (intermediaries)** फक्त प्रत्यक्ष शेतकऱ्यांकडून महसूल गोळा करत असत, पण शेतीच्या सुधारणेसाठी कोणतेही योगदान देत नव्हते.
- कृषी क्षेत्रातील कमी उत्पादकतेमुळे भारताला अमेरिकेतून अन्नधान्य आयात करावे लागत होते.
- कृषी क्षेत्रात सर्वात जास्त कामगार होते (७०-७५%).
- कृषी क्षेत्रात **समानता (equity)** हे उद्दिष्ट साध्य करणे.

विविध जमीन सुधारणा उपाय (Various Land Reform Measures):

i. मध्यस्थांचे उच्चाटन (Abolition of Intermediaries) किंवा जमीनदारी पद्धतीचा अंतः

- 'जमीन कसणाऱ्याची (land to the tiller)' ही धोरण स्वीकारले गेले आणि मध्यस्थांना संपुष्टात आणून प्रत्यक्ष कसणाऱ्यांना जमिनीचे मालक बनवण्यासाठी पावले उचलली गेली.
- यामागील कल्पना अशी होती की जमिनीची मालकी मिळाल्यास शेतकऱ्यांना त्यात सुधारणा करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल, जर त्यांना पुरेसे भांडवल (capital) उपलब्ध झाले, कारण त्यामुळे वाढलेल्या उत्पन्नातून त्यांना नफा मिळवता येईल.

गुण (Merits):

- मध्यस्थांचे उच्चाटन झाल्यामुळे सुमारे २०० लाख शेतकरी थेट सरकारच्या संपर्कात आले आणि त्यांची जमीनदारांच्या शोषणातून सुटका झाली.
- शेतकऱ्यांना जमिनीची मालकी मिळाल्याने त्यांना उत्पादन वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले, ज्यामुळे कृषी विकासात मदत झाली.

दोष (Demerits):

- मध्यस्थांचे उच्चाटन झाल्याने समानतेचे उद्दिष्ट पूर्णपणे साध्य झाले नाही, कारण:
- काही भागात जुन्या जमीनदारांनी कायद्यातील त्रुटींचा (loopholes) फायदा घेऊन मोठ्या प्रमाणावर जमीन आपल्या ताब्यात ठेवली.
- काही ठिकाणी शेतकऱ्यांना बेदखल करून जमीन मालकांनी स्वतःलाच प्रत्यक्ष शेतकरी (self-cultivators) म्हणून घोषित केले आणि जमिनीची मालकी हक्क मिळवला.
- प्रत्यक्ष कसणाऱ्यांना जमिनीची मालकी मिळाली तरी, सर्वात गरीब शेतमजुरांना (जसे की वाटेकरी आणि भूमीहीन मजूर) जमीन सुधारणांचा फायदा झाला नाही.

ii. जमीन कमाल मर्यादा कायदा (Land ceiling act):

- याचा अर्थ, एका व्यक्तीकडे किती जमीन असू शकते याची कमाल मर्यादा ठरवणे. जमीन कमाल मर्यादेचा उद्देश काही लोकांच्या हातात

जमिनीची मालकी केंद्रित होण्यापासून रोखणे आणि कृषी क्षेत्रात समानता वाढवणे हा होता. पण या कायद्याचे काही दोष देखील होते:

- मोठ्या जमीन मालकांनी या कायद्याला न्यायालयात आव्हान दिले, ज्यामुळे त्याच्या अंमलबजावणीस विलंब झाला. या विलंबाचा फायदा घेऊन त्यांनी आपली जमीन जवळच्या नातेवाईकांच्या नावावर नोंदवली आणि कायद्यापासून बचाव केला.
- या कायद्यात अनेक त्रुटी होत्या, ज्यांचा वापर मोठ्या जमीन मालकांनी आपली जमीन राखून ठेवण्यासाठी केला.

निष्कर्ष (Conclusion):

- **केरळ आणि पश्चिम बंगालमध्ये** जमीन सुधारणा यशस्वी झाल्या, कारण या राज्यांमध्ये 'जमीन कसणाऱ्याची' या धोरणासाठी वचनबद्ध सरकारे होती. इतर राज्यांमध्ये समान पातळीचे समर्पण नसल्यामुळे जमिनीच्या मालकीमधील मोठी असमानता आजही कायम आहे.

२. हरित क्रांती (GREEN REVOLUTION) (किंवा तंत्रज्ञानात्मक सुधारणा)

- याचा अर्थ **उच्च उत्पादन देणाऱ्या जातीच्या (high yielding variety - HYV) बियाण्यांचा** (विशेषतः गहू आणि तांदूळ) वापर करून, योग्य प्रमाणात खते आणि कीटकनाशके तसेच पाण्याची नियमित उपलब्धता करून अन्नधान्याच्या उत्पादनात मोठी वाढ करणे.
- **HYV बियाण्यांचा** फायदा घेण्यासाठी शेतकऱ्यांकडे **विश्वसनीय सिंचनाच्या सुविधा (irrigation facilities)** आणि खते व कीटकनाशके खरेदी करण्यासाठी **आर्थिक संसाधने** असणे आवश्यक होते.

हरित क्रांती स्वीकारण्याची कारणे (Reasons for the adoption of green revolution):

- स्वातंत्र्याच्या वेळी, देशातील सुमारे ७५% लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून होती.
- जुन्या तंत्रज्ञानाचा वापर आणि बहुसंख्य शेतकऱ्यांसाठी आवश्यक पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे कृषी क्षेत्रातील **उत्पादकता (productivity)** खूप कमी होती.
- भारताची शेती मुख्यत्वे **मान्सूनवर** अवलंबून होती आणि जर मान्सून कमी पडला तर शेतकऱ्यांना अनेक अडचणींचा सामना करावा लागत होता.

Note- टीप

वसाहती राजवटीतील शेतीमधील मंदी (stagnation) हरित क्रांतीने कायमस्वरूपी दूर केली. भारतीय अर्थव्यवस्थेने हरित क्रांतीचे यश दोन टप्प्यांत अनुभवले:

- **पहिला टप्पा (First Phase): १९६० च्या दशकाच्या मध्यापासून १९७० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत.** या काळात **HYV (High Yielding Variety)** बियाण्यांचा वापर पंजाब, आंध्र प्रदेश आणि तामिळनाडू यांसारख्या अधिक **समृद्ध राज्यांपुरता** मर्यादित होता.

तसेच, **HYV** बियाण्यांचा फायदा मुख्यतः गहू पिकवणाऱ्या प्रदेशांनाच झाला.

- **दुसरा टप्पा (Second Phase): १९७० च्या दशकाच्या मध्यापासून १९८० च्या दशकाच्या मध्यापर्यंत.** या टप्प्यात **HYV** तंत्रज्ञान मोठ्या प्रमाणात राज्यांमध्ये पसरले आणि त्याचा फायदा अधिक पिकांना झाला.

हरित क्रांतीचे सकारात्मक परिणाम (Positive Effects of Green Revolution)

१. **आत्मनिर्भरता (Self-sufficiency):** हरित क्रांतीमुळे भारताला अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भरता मिळाली आणि अन्नधान्याच्या आयातीवर परदेशी अवलंबित्व (foreign dependence) संपुष्टात आले.
२. **शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले:** हरित क्रांतीच्या काळात तांदूळ आणि गहू यांचा मोठा भाग बाजारपेठेत विक्रीयोग्य अधिशेष (marketable surplus) म्हणून विकला गेला, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे उत्पन्न वाढले. (बाजारपेठेत विक्रीयोग्य अधिशेष म्हणजे शेतकऱ्यांनी स्वतःच्या वापरासाठी ठेवल्यानंतर बाजारात विकलेला कृषी उत्पादनाचा भाग).
३. **किमतींमध्ये घट:** शेतकऱ्यांनी मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्य बाजारात विकल्यामुळे, इतर वस्तूंच्या तुलनेत अन्नधान्याच्या किमती कमी झाल्या. कमी उत्पन्न असलेल्या गटांना, जे त्यांच्या उत्पन्नाचा मोठा भाग अन्नावर खर्च करतात, या किमती कमी झाल्याचा फायदा झाला.
४. **शासनाला मदत:** हरित क्रांतीमुळे सरकारला पुरेसे अन्नधान्य जमा करता आले, ज्यामुळे **बफर स्टॉक (buffer stocks)** तयार झाला. याचा उपयोग अन्नटंचाईच्या काळात होऊ शकला.

हरित क्रांतीतील धोके (Risks Involved in Green Revolution)

हरित क्रांतीमुळे देशाला मोठा फायदा झाला असला, तरी त्यात काही धोकेही होते. त्यातील एक महत्त्वाचा धोका हा होता की:

१. **असमानता वाढली:** यामुळे लहान आणि मोठ्या शेतकऱ्यांमधील असमानता वाढू शकते. कारण फक्त मोठे शेतकरीच आवश्यक निवेश (inputs) घेऊ शकत होते आणि त्यामुळे त्यांनाच हरित क्रांतीचा जास्त फायदा होत होता.
२. **पिकांवर रोगाचा धोका:** **HYV** पिकांना **कीटकांचा (pests)** हल्ला होण्याची शक्यता जास्त होती. त्यामुळे हे तंत्रज्ञान वापरणाऱ्या लहान शेतकऱ्यांचे पीक नष्ट होऊ शकत होते आणि त्यांचे मोठे नुकसान होऊ शकत होते.

धोके दूर करण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले (Steps taken by the government to overcome these risks)

१. **कर्ज आणि अनुदान (Loans and Subsidies):** सरकारने लहान शेतकऱ्यांसाठी कमी व्याजदराने कर्ज उपलब्ध केले आणि खतांवर अनुदान (subsidies) दिले, जेणेकरून त्यांना आवश्यक निवेश (inputs) मिळू शकतील. यामुळे, हळूहळू लहान शेतांवरील उत्पादन

मोठ्या शेतांच्या बरोबरीने आले. परिणामी, हरित क्रांतीचा फायदा लहान तसेच मोठ्या शेतकऱ्यांना झाला.

२. **संशोधन संस्थांची स्थापना:** पिकांवर कीटकांचा हल्ला झाल्यास लहान शेतकऱ्यांचे नुकसान होण्याचा धोका सरकारने स्थापन केलेल्या **संशोधन संस्थांच्या (research institutes)** सेवांमुळे खूप कमी झाला.

टीप: जर सरकारने लहान शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचा फायदा मिळवून देण्यासाठी मोठी भूमिका घेतली नसती, तर हरित क्रांतीचा फायदा फक्त श्रीमंत शेतकऱ्यांना झाला असता.

अनुदानावर वाद (The Debate over Subsidies)

- शेतीच्या संदर्भात **अनुदान** म्हणजे शेतकऱ्यांना काही **निवेश (inputs)** बाजारभावापेक्षा कमी किमतीत पुरवणे.
- सध्या कृषी अनुदानाची **आर्थिक व्यवहार्यता (economic justification)** हा एक चर्चेचा विषय आहे. हे सर्वमान्य आहे की, शेतकऱ्यांना, विशेषतः लहान शेतकऱ्यांना, नवीन **HYV** तंत्रज्ञान स्वीकारण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी सुरुवातीला सरकारला अनुदान देणे आवश्यक होते.
- दुसरे म्हणजे, शेतकरी कोणत्याही नवीन तंत्रज्ञानाला धोकादायक मानतात. त्यामुळे, शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञान वापरण्यासाठी प्रोत्साहन देण्यासाठी **अनुदानांची** गरज होती.

अनुदानांच्या बाजूने युक्तिवाद (Arguments in favour of subsidies)

- काही लोकांच्या मते, सरकारने कृषी अनुदान (agricultural subsidies) चालू ठेवावे, कारण भारतात शेती अजूनही एक **धोकादायक व्यवसाय (risky business)** आहे.
- बहुतेक शेतकरी खूप गरीब आहेत आणि त्यांना अनुदानाशिवाय आवश्यक **निवेश (inputs)** घेणे शक्य नाही.
- अनुदान बंद केल्यास श्रीमंत आणि गरीब शेतकऱ्यांमधील **असमानता (inequality)** वाढेल आणि **समानतेच्या (equity)** उद्दिष्टाचे उल्लंघन होईल.

अनुदानांच्या विरोधात युक्तिवाद (Arguments against Subsidies)

- काही **अर्थशास्त्रज्ञांचे (economists)** मत आहे की, एकदा तंत्रज्ञान फायदेशीर ठरले आणि त्याचा मोठ्या प्रमाणात स्वीकार झाला, की अनुदाने टप्प्याटप्प्याने बंद करावीत, कारण त्यांचा उद्देश पूर्ण झाला आहे.
- पुढे, अनुदाने शेतकऱ्यांच्या फायद्यासाठी असतात, पण खतांच्या अनुदानाचा मोठा भाग **खत उद्योगाला (fertilizer industry)** देखील फायदा पोहोचवतो.
- शेतकऱ्यांमध्ये, अनुदानाचा फायदा मुख्यतः अधिक **समृद्ध प्रदेशातील (prosperous regions)** शेतकऱ्यांना होतो.

- त्यामुळे, असा युक्तिवाद केला जातो की खतांची अनुदाने चालू ठेवण्याचे कोणतेही कारण नाही; कारण त्यांचा लक्षित गटाला (target group) फायदा होत नाही आणि ते सरकारच्या तिजोरीवर एक मोठा भार आहे.

निष्कर्ष (Conclusion):

म्हणून, तज्ञांचे म्हणणे आहे की जर अनुदानाचा फायदा मोठ्या प्रमाणात खत उद्योग आणि मोठ्या शेतकऱ्यांना होत असेल, तर योग्य धोरण अनुदान रद्द करणे नसून, हे सुनिश्चित करण्यासाठी पावले उचलणे आहे की त्याचा फायदा फक्त गरीब शेतकऱ्यांना मिळेल.

कृषी विकासाचे/धोरणांचे गंभीर मूल्यांकन (Critical Appraisal of Agricultural Development / Policies) (1950-1990)

- 'जमीन सुधारणा (Land Reform)' आणि 'हरित क्रांती (Green Revolution)' हे कृषी उत्पादन आणि उत्पादकता वाढवण्यात भारतीय सरकारचे सर्वात मोठे यश होते. १९६० च्या दशकाच्या (late 1960s) अखेरीस, भारताची कृषी उत्पादकता इतकी वाढली होती की देशाला अन्नधान्याच्या बाबतीत आत्मनिर्भर (self-sufficient) बनवणे शक्य झाले.
- नकारात्मक बाजू अशी की, १९९० पर्यंतही देशातील सुमारे ६५% लोकसंख्या शेतीतच कार्यरत होती.
- अर्थशास्त्रज्ञांना असे आढळून आले आहे की, जसा एखादा देश अधिक समृद्ध होतो, तसे जीडीपीमध्ये (GDP) कृषी क्षेत्राचे योगदान आणि या क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण लक्षणीयरीत्या कमी होते. परंतु भारतात, १९५० ते १९९० दरम्यान जीडीपीमध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान लक्षणीयरीत्या कमी झाले, पण त्यावर अवलंबून असलेली लोकसंख्या कमी झाली नाही (१९५० मध्ये ६७.५% वरून १९९० मध्ये ६४.९%).
- कृषी उत्पादन खूप कमी लोक काम करत असतानाही वाढू शकले असते. इतक्या मोठ्या प्रमाणात लोकसंख्येचा शेतीत सहभाग हे दर्शवतो की, औद्योगिक (industrial) आणि सेवा क्षेत्रांनी (service sectors) कृषी क्षेत्रात काम करणाऱ्या लोकांना सामावून घेतले नाही. हे १९५०-१९९० दरम्यान आपल्या धोरणांचे एक महत्त्वाचे अपयश मानले जाते.

किमतींचे संकेत (Price as signals)

- हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे की, किमती वस्तूंच्या उपलब्धतेबद्दल संकेत देतात. जर एखादी वस्तू दुर्मिळ झाली, तर तिची किंमत वाढेल आणि जे लोक ती वस्तू वापरतात, त्यांना किमतीनुसार तिच्या वापराबाबत कार्यक्षम निर्णय घेण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.
- जर पाण्याची उपलब्धता कमी झाल्यामुळे त्याची किंमत वाढली, तर लोकांना अधिक काळजीपूर्वक त्याचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल; उदाहरणार्थ, ते पाणी वाचवण्यासाठी बागेला पाणी देणे थांबवू शकतात.
- काही अर्थशास्त्रज्ञ सांगतात की, अनुदानांमुळे किमती वस्तूंच्या पुरवठ्याचे संकेत देत नाहीत. जेव्हा वीज आणि पाणी अनुदानित दराने

(subsidized rate) किंवा विनामूल्य दिले जाते, तेव्हा त्यांच्या दुर्मिळतेची पर्वा न करता त्यांचा अपव्यय केला जातो.

- जर पाणी विनामूल्य पुरवले गेले, तर शेतकरी पाणी-केंद्रित पिके घेतील, जरी त्या प्रदेशात पाण्याची संसाधने दुर्मिळ असतील आणि अशा पिकांमुळे आधीच दुर्मिळ असलेली संसाधने आणखी कमी होतील. जर पाण्याची किंमत त्याच्या दुर्मिळतेनुसार ठरवली गेली, तर शेतकरी त्या प्रदेशासाठी योग्य अशी पिके घेतील.
- खत (fertilizer) आणि कीटकनाशक (pesticide) अनुदानांमुळे संसाधनांचा अतिवापर होतो, जो पर्यावरणासाठी हानिकारक असू शकतो. अनुदाने संसाधनांच्या अपव्ययासाठी प्रोत्साहन देतात.

उद्योग आणि व्यापार (Industry and Trade)

उद्योगाचे महत्त्व (Importance of industry)

- उद्योग (Industry) शेतीपेक्षा अधिक स्थिर रोजगार (stable employment) प्रदान करतात.
- ते आधुनिकीकरण (modernization) आणि एकूण समृद्धीला प्रोत्साहन देतात.
- ते शेतीचाही विकास करतात आणि त्यामुळे संसाधनांचा उपयोग करण्यास मदत करतात.

औद्योगिक विकासात सरकार/सार्वजनिक क्षेत्राची भूमिका (Role of the government / public sector in industrial development)

नियोजन काळात, औद्योगिक विकासात सार्वजनिक क्षेत्राला प्रमुख भूमिका देण्यात आली, कारण:

- स्वातंत्र्याच्या वेळी, भारतीय उद्योगपतींकडे आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासासाठी आवश्यक असलेल्या औद्योगिक कामांमध्ये गुंतवणूक करण्यासाठी पुरेसे भांडवल नव्हते.
- जरी त्यांच्याकडे भांडवल असते, तरीही बाजारपेठ इतकी मोठी नव्हती की त्यांना मोठे प्रकल्प हाती घेण्यासाठी प्रोत्साहन मिळाले असते.
- याव्यतिरिक्त, भारतीय अर्थव्यवस्थेचा समाजवादी धर्तीवर विकास करण्याचा निर्णय घेतला गेला, ज्यामुळे दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेनुसार (Second Five Year Plan) राज्याने अर्थव्यवस्थेच्या 'कमांडिंग हाइट्स (commanding heights)' नियंत्रित करण्याचे धोरण अवलंबले. याचा अर्थ, अर्थव्यवस्थेसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या उद्योगांवर राज्याचे पूर्ण नियंत्रण असेल. खाजगी क्षेत्राची धोरणे सार्वजनिक क्षेत्राच्या धोरणांना पूरक असावीत, ज्यात सार्वजनिक क्षेत्र आघाडी घेईल.

औद्योगिक धोरण (Industrial Policy)

I. औद्योगिक धोरण ठराव १९५६ (Industrial Policy Resolution 1956 - IPR 1956):

अर्थव्यवस्थेच्या 'कमांडिंग हाइट्स' नियंत्रित करण्याच्या ध्येयानुरूप, १९५६ चा औद्योगिक धोरण ठराव स्वीकारण्यात आला. या ठरावाने दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेचा आधार (basis) तयार केला. या धोरणाची मुख्य वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे होती:

१. उद्योगांचे तीन श्रेणींमध्ये वर्गीकरण (Classification of industries into three categories):

- पहिल्या श्रेणीत (First category) असे उद्योग होते, जे केवळ राज्याच्या मालकीचे असतील.
- दुसऱ्या श्रेणीत (Second category) असे उद्योग होते, ज्यात खाजगी क्षेत्र राज्याच्या प्रयत्नांना पूरक असू शकत होते, परंतु नवीन युनिट्स सुरू करण्याची एकमात्र जबाबदारी राज्याची होती.
- तिसऱ्या श्रेणीत (Third category) उर्वरित उद्योग होते, जे खाजगी क्षेत्रात होते.

२. औद्योगिक परवाना (Industrial Licensing):

- खाजगी क्षेत्राला परवाना प्रणालीद्वारे (system of licenses) राज्याच्या नियंत्रणाखाली ठेवण्यात आले. औद्योगिक परवाना म्हणजे सरकारकडून एखाद्या औद्योगिक युनिटला वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी दिलेली लेखी परवानगी होय.
- औद्योगिक परवान्यानुसार (Industrial Licensing):
 - सरकारी परवाना मिळाल्याशिवाय कोणताही नवीन उद्योग सुरू करण्याची परवानगी नव्हती.
 - मागासलेल्या प्रदेशांमध्ये (backward regions) उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी याचा वापर केला गेला, कारण आर्थिकदृष्ट्या मागासलेल्या भागात युनिट स्थापन केल्यास परवाना मिळवणे सोपे होते. याव्यतिरिक्त, अशा युनिट्सना कर सवलती (tax benefits) आणि कमी दरात वीज यांसारख्या सवलती दिल्या जात होत्या. या धोरणाचा उद्देश प्रादेशिक समानता वाढवणे होता.
 - विद्यमान उद्योगालाही उत्पादन वाढवण्यासाठी किंवा उत्पादनात विविधता (diversifying) आणण्यासाठी (नवीन प्रकारच्या वस्तूचे उत्पादन करण्यासाठी) परवाना घेणे आवश्यक होते. यामुळे अर्थव्यवस्थेची गरज नाही त्यापेक्षा जास्त वस्तूचे उत्पादन होणार नाही, हे सुनिश्चित केले गेले.
 - उत्पादन वाढवण्याचा परवाना तेव्हाच दिला जात होता, जेव्हा सरकारला खात्री पटली की अर्थव्यवस्थेला जास्त प्रमाणात वस्तूची गरज आहे.

II. लघु उद्योगांसाठी आरक्षण (Reservation for Small-Scale Industry):

- अनेक उत्पादनांचे उत्पादन लघु उद्योगांसाठी (small-scale industry - SSI) राखीव ठेवले गेले; आरक्षणाचे निकष या युनिट्सची वस्तू तयार करण्याची क्षमता होती.
- त्यांना कमी उत्पादन शुल्क (excise duty) आणि कमी व्याजदराने बँक कर्ज यांसारख्या सवलतीही दिल्या गेल्या.
- लघु उद्योग (Small-Scale Industry - SSI): १९५५ मध्ये, गाव आणि लघु उद्योग समिती (Village and Small-Scale Industries Committee), ज्याला कर्वे समिती (Karve

Committee) असेही म्हणतात, त्यांनी ग्रामीण विकासाला प्रोत्साहन देण्यासाठी लघु उद्योगांचा वापर करण्याची शक्यता नोंदवली.

- 'लघु उद्योग'ची व्याख्या एखाद्या युनिटच्या मालमत्तेवर परवानगी असलेल्या कमाल गुंतवणुकीच्या संदर्भात केली जाते. १९५० मध्ये, ज्या लघु उद्योगात जास्तीत जास्त पाच लाख रुपयांची गुंतवणूक होती, त्याला 'लघु उद्योग' मानले गेले.

लघु उद्योगांचे महत्त्व (Importance of SSI):

- लघु उद्योग (SSI) मोठ्या उद्योगापेक्षा जास्त रोजगार निर्माण करतात, कारण ते अधिक श्रम-केंद्रित (labour intensive) असतात (म्हणजे ते जास्त श्रम आणि कमी भांडवल वापरतात).
- लघु उद्योग मोठ्या औद्योगिक कंपन्यांशी स्पर्धा करू शकत नाहीत. त्यामुळे, लघु उद्योगांच्या विकासासाठी त्यांना मोठ्या कंपन्यांपासून संरक्षण देणे आवश्यक आहे. म्हणूनच, सरकारने लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी अनेक पावले उचलली.

लघु उद्योगांना प्रोत्साहन देण्यासाठी सरकारने उचललेली पावले:

a) अनेक उत्पादनांचे उत्पादन लघु उद्योगांसाठी राखीव ठेवले गेले; आरक्षणाचे निकष या युनिट्सची वस्तू तयार करण्याची क्षमता होती. b) त्यांना कमी उत्पादन शुल्क आणि कमी व्याजदराने बँक कर्ज यांसारख्या सवलतीही दिल्या गेल्या.

व्यापार धोरण (१९५०-१९९०) / आयात प्रतिस्थापन धोरण (Trade Policy (1950-1990) / Import Substitution Policy)

आयात प्रतिस्थापन धोरण (Import Substitution policy) म्हणजे आयातीची जागा देशांतर्गत उत्पादनाने (domestic production) घेणे. याला 'आत-उन्मुख व्यापार धोरण (inward looking trade strategy)' असेही म्हणतात.

- या सरकारी धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट आयातीवर निर्बंध घालणे आणि देशांतर्गत उद्योगांना परदेशी स्पर्धेपासून (foreign competition) संरक्षण देणे हे होते.
- आयातीपासून संरक्षण दोन प्रकारांमध्ये होते: टॅरिफ (tariffs) आणि कोटा (quotas). (आयात निर्बंधांसाठीची साधने)

i. टॅरिफ (Tariffs): हे आयात केलेल्या वस्तूवर लावलेले कर (tax) या स्वरूपात आर्थिक निर्बंध असतात; यामुळे आयात केलेल्या वस्तू अधिक महाग होतात आणि त्यांचा वापर कमी होतो.

ii. कोटा (Quotas): हे आयातीवरील गैर-आर्थिक किंवा संख्यात्मक (quantitative) निर्बंध आहेत, जे किती प्रमाणात वस्तू आयात केल्या जाऊ शकतात, हे निश्चित करतात.

टॅरिफ आणि कोटाचा परिणाम असा होतो की ते आयातीवर निर्बंध घालतात आणि त्यामुळे देशांतर्गत कंपन्यांना परदेशी स्पर्धेपासून संरक्षण देतात.

आयात प्रतिस्थापनाची कारणे (Reason for Import Substitution):

१. **संरक्षणाचे धोरण (policy of protection)** (आयात प्रतिस्थापनाच्या स्वरूपात) या कल्पनेवर आधारित आहे की भारतासारख्या विकसनशील देशांचे (developing countries) उद्योग विकसित अर्थव्यवस्थांनी उत्पादित केलेल्या वस्तूशी स्पर्धा करण्याच्या स्थितीत नाहीत. असे मानले जाते की जर देशांतर्गत उद्योगांना संरक्षण दिले, तर ते कालांतराने स्पर्धा करायला शिकतील.
२. आपल्या **नियोजकांना (planners)** अशी भीती होती की, जर आयातीवर कोणतेही निर्बंध घातले नाहीत, तर परकीय चलन (foreign exchange) विलासी वस्तूसाठी (luxury goods) खर्च केले जाईल.

औद्योगिक धोरणांचा औद्योगिक विकासावर परिणाम (१९५०-१९९०)

/ धोरणांचे गंभीर मूल्यांकन

औद्योगिक आणि व्यापार धोरणांचे सकारात्मक परिणाम (Positive effects of industrial and trade policy)

पहिल्या सात योजनांदरम्यान भारताच्या औद्योगिक क्षेत्राची कामगिरी खरोखरच प्रभावी आहे:

१. **जीडीपी (GDP) मध्ये वाढ:** १९५०-५१ मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे जीडीपीमध्ये योगदान ११.८% होते, ते १९९०-९१ मध्ये २४.६% पर्यंत वाढले. जीडीपीमध्ये उद्योगाचा वाटा वाढणे हे विकासाचे एक महत्त्वाचे लक्षण आहे. या काळात औद्योगिक क्षेत्राचा वार्षिक वाढीचा दर (annual growth rate) ६% होता, जो प्रशंसनीय आहे.
२. **उद्योगांचे वैविध्यकरण (Diversification):** भारतीय उद्योग आता फक्त **सुती कापड (cotton textiles)** आणि **ताग (jute)** उद्योगांपुरते मर्यादित राहिले नाहीत. सार्वजनिक क्षेत्राच्या योगदानाने १९९० पर्यंत औद्योगिक क्षेत्रामध्ये चांगले वैविध्य आले.
३. **रोजगार संधी (Employment opportunities):** लघु उद्योगांना प्रोत्साहन मिळाल्याने ज्यांच्याकडे मोठे उद्योग सुरू करण्यासाठी भांडवल नव्हते, अशा लोकांना व्यवसायात येण्याची संधी मिळाली. यामुळे अधिक रोजगार संधी निर्माण झाल्या. यातून **समानतेसोबत (equity) वृद्धी (growth)** साधली गेली.
४. **स्वदेशी उद्योगांचा विकास (Development of indigenous industries):** आयात प्रतिस्थापनाद्वारे परदेशी स्पर्धेपासून मिळालेल्या संरक्षणांमुळे **इलेक्ट्रॉनिक्स** आणि **ऑटोमोबाइल (automobile)** क्षेत्रांमध्ये स्वदेशी उद्योगांचा विकास झाला, जो अन्यथा शक्य झाला नसता.

औद्योगिक आणि व्यापार धोरणांचे नकारात्मक परिणाम (Negative effects of industrial and trade policy)

१. **सार्वजनिक क्षेत्राचा अतिविस्तार (Over expansion of public sector):**
 - आता हे सर्वमान्य आहे की, सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांनी अशा वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन चालू ठेवले (अनेकदा त्यांची मक्तेदारी

राखत), ज्याची आता गरज नव्हती. उदाहरणार्थ, दूरसंचार सेवा अजूनही सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव ठेवण्यात आली होती, जरी हे लक्षात आले होते की खाजगी कंपनी देखील त्या देऊ शकतात. दुसरे उदाहरण म्हणजे **मॉडर्न ब्रेड (Modern Bread)** सारख्या ब्रेड-उत्पादन करणाऱ्या कंपनी किंवा हॉटेल्सचे व्यवस्थापन, जे खाजगी क्षेत्रही करू शकले असते.

- त्यामुळे, **सार्वजनिक क्षेत्र** करू शकते आणि **खाजगी क्षेत्र (private sector)** देखील करू शकते, यात कोणताही फरक केला गेला नाही.
- काही विद्वानांचे म्हणणे आहे की सरकारने खाजगी क्षेत्र व्यवस्थापित करू शकतील अशा क्षेत्रांमधून बाहेर पडावे आणि जे महत्त्वाचे सेवा खाजगी क्षेत्र देऊ शकत नाही, त्यावर आपली संसाधने केंद्रित करावीत.

२. सार्वजनिक क्षेत्राचे अकार्यक्षम कामकाज (Inefficient functioning of the public sector):

- अनेक सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांना मोठे **तोटे** होत होते, तरीही त्या कार्यरत होत्या, कारण रोजगाराच्या कारणामुळे सरकारी उपक्रमांना बंद करणे खूप कठीण असते, जरी ते देशाच्या मर्यादित संसाधनांवर भार (drain) असले तरी.
- काही सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या मूळतः खाजगी कंपन्या होत्या, ज्या तोट्यामुळे बंद होण्याच्या मार्गावर होत्या; कामगारांच्या नोकऱ्या वाचवण्यासाठी त्यांचे **राष्ट्रीयीकरण (nationalized)** करण्यात आले.
- काही अर्थशास्त्रज्ञांचा असा विश्वास आहे की सार्वजनिक क्षेत्राचा उद्देश नफा कमावणे नसून, राष्ट्राचे कल्याण वाढवणे आहे. त्यामुळे सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांचे मूल्यांकन त्यांनी मिळवलेल्या नफ्यावर न करता, त्यांनी लोकांच्या कल्याणासाठी किती योगदान दिले, यावर केले पाहिजे.

३. परवान्याचा गैरवापर (Misuse of License):

- उद्योग सुरू करण्यासाठी **परवाना** मिळवण्याची गरज औद्योगिक घराण्यांनी गैरवापर केली; एक मोठा उद्योगपती नवीन फर्म सुरू करण्यासाठी नव्हे, तर प्रतिस्पर्धकांना नवीन फर्म सुरू करण्यापासून रोखण्यासाठी परवाना मिळवत असे.
- उद्योगपतींनी त्यांचे उत्पादन कसे सुधारावे यावर विचार करण्याऐवजी परवाना मिळवण्यासाठी जास्त वेळ घालवला.
- खाजगी क्षेत्रावरील **अति-नियंत्रणाला 'परमिट परवाना राज'** असे म्हटले जाऊ लागले, ज्यामुळे काही कंपन्या अधिक कार्यक्षम होण्यापासून रोखल्या गेल्या.

४. भारतीय वस्तूंची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी प्रोत्साहन नाही (No incentive to improve the quality of Indian goods):

- आयातीवरील निर्बंधांमुळे भारतीय ग्राहकांना जे काही भारतीय उत्पादक तयार करत होते, तेच विकत घ्यावे लागत होते.
- उत्पादकांना माहीत होते की त्यांच्याकडे एक **'ग्राहक बाजारपेठ (captive market)'** आहे; त्यामुळे त्यांना त्यांच्या वस्तूंची

गुणवत्ता सुधारण्यासाठी कोणतेही प्रोत्साहन नव्हते.

- आयातीमधून येणारी स्पर्धा आपल्या उत्पादकांना अधिक कार्यक्षम बनवते.
- त्यामुळे काही अर्थशास्त्रज्ञांचे मत आहे की, जोपर्यंत श्रीमंत राष्ट्रे आपल्या उत्पादकांना परदेशी स्पर्धेपासून संरक्षण देत आहेत, तोपर्यंत आपणही आपल्या उत्पादकांना संरक्षण दिले पाहिजे.

निष्कर्ष (Conclusion)

पहिल्या सात योजनांदरम्यान, भारतीय अर्थव्यवस्थेची स्थिती खालीलप्रमाणे होती:

कृषी क्षेत्रात (In Agriculture sector):

- हरित क्रांतीमुळे भारत अन्न उत्पादनात **आत्मनिर्भर** बनला.
- जमीन सुधारणांमुळे द्वेषपूर्ण **जमीनदारी पद्धत** संपुष्टात आली.

औद्योगिक क्षेत्रात (In Industrial sector):

- स्वातंत्र्याच्या तुलनेत आपले उद्योग अधिक **विविध (diversified)** झाले.
- तथापि, सरकारच्या अति-नियंत्रणामुळे **उद्योजकतेला** वाढण्यास प्रतिबंध झाला.
- अनेक अर्थशास्त्रज्ञ सार्वजनिक क्षेत्रातील अनेक उपक्रमांच्या कामगिरीवर असमाधानी होते.

व्यापार क्षेत्रात (In Trade):

- ‘आत-उन्मुख (inward oriented)’ धोरणामुळे **आत्मनिर्भरतेच्या** नावाखाली देशांतर्गत उत्पादकांना परदेशी स्पर्धेपासून संरक्षण दिले गेले. यामुळे त्यांना त्यांच्या वस्तूंची गुणवत्ता सुधारण्यासाठी कोणतेही प्रोत्साहन मिळाले नाही आणि त्यामुळे आपण एक मजबूत **निर्यात क्षेत्र** विकसित करू शकलो नाही.

नवीन आर्थिक धोरणाची गरज (Need for New Economic Policy)

- बदलत्या जागतिक आर्थिक परिस्थितीच्या संदर्भात, आर्थिक धोरणांमध्ये सुधारणा करण्याची गरज मोठ्या प्रमाणात जाणवली.
- परिणामी, आपली अर्थव्यवस्था अधिक **सक्षम, कार्यक्षम** आणि **उत्पादक** बनवण्यासाठी **१९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण** सुरू करण्यात आले.

सेवा क्षेत्र (The Service Sector)

- जेव्हा एखादा देश विकसित होतो, तेव्हा तो ‘**संरचनात्मक बदल (structural change)**’ अनुभवतो.
- सामान्यतः, विकासाबरोबर शेतीचा वाटा कमी होतो आणि उद्योगाचा वाटा प्रमुख बनतो.
- विकासाच्या उच्च स्तरांवर, सेवा क्षेत्र इतर दोन क्षेत्रांपेक्षा **जीडीपीमध्ये (GDP)** जास्त योगदान देते.

स्वातंत्र्यानंतर, भारताने मिश्र अर्थव्यवस्था (mixed economy) स्वीकारली, ज्यामध्ये भांडवलशाही आणि समाजवादी (नियोजित) या दोन्ही आर्थिक प्रणालींचे फायदे एकत्र केले गेले. या धोरणामुळे अनेक नियम आणि कायदे तयार झाले, ज्यांचा उद्देश अर्थव्यवस्थेला नियंत्रित आणि नियमित करणे होता. पण हे नियम अर्थव्यवस्थेच्या वाढीसाठी आणि विकासासाठी एक मोठा अडथळा ठरले. तथापि, काही विद्वानांच्या मते, आर्थिक घडामोडींमध्ये सार्वजनिक क्षेत्राच्या वाढलेल्या भूमिकेने भारतीय अर्थव्यवस्थेला खालील गोष्टी साध्य करण्यात मदत केली:

- बचतीमध्ये वाढ
- विविध प्रकारच्या वस्तूंचे उत्पादन करणारे वैविध्यपूर्ण औद्योगिक क्षेत्र (diversified industrial sector) विकसित करणे.
- कृषी उत्पादनाच्या सातत्यपूर्ण विस्ताराद्वारे अन्न सुरक्षा (food security) प्राप्त करणे.

१९९१ मध्ये, जागतिक बँक (World Bank) आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांसारख्या आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या आर्थिक संकट आणि दबावामुळे भारत सरकारने अनेक आर्थिक सुधारणा सुरू केल्या. या सुधारणा नवीन आर्थिक धोरण (New Economic Policy - NEP) म्हणून ओळखल्या जातात.

आर्थिक सुधारणांची गरज (Need for Economic Reforms)

१. परकीय चलन साठ्यात घट (Fall in foreign exchange reserves): १९९१ मध्ये भारताला परकीय चलन (foreign exchange) किंवा परकीय कर्जाचे संकट (external debt crisis) आले.

- सरकार परदेशातून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड करू शकत नव्हते.
- परकीय चलन साठा इतका कमी झाला होता की तो दोन आठवड्यांपेक्षा जास्त काळ आयातीसाठी पुरेसा नव्हता आणि आंतरराष्ट्रीय कर्जदात्यांना (international lenders) घावे लागणारे व्याज भरण्यासाठीही पुरेसा नव्हता.

२. आर्थिक संकट (Financial crisis): आर्थिक संकटाचे मूळ १९८० च्या दशकातील भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या अकार्यक्षम व्यवस्थापनात सापडते.

- विकास धोरणांना असे आवश्यक होते की, महसूल खूप कमी असूनही, बेरोजगारी, दारिद्र्य आणि लोकसंख्या वाढीसारख्या (population explosion) आव्हानांना तोंड देण्यासाठी सरकारने महसूलापेक्षा जास्त खर्च करावा. पण सरकारी विकास कार्यक्रमांवरील सततच्या खर्चातून अतिरिक्त महसूल निर्माण झाला नाही.
- याव्यतिरिक्त, सरकार कर प्रणालीसारख्या (taxation) अंतर्गत स्रोतांकडून पुरेसा महसूल गोळा करू शकले नाही.
- सामाजिक क्षेत्र आणि संरक्षण (defence) यांसारख्या ज्या क्षेत्रांमधून तात्काळ परतावा मिळत नाही, अशा क्षेत्रांवर सरकार आपल्या उत्पन्नाचा मोठा हिस्सा खर्च करत होते.

- सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांमधून (PSUs) मिळणारे उत्पन्नही वाढत्या खर्चाला तोंड देण्यासाठी पुरेसे नव्हते.
- परिणामी, इतर देशांकडून आणि आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून घेतलेले आपले परकीय चलन उपभोग गरजा पूर्ण करण्यासाठी खर्च केले गेले.

३. वाढते सरकारी कर्ज (Mounting government debts): १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात (late 1980s), सरकारी खर्च त्याच्या महसूलापेक्षा इतक्या मोठ्या प्रमाणात वाढू लागला की कर्ज घेऊन खर्च भागवणे अव्यवहार्य (unsustainable) बनले. शिवाय, अशा उधळपट्टीच्या सरकारी खर्चात कपात करण्याचा कोणताही प्रयत्न केला गेला नाही.

४. प्रतिकूल व्यवहार शेष (Adverse Balance of Payments): आयातीची वाढ खूप जास्त होती, पण निर्यातीची वाढ त्याच्याशी जुळत नव्हती. आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत भारतीय वस्तूंची गुणवत्ता कमी आणि किंमती जास्त असल्यामुळे निर्यातीची वाढ संथ होती. तसेच, वाढत्या आयातीची किंमत भरण्यासाठी निर्यातीला चालना देण्यासाठी पुरेसे लक्ष दिले गेले नाही.

५. अत्यावश्यक वस्तूंच्या वाढत्या किंमती (Rising prices of essential goods): १९९१ मधील आर्थिक संकट वाढत्या किंमतींमुळे अधिक गंभीर झाले. खाजगी तसेच सार्वजनिक क्षेत्रातील उत्पादनातील अकार्यक्षमता आणि अत्यावश्यक आयातीवरही जास्त शुल्क (high tariffs) असल्यामुळे अनेक अत्यावश्यक वस्तूंच्या किंमतींमध्ये मोठी वाढ झाली.

१९९१ मध्ये आर्थिक संकटाचे व्यवस्थापन करण्यासाठी, भारताने आंतरराष्ट्रीय पुनर्निर्माण आणि विकास बँक (IBRD), जी सामान्यतः जागतिक बँक (World Bank) म्हणून ओळखली जाते, आणि आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF) यांच्याकडे संपर्क साधला आणि ७ अब्ज डॉलर्सचे कर्ज घेतले. कर्ज घेण्यासाठी भारताला खालील अटींवर अर्थव्यवस्था उदार (liberalize) आणि खुली (open up) करावी लागली:

- अनेक क्षेत्रांमध्ये सरकारची भूमिका कमी करणे (उदारीकरण).
- खाजगी क्षेत्रावरील निर्बंध काढणे (खाजगीकरण).
- भारत आणि इतर देशांमधील व्यापार निर्बंध काढून टाकणे (जागतिकीकरण).

भारताने जागतिक बँक आणि IMF च्या अटी मान्य केल्या आणि जुलै १९९१ मध्ये नवीन आर्थिक धोरण (NEP) जाहीर केले.

नवीन आर्थिक धोरणात व्यापक आर्थिक सुधारणांचा समावेश होता. NEP चे तीन प्रमुख घटक आहेत - उदारीकरण (Liberalization), खाजगीकरण (Privatization) आणि जागतिकीकरण (Globalization). या धोरणाचे मुख्य उद्दिष्ट अर्थव्यवस्थेत अधिक स्पर्धात्मक वातावरण निर्माण करणे आणि कंपन्यांच्या प्रवेशातील आणि वाढीतील अडथळे दूर करणे होते. धोरणांच्या या संचाला स्थिरीकरण उपाय (stabilization measures) आणि संरचनात्मक सुधारणा उपाय

(structural reform measures) अशा दोन गटांमध्ये वर्गीकृत केले जाऊ शकते.

नवीन आर्थिक धोरणाचे वर्गीकरण (Classification of New Economic Policy)

नवीन आर्थिक धोरणाचे (New Economic Policy) दोन मुख्य गटांमध्ये वर्गीकरण केले जाते:

१. स्थिरीकरण उपाय (Stabilization measures):

- हे अल्प-मुदतीचे उपाय आहेत.
- यांचा उद्देश देयके शिल्लक (balance of payments) मध्ये निर्माण झालेल्या काही त्रुटी सुधारणे आणि महागाईवर (inflation) नियंत्रण मिळवणे हा होता.
- उदाहरणार्थ: रुपयाचे अवमूल्यन (Devaluation of rupee), ज्याचा अर्थ परकीय चलनाच्या तुलनेत देशांतर्गत चलनाचे (domestic currency) मूल्य कमी करणे.

२. संरचनात्मक सुधारणा धोरणे (Structural reform policies):

- हे दीर्घ-मुदतीचे (long term) उपाय आहेत.
- यांचा उद्देश अर्थव्यवस्थेची कार्यक्षमता सुधारणे आणि विविध क्षेत्रांमधील कठोरता दूर करून आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढवणे हा आहे.
- हे उपाय उदारीकरण (Liberalization), खाजगीकरण (Privatization) आणि जागतिकीकरण (Globalization) या तीन भागांमध्ये येतात.

उदारीकरण (Liberalization)

- उदारीकरण म्हणजे औद्योगिक क्षेत्र, वित्तीय क्षेत्र, राजकोषीय (कर) सुधारणा (fiscal (tax) reforms), परकीय विनिमय बाजार आणि व्यापार व गुंतवणूक क्षेत्रांसारख्या अर्थव्यवस्थेच्या विविध क्षेत्रांमधून सरकारी नियंत्रणे आणि निर्बंध (restrictions) काढून टाकणे किंवा कमी करणे, जेणेकरून अर्थव्यवस्था अधिक स्पर्धात्मक बनेल.
- उदारीकरणाची गरज: १९९१ पूर्वी, खाजगी उद्योगांच्या प्रवेशावर आणि वाढीवर मोठ्या प्रमाणात सरकारी निर्बंध होते. हे निर्बंध संपुष्टात आणण्यासाठी आणि अर्थव्यवस्थेची विविध क्षेत्रे खुली करण्यासाठी उदारीकरण सुरू केले गेले.

औद्योगिक क्षेत्रातील सुधारणा (Industrial sector reforms)

१९९१ पूर्वी, उद्योगांचे नियमन विविध मार्गांनी केले जात होते:

- कोणताही उद्योग सुरू करण्यासाठी, बंद करण्यासाठी किंवा उत्पादन वाढवण्यासाठी/वैविध्य आणण्यासाठी औद्योगिक परवाना (Industrial licensing) घेणे अनिवार्य होते.
- अनेक उद्योगांमध्ये खाजगी क्षेत्राला (private sector) परवानगी नव्हती.
- काही वस्तू फक्त लघु उद्योगांसाठी (small-scale industries) राखीव होत्या.

- काही निवडक औद्योगिक उत्पादनांच्या किमती आणि वितरणावर (distribution) नियंत्रण होते.

औद्योगिक धोरण सुधारणांमधील विविध उपाय (Measures under industrial policy reforms):

- औद्योगिक परवान्यात कपात (Reduction in Industrial Licensing):** अल्कोहोल, सिगारेट, धोकादायक रसायने, औद्योगिक स्फोटके, इलेक्ट्रॉनिक्स, एरोस्पेस, औषधे आणि फार्मास्युटिकल्स वगळता, जवळजवळ सर्व उत्पादनांसाठी औद्योगिक परवाना रद्द करण्यात आला.
- सार्वजनिक क्षेत्राचे आरक्षण रद्द (De-reservation of public sector):** आता संरक्षण उपकरणांचा काही भाग, अणु ऊर्जा निर्मिती आणि रेल्वे वाहतूक हेच उद्योग फक्त सार्वजनिक क्षेत्रासाठी राखीव आहेत.
- लघु उद्योगांचे आरक्षण रद्द (De-reservation of small-scale industries):** लघु उद्योगांद्वारे उत्पादित होणाऱ्या अनेक वस्तू आता आरक्षित नाहीत.
- किंमत नियंत्रण हटवणे (Removal of price control):** अनेक उद्योगांमध्ये, बाजारालाच किमती ठरवण्याची परवानगी दिली गेली.

वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणा (Financial Sector Reforms) (बँकिंग क्षेत्रातील सुधारणा)

१९९१ पूर्वी, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) एक नियंत्रक (regulator) होती, जी बँकांना स्वतःकडे किती पैसे ठेवावेत, व्याजदर ठरवणे, विविध क्षेत्रांना कर्ज देण्याचे स्वरूप ठरवणे इत्यादी निर्णय घेत होती.

वित्तीय क्षेत्रातील सुधारणांमध्ये (reforms under financial sector) समाविष्ट असलेले उपाय:

- RBI ची भूमिका बदलली:** RBI ची भूमिका नियंत्रकावरून वित्तीय क्षेत्राची सुविधा देणारी संस्था (facilitator) बनली. याचा अर्थ, वित्तीय क्षेत्राला RBI शी सल्लामसलत न करता अनेक बाबींवर निर्णय घेण्याची परवानगी मिळाली.
- खाजगी बँकांची स्थापना:** सुधारणा धोरणांमुळे भारतीय तसेच खाजगी क्षेत्रातील बँकांची स्थापना झाली.
- बँकांमधील परदेशी गुंतवणुकीची मर्यादा वाढवली (Foreign investment limit):** बँकांमधील परदेशी गुंतवणुकीची मर्यादा सुमारे ५० टक्क्यांपर्यंत वाढवण्यात आली.
- नवीन शाखा उघडण्याचे स्वातंत्र्य:** ज्या बँका काही अटी पूर्ण करतात, त्यांना RBI च्या परवानगीशिवाय नवीन शाखा उघडण्याचे आणि त्यांच्या विद्यमान शाखांच्या जाळ्याचे सुसूत्रीकरण (rationalize) करण्याचे स्वातंत्र्य दिले गेले.
- परदेशी संस्थात्मक गुंतवणूकदार (Foreign Institutional Investors - FII):** मर्चंट बँकर्स, म्युच्युअल फंड्स आणि पेंशन फंड्ससारख्या FII ना भारतीय वित्तीय बाजारात गुंतवणूक करण्याची परवानगी मिळाली.

वित्तीय क्षेत्र (Financial Sector)

- वित्तीय क्षेत्रात व्यावसायिक बँका (commercial banks), गुंतवणूक बँका (investment banks), शेअर बाजार व्यवहार (stock exchange operations) आणि परकीय चलन बाजार (foreign exchange market) यांसारख्या वित्तीय संस्थांचा समावेश होतो.
- भारतातील वित्तीय क्षेत्राचे नियमन भारतीय रिझर्व्ह बँकेद्वारे (Reserve Bank of India - RBI) विविध नियमांनुसार केले जाते.
- RBI बँकांना स्वतःकडे किती पैसे ठेवावेत, व्याजदर (interest rates) ठरवणे, विविध क्षेत्रांना कर्ज देण्याचे स्वरूप निश्चित करणे इत्यादी निर्णय घेते.

कर सुधारणा (Tax Reforms) (किंवा राजकोषीय धोरण सुधारणा - Fiscal Policy Reforms)

- कर सुधारणा सरकारी कर प्रणाली (taxation) आणि सार्वजनिक खर्च (public expenditure) धोरणांशी संबंधित आहेत.
- (सरकारचे कर प्रणाली आणि सार्वजनिक खर्च धोरण यांना एकत्रितपणे राजकोषीय धोरण (fiscal policy) म्हणून ओळखले जाते.)

करांचे प्रकार (Types of taxes): दोन प्रकारचे कर आहेत:

१. प्रत्यक्ष कर (Direct taxes):

- यामध्ये व्यक्तींच्या उत्पन्नावर तसेच व्यावसायिक उद्योगांच्या नफ्यावर कर आकारला जातो.
- या करांचा भार दुसऱ्यावर टाकता येत नाही.
- उदा. आयकर (Income tax), संपत्ती कर (wealth tax), कॉर्पोरेट कर (corporate tax) इत्यादी.

२. अप्रत्यक्ष कर (Indirect taxes):

- हे वस्तू आणि सेवांवर (commodities and services) आकारले जाणारे कर आहेत.
- या करांचा भार ग्राहकांवर टाकता येतो.
- उदा. वस्तू आणि सेवा कर (GST), मूल्यवर्धित कर (Value Added Tax - VAT) इत्यादी.

- (१९९० पूर्वी, प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष दोन्ही करांचे दर खूप जास्त होते.)

केलेल्या प्रमुख कर सुधारणा (Major tax reforms made):

- १९९१ पासून वैयक्तिक उत्पन्नावरील करांमध्ये सातत्याने कपात केली गेली आहे, कारण असे मानले जात होते की जास्त आयकर दर करचोरीचे (tax evasion) एक महत्वाचे कारण होते.
- कॉर्पोरेशन कराचा दर (corporation tax), जो पूर्वी खूप जास्त होता, तो हळूहळू कमी करण्यात आला आहे.
- वस्तू आणि सेवांसाठी एक सामाईक राष्ट्रीय बाजारपेठ (common national market) स्थापन करण्यासाठी अप्रत्यक्ष करांमध्ये सुधारणा करण्याचे प्रयत्नही केले गेले आहेत.

- करदात्यांकडून (taxpayers) चांगल्या अनुपालनासाठी (compliance), अनेक कर प्रक्रिया सोप्या (simplified) करण्यात आल्या आहेत आणि दरही मोठ्या प्रमाणात कमी केले आहेत.
- अलीकडेच, भारतीय संसदेने भारतात एक एकीकृत अप्रत्यक्ष कर प्रणाली (unified indirect tax system) आणण्यासाठी वस्तू आणि सेवा कायदा २०१६ (Goods and Services Act 2016) पारित केला. हा कायदा जुलै २०१७ पासून लागू झाला. यातून सरकारला अतिरिक्त कर महसूल मिळेल, करचोरी कमी होईल आणि 'एक राष्ट्र, एक कर आणि एक बाजार (one nation, one tax and one market)' निर्माण होईल अशी अपेक्षा आहे.

टीप (Note):

- 'वस्तू आणि सेवा कर (Goods and Services Tax)' हा एक व्यापक अप्रत्यक्ष कर (comprehensive Indirect Tax) आहे, ज्याने भारतातील अनेक अप्रत्यक्ष करांची जागा घेतली आहे.
- वस्तू आणि सेवा कर कायदा (Goods and Services Tax Act) भारतात एक एकीकृत अप्रत्यक्ष कर प्रणाली आणण्यासाठी २९ मार्च २०१७ रोजी संसदेत पारित करण्यात आला. हा कायदा १ जुलै २०१७ पासून लागू झाला.
- हा एक व्यापक, बहु-टप्पी, गंतव्य-आधारित (destination-based) कर आहे, जो प्रत्येक मूल्यवर्धनावर (value addition) आकारला जातो.
- स्वातंत्र्यानंतर झालेल्या सर्वात महत्वाच्या कर सुधारणांपैकी एक म्हणून जीएसटीला (GST) ओळखले जाते.
- भारत सरकारने 'एक राष्ट्र आणि एक कर (One Nation and One Tax)' या ध्येयानुसार आणि देशभरात वस्तू आणि सेवांचा सुलभ प्रवाह सुनिश्चित करण्यासाठी एक एकीकृत बाजारपेठ असावी या उद्देशाने जीएसटी लागू केला.
- जीएसटीने १७ अप्रत्यक्ष करांची (उदा. मूल्यवर्धित कर, सेवा कर, उत्पादन शुल्क, विक्री कर इ.) आणि केंद्र व राज्यांच्या २३ उपकरांची (cesses) जागा घेतली आहे, ज्यामुळे अनेक परतावे आणि गुंतवणुका दाखल करण्याची गरज संपुष्टात आली आहे.
- याने उत्पादकांपासून ग्राहकांपर्यंत पुरवठा साखळीत (supply chain) वस्तू आणि सेवांच्या कर उपचारांना तर्कसंगत (rationalized) बनवले आहे.

१९९१ पूर्वी, भारतीय रिझर्व्ह बँक (RBI) निश्चित विनिमय दर प्रणाली (Fixed exchange rate system) अवलंबत होती.

परकीय चलन सुधारणा (Foreign Exchange Reforms)

- १९९१ पूर्वी, रिझर्व्ह बँक ऑफ इंडिया (RBI) निश्चित विनिमय दर प्रणाली (Fixed exchange rate system) वापरत होती.
- परकीय चलन बाजारात (foreign exchange market) केलेल्या प्रमुख सुधारणा:

- १९९१ मध्ये, देयके शिल्लक (balance of payment) संकट त्वरित सोडवण्यासाठी, रुपयाचे परकीय चलनांच्या तुलनेत अवमूल्यन (devalued) करण्यात आले. (अवमूल्यन म्हणजे परकीय चलनाच्या तुलनेत देशांतर्गत चलनाचे मूल्य कमी करणे.) यामुळे निर्यात स्वस्त आणि अधिक स्पर्धात्मक बनून परकीय चलनाची आवक (inflow of foreign exchange) वाढली.
- यामुळे परकीय चलन बाजारात रुपयाचे मूल्य ठरवण्याचे सरकारी नियंत्रण काढून टाकले गेले. आता मागणी आणि पुरवठ्याच्या (demand and supply) आधारे बाजारपेठ विनिमय दर ठरवते.

व्यापार आणि गुंतवणूक धोरण सुधारणा (Trade and Investment Policy Reforms)

- १९९१ पूर्वी, भारत आयात प्रतिस्थापन धोरणाचे (Import substitution policy) पालन करत होता, ज्यात जास्त टॅरिफ (tariffs) आणि कोटा (quotas) (आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंधांची एक व्यवस्था) होते.
- या धोरणांमुळे कार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकता कमी झाली, ज्यामुळे औद्योगिक उत्पादन क्षेत्राचा विकास मंदावला.
- उद्दिष्ट: औद्योगिक उत्पादनाची आंतरराष्ट्रीय स्पर्धात्मकता वाढवणे आणि अर्थव्यवस्थेत परदेशी गुंतवणूक (foreign investments) आणि तंत्रज्ञान आणणे. स्थानिक उद्योगांची कार्यक्षमता वाढवणे आणि आधुनिक तंत्रज्ञान स्वीकारण्यास प्रोत्साहन देणे हा या सुधारणांचा उद्देश होता.
- महत्त्वाच्या व्यापार आणि गुंतवणूक धोरण सुधारणा (important trade and investment policy reforms):
 - आयात आणि निर्यातीवरील संख्यात्मक निर्बंध (Quotas) काढले: उत्पादित ग्राहक वस्तू (manufactured consumer goods) आणि कृषी उत्पादनांवरील आयातीचे संख्यात्मक निर्बंध एप्रिल २००१ पासून पूर्णपणे काढले गेले.
 - टॅरिफ दरात कपात (Reduction in tariff rates): आंतरराष्ट्रीय बाजारात भारतीय वस्तूंची स्पर्धात्मक स्थिती वाढवण्यासाठी निर्यात शुल्क (export duties) काढले गेले आणि आयात शुल्क (import duties) देखील कमी केले गेले.
 - आयातीसाठी परवाना प्रक्रिया रद्द (Removal of licensing procedures for imports): धोकादायक आणि पर्यावरणास संवेदनशील उद्योगांना वगळता, आयातीसाठी लागणारा परवाना रद्द करण्यात आला.

खाजगीकरण (Privatization)

खाजगीकरण (Privatization) म्हणजे सरकारी मालकीच्या उद्योगाची मालकी किंवा व्यवस्थापन सोडून देणे आणि ते खाजगी क्षेत्राकडे हस्तांतरित करणे.

खाजगीकरण दोन प्रकारे केले जाऊ शकते:

- सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांची मालकी आणि व्यवस्थापनातून सरकारची माघार घेणे (निर्गुंतवणूक).

- सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांची थेट विक्री (पूर्ण खाजगीकरण).

निर्गुंतवणूक म्हणजे काय? (What is disinvestment?)

सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांचे (PSEs) काही भाग खाजगी क्षेत्रात किंवा जनतेला विकून त्यांचे खाजगीकरण करणे याला निर्गुंतवणूक (disinvestment) असे म्हणतात.

निर्गुंतवणुकीचे प्रकार:

- अल्पसंख्याक निर्गुंतवणूक (Minority disinvestment):
 - या निर्गुंतवणुकीमध्ये, सरकार कंपनीमध्ये ५१% पेक्षा जास्त हिस्सा (stake) राखून ठेवते, ज्यामुळे व्यवस्थापन नियंत्रण सरकारकडे राहते.
 - उदा. एनटीपीसी (NTPC) (नॅशनल थर्मल पॉवर कॉर्पोरेशन).
- बहुसंख्याक निर्गुंतवणूक (Majority Disinvestment):
 - या निर्गुंतवणुकीमध्ये, सरकार बहुसंख्य हिस्सा विकते आणि कंपनीमध्ये अल्पसंख्याक हिस्सा राखून ठेवते.
 - उदा. बालको (BALCO) ची स्टरलाईटला विक्री.
- पूर्ण खाजगीकरण (Complete privatization):
 - हा बहुसंख्याक निर्गुंतवणुकीचा एक प्रकार आहे, ज्यात कंपनीचे १००% नियंत्रण खरेदीदाराकडे दिले जाते.
 - उदा. मॉडर्न ब्रेड (Modern Bread), आयटीडीसी हॉटेल्स (ITDC Hotels).

टीप (Note):

- रणनीतिक निर्गुंतवणूक विक्री (Strategic Disinvestment Sale): याचा अर्थ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमाचा ५१% किंवा त्यापेक्षा जास्त हिस्सा अशा खाजगी क्षेत्रातील कंपनीला विकणे, जी सर्वाधिक बोली लावते. याचा उद्देश कार्यक्षमता सुधारणे आहे, जेणेकरून व्यवस्थापन नियंत्रण रणनीतिक भागीदाराकडे (strategic partner) राहिल.

खाजगीकरण/निर्गुंतवणुकीचा उद्देश (Purpose of privatization/disinvestment)

सरकारच्या मते, विक्रीचा मुख्य उद्देश खालीलप्रमाणे होता:

- आर्थिक शिस्त (financial discipline) सुधारणे आणि आधुनिकीकरणाला (modernization) प्रोत्साहन देणे.
- असे मानले गेले की खाजगी भांडवल आणि व्यवस्थापकीय क्षमतांचा सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची (PSUs) कामगिरी सुधारण्यासाठी प्रभावीपणे वापर केला जाईल.
- खाजगीकरणामुळे परदेशी थेट गुंतवणुकीला (FDI) मजबूत प्रोत्साहन मिळेल, असे मानले गेले.

नवरत्न (Navratnas) (नफा कमावणारे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रम) सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची (PSUs) कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी, त्यात व्यावसायिकता (professionalism) आणण्यासाठी आणि उदारीकृत

जागतिक वातावरणात अधिक प्रभावीपणे स्पर्धा करण्यास सक्षम करण्यासाठी, सरकारने नऊ सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची निवड केली आणि त्यांना **महारत्न (Maharatnas)**, **नवरत्न (Navratnas)** आणि **मिनिरत्न (Miniratnas)** म्हणून घोषित केले.

- या कंपन्यांना कार्यक्षमतेने चालवण्यासाठी आणि नफा वाढवण्यासाठी विविध निर्णय घेण्याकरिता अधिक व्यवस्थापकीय आणि कार्यात्मक स्वायत्तता देण्यात आली.
- तसेच, **मिनिरत्नांना (Miniratnas)** म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या नफा कमावणाऱ्या उपक्रमांनाही अधिक कार्यात्मक, आर्थिक आणि व्यवस्थापकीय स्वायत्तता दिली गेली.

काही सार्वजनिक उपक्रमांची उदाहरणे आणि त्यांची स्थिती खालीलप्रमाणे आहे:

- **महारत्न (Maharatnas):** इंडियन ऑइल कॉर्पोरेशन (IOCL), स्टील अथॉरिटी ऑफ इंडिया लिमिटेड (SAIL).
- **नवरत्न (Navratnas):** हिंदुस्तान एरोनॉटिक्स लिमिटेड (HAL), महानगर टेलिफोन निगम लिमिटेड (MTNL).
- **मिनिरत्न (Miniratnas):** भारत संचार निगम लिमिटेड (BSNL), एअरपोर्ट अथॉरिटी ऑफ इंडिया (AAI) आणि इंडियन रेल्वे क्रेटरिंग अँड टुरिझम कॉर्पोरेशन लिमिटेड (IRCTC).

परिणाम (Effect): नवरत्न दर्जा मिळाल्यामुळे या कंपन्यांची कामगिरी सुधारली. अलीकडे सरकारने या कंपन्यांना सार्वजनिक क्षेत्रातच ठेवण्याचा निर्णय घेतला आहे आणि त्यांना जागतिक बाजारपेठेत स्वतःचा विस्तार करण्यास आणि आर्थिक बाजारातून स्वतःहून संसाधने उभे करण्यास सक्षम केले आहे.

जागतिकीकरण (Globalization)

जागतिकीकरण (Globalization) म्हणजे आंतरराष्ट्रीय व्यापार आणि भांडवल हालचालींवरील अडथळे दूर करून देशाच्या अर्थव्यवस्थेला जागतिक अर्थव्यवस्थेशी जोडणे.

- ही एक गुंतागुंतीची घटना आहे.
- हे विविध धोरणांचा परिणाम आहे, ज्यांचा उद्देश जगाला अधिक परस्परावलंबन आणि एकात्मतेकडे घेऊन जाणे आहे.
- यात आर्थिक, सामाजिक आणि भौगोलिक सीमांच्या पलीकडे जाणाऱ्या नेटवर्क आणि क्रियाकलापांची निर्मिती होते.
- थोडक्यात, जागतिकीकरण म्हणजे जगाला एक संपूर्ण बनवणे किंवा एक सीमारेषा नसलेले जग (**borderless world**) निर्माण करणे होय.

जागतिकीकरण प्रक्रियेला चालना देणारे घटक (Factors that Stimulated the Globalization Process)

- वाहतुकीत सुधारणा
- माहिती तंत्रज्ञानाचा विकास
- दूरसंचार
- संगणक

- इंटरनेट

जागतिकीकरणाला सक्षम करणारे घटक (Factors that enabled globalization):

१. **तंत्रज्ञान (Technology):** तंत्रज्ञानातील जलद सुधारणा हा एक प्रमुख घटक आहे, ज्यामुळे कमी खर्चात आणि जलद वेगाने लांबच्या अंतरावर वस्तू पोहोचवणे शक्य झाले आहे, परिणामी जागतिकीकरण प्रक्रियेला चालना मिळाली आहे.
२. **माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञान (Information and communication technology):**
 - माहिती आणि दळणवळण तंत्रज्ञानाने जगाला खूप लहान बनवले आहे, ज्यामुळे वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन जगभर पसरले आहे.
 - दूरसंचार सुविधांचा वापर जगभरात एकमेकांशी संपर्क साधण्यासाठी केला जातो.

आऊटसोर्सिंग म्हणजे काय? (What is Outsourcing?)

आऊटसोर्सिंग (Outsourcing) म्हणजे एखाद्या कंपनीने नियमित सेवा (regular services) बाह्य स्रोतांकडून, विशेषतः इतर देशांकडून, घेणे, ज्या सेवा यापूर्वी कंपनी अंतर्गत किंवा देशातूनच पुरवल्या जात होत्या. उदा. कायदेशीर सल्ला (legal advice), संगणक सेवा (computer service), जाहिरात (advertisement), सुरक्षा (security) - या सर्व सेवा कंपनीच्या संबंधित विभागांद्वारे पुरवल्या जातात. आऊटसोर्सिंग हा जागतिकीकरण प्रक्रियेचा एक महत्त्वाचा परिणाम आहे.

- **आऊटसोर्सिंग** अलीकडच्या काळात खालील कारणामुळे वाढले आहे:
 - a. जलद दळणवळण माध्यमांची वाढ, विशेषतः **माहिती तंत्रज्ञानाची (Information Technology - IT)** वाढ.
 - b. इंटरनेटसह आधुनिक दूरसंचार दुव्यांच्या मदतीने, या सेवांशी संबंधित मजकूर, आवाज आणि दृश्य डेटा **डिजिटल (digitalized)** करून खंडांच्या आणि राष्ट्रीय सीमांच्या पलीकडे रिअल टाइममध्ये प्रसारित केला जातो.
- **सुधारणेनंतरच्या काळात भारताला आऊटसोर्सिंगसाठी एक पसंतीचे ठिकाण बनवणारे घटक:**
 - a. भारतात कुशल मनुष्यबळाची (skilled manpower) उपलब्धता.
 - b. कमी मजुरीचे दर (low wage rates).
- **भारताला आऊटसोर्सिंग केलेल्या काही सेवांमध्ये खालील गोष्टींचा समावेश आहे:**
 - a. व्हॉइस-आधारित व्यवसाय प्रक्रिया (**बीपीओ (BPO)**) किंवा कॉल सेंटर्स म्हणून ओळखले जाते.
 - b. रेकॉर्ड ठेवणे (Record keeping).
 - c. लेखाकाम (Accountancy).
 - d. बँकिंग सेवा (Banking services).
 - e. संगीत रेकॉर्डिंग (Music recordings).

- f. फिल्म संपादन (Film editing).
- g. पुस्तक प्रतिलेखन (Book transcription).
- h. क्लिनिकल सल्ला (Clinical advice) इत्यादी.

वाढती लोकसंख्या आणि सरकारची रोजगार पुरवण्याची असमर्थता यामुळे, **आऊटसोर्सिंग सेवा (outsourcing services)** भारतासारख्या देशांसाठी एक वरदान ठरल्या आहेत, जिथे स्वस्त दरात कुशल मनुष्यबळ उपलब्ध आहे. अशा प्रकारे, आऊटसोर्सिंगमुळे भारताला रोजगार संधी निर्माण करण्याच्या दृष्टीने तसेच देशाच्या **जीडीपी (GDP)** आणि **परकीय चलन साठ्यात (foreign exchange reserves)** योगदान मिळाल्याने फायदा झाला आहे. विकसित देश याला विरोध करत आहेत, कारण त्यांच्या देशातील कामगारांची जागा विकसनशील देशांमधील कामगारांनी घेतली आहे. यामुळे विकसनशील देशांच्या बाजूने नोकऱ्यांचे नुकसान झाले आहे. विशेषतः कमी कौशल्ये असलेल्या स्थानिक कामगारांना नोकऱ्या शोधण्यासाठी संघर्ष करावा लागत आहे. यामुळे उच्च कुशल व्यक्ती आणि कमी कुशल व्यक्तींमध्ये असमानता निर्माण होत आहे (कारण उच्च कुशल व्यक्ती कमी मजुरीत काम करण्यास तयार आहेत).

जागतिकीकरणाचे परिणाम (Effects of Globalisation)

उदारीकरण आणि खाजगीकरण धोरणांद्वारे सुरू झालेल्या जागतिकीकरण प्रक्रियेचे भारत आणि इतर देशांसाठी सकारात्मक तसेच नकारात्मक परिणाम झाले आहेत.

सकारात्मक परिणाम (Positive effects):

- जागतिकीकरणामुळे जागतिक बाजारपेठांमध्ये (global markets) अधिक प्रवेश मिळाला.
- देशांना उच्च (प्रगत) तंत्रज्ञान (high (advanced) technology) उपलब्ध झाले.
- विकसनशील देशांमधील मोठ्या उद्योगांना आंतरराष्ट्रीय स्तरावर महत्त्वाचे खेळाडू बनण्याची संधी मिळाली.

नकारात्मक परिणाम (Negative effects):

काही विद्वानांनी जागतिकीकरणावर टीका केली आहे, कारण त्यांच्या मते:

- जागतिकीकरण हे विकसित देशांनी (developed countries) इतर देशांमध्ये आपली बाजारपेठ विस्तारण्यासाठी अवलंबलेले धोरण आहे.
- यामुळे गरीब देशांतील लोकांचे **कल्याण (welfare)** आणि **ओळख (identity)** धोक्यात आली आहे.
- बाजार-केंद्रित जागतिकीकरणामुळे राष्ट्रांमध्ये आणि लोकांमध्ये **असमानता (disparities)** वाढली आहे.

जागतिक व्यापार संघटना (World Trade Organisation - WTO)

- **WTO** ची स्थापना १९९५ मध्ये **GATT (General Agreement on Trade and Tariff)** ची उत्तराधिकारी संस्था म्हणून झाली.
- **GATT** ची स्थापना १९४८ मध्ये २३ देशांसोबत एक जागतिक व्यापार संघटना म्हणून झाली होती, जिचा उद्देश व्यापारासाठी

आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत सर्व देशांना समान संधी देऊन सर्व बहुपक्षीय व्यापार करारांचे व्यवस्थापन करणे हा होता.

WTO चे उद्दिष्ट (Aim/Functions):

- एक **नियम-आधारित व्यापार प्रणाली (rule-based trading regime)** स्थापित करणे, ज्यात राष्ट्रे व्यापारावर मनमानी निर्बंध लादू शकत नाहीत.
- उत्पादन आणि सेवांचा व्यापार वाढवणे.
- जागतिक संसाधनांचा योग्य वापर सुनिश्चित करणे.
- पर्यावरणाचे संरक्षण करणे.
- **टॅरिफ (tariff)** तसेच **गैर-टॅरिफ अडथळे (non-tariff barriers)** काढून टाकून आणि सर्व सदस्य देशांना अधिक बाजारपेठ उपलब्ध करून देऊन आंतरराष्ट्रीय व्यापाराला (द्विपक्षीय आणि बहुपक्षीय) सुलभ बनवणे.

WTO आणि भारत यांच्यातील संबंध (Relation between WTO and India):

- **WTO** चा एक महत्त्वाचा सदस्य म्हणून, भारत निष्पक्ष जागतिक नियम, कायदे आणि सुरक्षा उपाय तयार करण्यात आणि विकसनशील जगाच्या हिताचे समर्थन करण्यात आघाडीवर आहे.
- भारताने **WTO** मध्ये केलेल्या व्यापार उदारीकरणाच्या वचनबद्धतेचे पालन केले आहे, ज्यात आयातीवरील संख्यात्मक निर्बंध काढणे आणि टॅरिफ दरात कपात करणे यांचा समावेश आहे.

काही विद्वानांनी भारताच्या WTO सदस्यत्वाच्या उपयुक्तेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले आहे. त्यांच्या मते:

- आंतरराष्ट्रीय व्यापाराचा मोठा हिस्सा विकसित राष्ट्रांमध्ये होतो.
- विकसनशील देशांना असे वाटते की त्यांच्यावर फसवणूक झाली आहे, कारण त्यांना आपली बाजारपेठ विकसित देशांसाठी खुली करण्यास भाग पाडले जाते, पण त्यांना विकसित देशांच्या बाजारपेठांमध्ये प्रवेश करण्याची परवानगी दिली जात नाही.

सुधारणा काळातील भारतीय अर्थव्यवस्था: एक मूल्यांकन

Indian Economy during Reforms: An

Assessment:

सुधारणांचे सकारात्मक परिणाम (Positive Effects of Reforms)

१. **जीडीपी (GDP) वाढीचा दर: १९८०-९१ दरम्यान ५.६% असलेला जीडीपी वाढीचा दर २००७-१२ दरम्यान ८.२% पर्यंत वाढला. या सुधारणा काळात कृषी क्षेत्राची वाढ मंदावली, औद्योगिक क्षेत्रात चढ-उतार दिसून आले, तर सेवा क्षेत्राची वाढ खूप झाली. हे दर्शवते की ही वाढ मुख्यतः सेवा क्षेत्राच्या वाढीमुळे झाली आहे.**
२. **परदेशी गुंतवणूक (Foreign Investment) वाढली: परदेशी थेट गुंतवणूक (FDI) आणि परदेशी संस्थात्मक गुंतवणूक (FII), जी**

१९९०-९१ मध्ये सुमारे १०० दशलक्ष डॉलर्स होती, ती २०१६-१७ मध्ये ३६ अब्ज डॉलर्स पर्यंत वाढली.

३. परकीय चलन साठा वाढला: १९९०-९१ मध्ये सुमारे ६ अब्ज डॉलर्स असलेला परकीय चलन साठा २०१४-१५ मध्ये सुमारे ३२९ अब्ज डॉलर्स पर्यंत वाढला. भारत जगातील सर्वात मोठ्या परकीय चलन साठा धारकांपैकी एक आहे.
४. निर्यात वाढली: सुधारणा काळात भारत ऑटो पार्ट्स (auto parts), इंजिनअरिग वस्तू (engineering goods), माहिती तंत्रज्ञान सॉफ्टवेअर (IT software) आणि वस्त्रोद्योगाचा (textiles) यशस्वी निर्यातदार म्हणून उदयास आला.
५. किमतींवर नियंत्रण: वाढत्या किमतींवर देखील नियंत्रण ठेवले गेले.

सुधारणांचे नकारात्मक परिणाम (Negative Effects of Reforms)

नवीन आर्थिक धोरणांवर (NEP) काही मूलभूत समस्यांना सामोरे जाण्यात अपयशी ठरल्याबद्दल मोठ्या प्रमाणात टीका केली गेली आहे, विशेषतः रोजगार, कृषी (agriculture), उद्योग (industry), पायाभूत सुविधा विकास (infrastructure development) आणि राजकोषीय व्यवस्थापन (fiscal management) या क्षेत्रांमध्ये.

१. वृद्धी आणि रोजगार (Growth and Employment):

- जरी सुधारणा काळात जीडीपी वाढीचा दर वाढला असला, तरी काही विद्वानांनी असे निदर्शनास आणले आहे की सेवा क्षेत्राशिवाय या सुधारणा-प्रेरित वाढीमुळे पुरेसे रोजगार संधी निर्माण झाल्या नाहीत. याला 'रोजगारविहीन वाढ (Jobless growth)' असे म्हणतात.

२. कृषी क्षेत्रातील सुधारणा (Reforms in Agriculture):

- सुधारणांचा कृषी क्षेत्राला पुरेसा फायदा झाला नाही. सुधारणा काळात कृषी क्षेत्रातील वाढीचा दर मंदावला आहे, कारण:
 - a. कृषी क्षेत्रातील सार्वजनिक गुंतवणूक (public investment), विशेषतः पायाभूत सुविधांमध्ये (infrastructure) जसे की सिंचन, वीज, रस्ते, बाजारपेठेतील दुवे (market linkages) आणि संशोधन, यात घट झाली आहे.
 - b. खतांवरील अनुदान काढून टाकल्यामुळे उत्पादनाचा खर्च वाढला आहे, ज्यामुळे लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांवर गंभीर परिणाम झाला आहे.
 - c. कृषी उत्पादनांवरील आयात शुल्क कमी करणे, किमान आधारभूत किंमत काढून टाकणे आणि कृषी उत्पादनांवरील संख्यात्मक निर्बंध हटवणे यांसारख्या धोरणात्मक बदलांमुळे भारतीय शेतकऱ्यांना वाढलेल्या आंतरराष्ट्रीय स्पर्धेला सामोरे जावे लागले, ज्यामुळे त्यांच्यावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.
 - d. कृषी क्षेत्रातील निर्यात-केंद्रित धोरणांमुळे देशांतर्गत बाजारपेठेसाठी अन्नधान्याच्या उत्पादनाऐवजी निर्यातीसाठी नगदी पिके (cash crops) घेण्याकडे कल वाढला आहे,

ज्यामुळे अन्नधान्याच्या किमतींवर प्रचंड दबाव आला आहे.

३. उद्योगातील सुधारणा (Reforms in Industry):

- सुधारणा काळात औद्योगिक वाढीमध्येही घट दिसून आली आहे, कारण विविध कारणांमुळे औद्योगिक उत्पादनांची मागणी कमी झाली आहे, जसे की:
 - a. स्वस्त आयातीमुळे (cheaper imports) देशांतर्गत उत्पादकांना स्पर्धेचा सामना करावा लागत आहे, ज्यामुळे देशांतर्गत वस्तूंची मागणी कमी झाली आहे.
 - b. गुंतवणुकीच्या अभावामुळे वीज पुरवठ्यासह पायाभूत सुविधा अपुऱ्या राहिल्या आहेत.
 - c. भारतासारख्या विकसनशील देशाला अजूनही विकसित देशांच्या बाजारपेठांमध्ये गैर-टॅरिफ अडथळ्यांमुळे (non-tariff barriers) प्रवेश मिळत नाही. (उदा. जरी भारतावर कापड आणि कपड्यांच्या निर्यातीवरील सर्व कोटा निर्बंध काढून टाकले असले, तरी अमेरिकेने भारत आणि चीनकडून कापडाच्या आयातीवरील त्यांचे कोटा निर्बंध काढले नाहीत.)

४. विनिवेशाचा परिणाम (Effect of disinvestment):

- सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांची (PSEs) मालमत्ता कमी मूल्यांकित करून खाजगी क्षेत्राला विकली गेली आहे. याचा अर्थ सरकारला मोठे नुकसान झाले आहे.
- याव्यतिरिक्त, विनिवेशातून मिळालेले पैसे सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांच्या विकासासाठी आणि देशात सामाजिक पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यासाठी वापरण्याऐवजी सरकारी महसुलाची कमतरता भरून काढण्यासाठी वापरले गेले.

५. राजकोषीय धोरण आणि सुधारणा (Fiscal Policy and Reforms):

- आर्थिक सुधारणांमुळे सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीवर मर्यादा आल्या आहेत, विशेषतः सामाजिक क्षेत्रांमध्ये.
 - a. सुधारणा काळात करचोरी कमी करण्याच्या उद्देशाने केलेली कर कपात, यामुळे सरकारी कर महसुलात वाढ झालेली नाही.
 - b. टॅरिफ कमी करण्याच्या धोरणांमुळे सीमा शुल्क (custom duties) द्वारे महसूल वाढवण्याची शक्यता कमी झाली आहे.
 - c. परदेशी गुंतवणूक आकर्षित करण्यासाठी परदेशी गुंतवणूकदारांना दिलेल्या कर सवलतींमुळे कर महसूल वाढवण्याची शक्यता आणखी कमी झाली आहे.

सुधारणांचा कल्याण आणि सामाजिक न्यायावर परिणाम (Effect of reforms on welfare and social justice)

या सुधारणांचा विकास आणि कल्याणकारी खर्चावर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.

- a. यामुळे केवळ उच्च-उत्पन्न गटांचे उत्पन्न आणि उपभोग (consumption) गुणवत्ता वाढली आहे. दूरसंचार (telecommunication), माहिती तंत्रज्ञान (information technology), वित्त (finance), मनोरंजन (entertainment) यांसारख्या सेवा क्षेत्रातील काही निवडक भागांमध्येच वाढ आणि रोजगार केंद्रित झाला आहे, तर कृषी आणि उद्योग यांसारख्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये नाही, जे देशातील लाखो लोकांना उदरनिर्वाह देतात.
- b. अनुदान (subsidies) आणि आयात शुल्क (import duties) काढून टाकल्यामुळे कृषी क्षेत्राच्या उत्पन्नावर प्रतिकूल परिणाम झाला आहे.
- c. निर्यात-केंद्रित कृषी धोरणांमुळे (export-oriented agricultural strategies) आणि नगदी पिकांकडे (cash crops) वळल्यामुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढल्या आहेत, ज्यामुळे कमी-उत्पन्न गटांवर नकारात्मक परिणाम झाला आहे.
- d. स्वस्त आयातीमुळे (cheap imports) लहान उत्पादन आणि किरकोळ दुकाने (retail outlets) बंद झाली आहेत.
- e. जागतिकीकरणामुळे श्रीमंत कुशल (skilled) आणि गरीब अकुशल (unskilled) लोकसंख्येमध्ये उत्पन्न आणि संपत्तीची असमानता वाढली आहे.

दारिद्र्य म्हणजे काय? (What is Poverty?)

दारिद्र्य (Poverty) म्हणजे पैसे नसल्यामुळे अन्न, वस्त्र, निवारा, शिक्षण यांसारख्या मूलभूत गरजा पूर्ण करता न येणे. ही अशी अवस्था आहे जिथे व्यक्तीकडे किमान जीवनमान राखण्यासाठी आवश्यक आर्थिक संसाधने नसतात.

विद्वान शाहीन रफी खान आणि दामियन किलेन (Shaheen Rafi Khan and Damian Killen) यांच्या मते, दारिद्र्य म्हणजे भूक. दारिद्र्य म्हणजे आजारी असताना डॉक्टरकडे जाऊ न शकणे. दारिद्र्य म्हणजे शाळेत न जाऊ शकणे आणि वाचता न येणे. दारिद्र्य म्हणजे नोकरी नसणे. दारिद्र्य म्हणजे भविष्याची भीती वाटणे, दिवसातून एकदाच जेवण मिळणे. दारिद्र्य म्हणजे दूषित पाण्यामुळे मुलाला आजारपणात गमावणे. दारिद्र्य म्हणजे शक्तीहीनता (powerlessness), प्रतिनिधित्वाचा अभाव (lack of representation) आणि स्वातंत्र्याचा अभाव.

टीप (Note): स्वातंत्र्यापूर्वी, दादाभाई नौरोजी यांनी सर्वप्रथम दारिद्र्य रेषेची संकल्पना मांडली. त्यांनी कैद्याच्या जेवणाचा मेनू वापरून, तत्कालीन किमतींच्या आधारे 'कारागृहातील जीवनमानाचा खर्च (jail cost of living)' निश्चित केला.

दादाभाई नौरोजींनी वापरलेली पद्धत: त्यांनी असे गृहीत धरले की एक तृतीयांश लोकसंख्या मुलांची आहे आणि त्यापैकी अर्धेजण खूप कमी खातात, तर उरलेले अर्धेजण प्रौढांच्या आहाराच्या अर्धे खातात. अशा प्रकारे ते **तीन-चतुर्थांश (three-fourths)** च्या गुणकावर पोहोचले; $(1/6)$ (शून्य) + $(1/6)$ (अर्धा) + $(2/3)$ (पूर्ण) = $(3/4)$ (पूर्ण). या तीन गटांच्या उपभोगाची भारित सरासरी (weighted average) काढल्यामुळे त्यांना सरासरी दारिद्र्य रेषा मिळाली.

गरीब कोण आहेत? (Who are the poor?)

- जे व्यक्ती जीवनाच्या मूलभूत गरजाही पूर्ण करू शकत नाहीत, ते गरीब आहेत.
- शहरी भागांमध्ये (urban areas), बहुतांश गरीब लोक कॅज्युअल कामगार (casual workers), रोजंदारीवर काम करणारे मजूर, रिक्शाचालक, विक्रेते, रस्त्यावरील मोची (Street cobblers), उपहारगृहांमध्ये आणि बंदरांवर काम करणारे बालकामगार, भिकारी, कचरा वेचणारे, इत्यादी असतात.
- ग्रामीण भागांमध्ये, गरीब लोक साधारणपणे भूमिहीन मजूर, लहान आणि सीमांत शेतकरी, कृषी आणि कॅज्युअल कामगार, कारागीर (artisans) इत्यादी असतात.

दारिद्र्याचे प्रकार (Types of poverty)

दारिद्र्याचे अनेक प्रकार आहेत:

- परिस्थितिजन्य दारिद्र्य (Situational poverty)
- पिढीजात दारिद्र्य (Generational poverty)
- निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute poverty)

- सापेक्ष दारिद्र्य (Relative poverty)
- शहरी दारिद्र्य (Urban poverty)
- ग्रामीण दारिद्र्य (Rural poverty)

परंतु, आपल्याला सर्वप्रथम सापेक्ष आणि निरपेक्ष दारिद्र्य समजून घेणे आवश्यक आहे.

१. निरपेक्ष दारिद्र्य (Absolute Poverty):

- जेव्हा कुटुंबाचे उत्पन्न एका विशिष्ट पातळीच्या खाली असते, तेव्हा त्याला निरपेक्ष दारिद्र्य म्हणतात.
- यामुळे व्यक्ती किंवा कुटुंबासाठी अन्न, निवारा, सुरक्षित पिण्याचे पाणी, शिक्षण, आरोग्यसेवा इत्यादी मूलभूत गरजा पूर्ण करणे अशक्य होते.

२. सापेक्ष दारिद्र्य (Relative Poverty):

- सापेक्ष दारिद्र्य म्हणजे वेगवेगळ्या वर्ग, प्रदेश किंवा देशांच्या तुलनेत असलेले दारिद्र्य होय.

स्वातंत्र्यानंतर दारिद्र्य ओळखण्याचे प्रयत्न (Attempts to Identify Poverty Post-Independence)**१. सुरुवातीच्या राष्ट्रीय नमुना पाहणीवर (NSS) आधारित कॅलरी मानके (१९६०-१९७० च्या दशकात)**

- राष्ट्रीय नमुना पाहणी (National Sample Survey - NSS) ने १९६० च्या दशकाच्या सुरुवातीला कुटुंबाच्या वापराचा अंदाज घेणे सुरू केले.
- दांडेकर आणि रथ (Dandekar & Rath) यांनी १९७१ मध्ये ग्रामीण भागासाठी दररोज प्रति व्यक्ती २४०० किलोकॅलरी आणि शहरी भागासाठी २१०० किलोकॅलरीचे बेंचमार्क वापरले आणि ही पौष्टिक गरज पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेला "दारिद्र्य रेषेचा" (poverty line) खर्च काढला.

२. लकडावाला समिती (Lakdawala Committee) (१९९३)

- या समितीने पद्धतीत सुधारणा केली, पण कॅलरी मानके (२४००/२१०० किलोकॅलरी) कायम ठेवली.
- किमती आणि उपभोग बास्केट अद्ययावत केले, ज्यामुळे दारिद्र्य रेषेचा खर्च थोडा वाढला.
- प्रति व्यक्ती उपभोग खर्चाच्या आधारे कुटुंबांना दारिद्र्य रेषेखालील किंवा वरील म्हणून वर्गीकृत करणे सुरूच ठेवले.

३. तेंडुलकर समिती (Tendulkar Committee) (२००९-११)

- सुरेश तेंडुलकर (Suresh Tendulkar) यांच्या अध्यक्षतेखालील या समितीने:
 - केवळ कॅलरी श्रेणेत लहाना एकमेव निकष मानणे सोडून दिले.
 - दारिद्र्य रेषेच्या बास्केटमध्ये आरोग्य आणि शिक्षणावरील खर्चाचा समावेश केला.
 - एकच राष्ट्रीय दारिद्र्य रेषा (ग्रामीण/शहरीसाठी वेगळी नाही) लागू केली.

- तिच्या शिफारशी २०११-१२ च्या दारिद्र्य अंदाजामध्ये स्वीकारल्या गेल्या, ज्यामुळे मागील मालिकेच्या तुलनेत हेडकाउंट रेशो (headcount ratio) कमी झाला.

४. रंगराजन समिती (Rangarajan Committee) (२०१२-१४)

- सी. रंगराजन (C. Rangarajan) यांच्या अध्यक्षतेखालील या समितीने:
 - मासिक प्रति व्यक्ती उपभोग मानके कायम ठेवली, पण सध्याच्या जीवनशैलीनुसार बास्केटमध्ये सुधारणा केली.
 - अधिक उदार (अधिक) दारिद्र्य रेषांची शिफारस केली (तेंडुलकरच्या तुलनेत).
 - प्रदेश-विशिष्ट किमतीतील फरकांवर भर दिला.
 - तिचा अहवाल - जरी अधिक अद्ययावत असला तरी - आजतागायत अधिकृत मालिकेसाठी पूर्णपणे स्वीकारला गेला नाही.

५. बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक (Multidimensional Poverty Index - MPI) आणि इतर उपाय

- यासोबतच, UNDP चा MPI (२०१० पासून पुढे) आरोग्य, शिक्षण आणि जीवनमानाचे निर्देशक वापरून गैर-आर्थिक वंचितता (non-monetary deprivations) मोजतो.
- नीती आयोग (NITI Aayog) आणि विविध मंत्रालये आता कल्याणकारी योजनांसाठी कुटुंबांची ओळख करण्यासाठी लक्षित "दारिद्र्य रेषेखालील (Below Poverty Line - BPL)" याद्या आणि सामाजिक-लेखापरीक्षण (social-audit) आराखडे वापरतात.

दारिद्र्याचे वर्गीकरण (Categorizing Poverty)

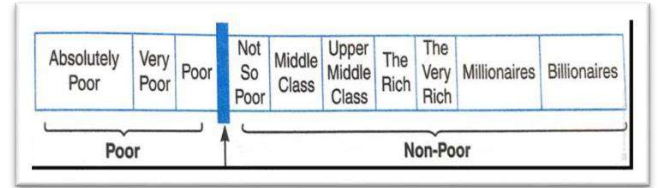
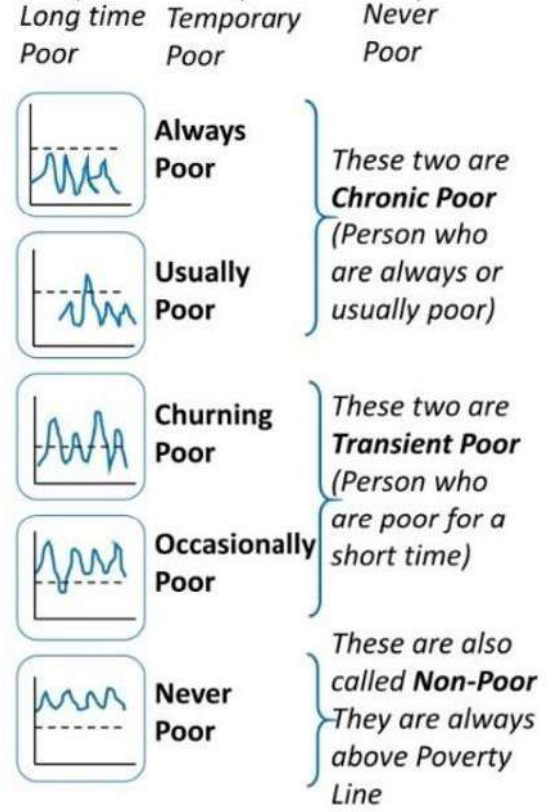
दारिद्र्याचे अनेक प्रकारे वर्गीकरण करता येते. मूळतः गरीब तीन प्रकारचे आहेत:

१. दीर्घकाळ गरीब (Chronic Poor)
२. क्षणिक गरीब (Transient Poor)
३. अ-गरीब (Non Poor)

दारिद्र्य रेषा (Poverty Line)

- दारिद्र्य रेषा (Poverty line) ही एक अशी विशिष्ट रेषा आहे, जी काही लोकांद्वारे त्यांच्या किमान गरजा पूर्ण करण्यासाठी होणाऱ्या प्रति व्यक्ती सरासरी मासिक खर्चाला (per capita average monthly expenditure) दर्शवते.
- ही एक कट-ऑफ पॉइंट (cut-off point) आहे, जी एखाद्या प्रदेशातील लोकांना गरीब (poor) आणि अ-गरीब (non-poor) अशा दोन गटांमध्ये विभागते.
- पैशाचे मूल्य (monetary value) (प्रति व्यक्ती खर्च) ही अशीच एक पद्धत आहे. यामध्ये, किमान कॅलरी सेवन ग्रामीण व्यक्तीसाठी २४०० कॅलरी आणि शहरी व्यक्तीसाठी २१०० कॅलरी निश्चित केले आहे.
- हाच पौष्टिक गरजांवर आधारित सुरुवातीच्या दारिद्र्य रेषांचा आधार होता. ग्रामीण भागातील व्यक्तींसाठी जास्त कॅलरीचे मानक ठेवले गेले, कारण ते जास्त शारीरिक कार्य करतात.

Chronic, Transient and Non-Poor

दारिद्र्य ओळखण्यासाठी कॅलरी-आधारित मानके अपुरी असण्याची कारणे

- दारिद्र्य ओळखण्यासाठी कॅलरी-आधारित मानके पुरेशी नाहीत कारण:
 - ते खूप गरीब (very poor) आणि गरीब (poor) यांच्यात फरक करत नाही, कारण ते सर्व गरिबांना एकाच गटात ठेवते.
 - दारिद्र्य मोजण्यासाठी कोणताही ठोस आधार नसताना, ते अन्न आणि इतर निवडक वस्तूवरील खर्चाला उत्पन्नाचा पर्याय मानते.
 - गरिबांमध्ये कोणाला खऱ्या अर्थाने सर्वात जास्त मदतीची गरज आहे, हे ओळखणे कठीण जाते.
 - ते दारिद्र्याशी संबंधित महत्त्वाचे घटक जसे की शिक्षण (education), आरोग्य (health) आणि पाण्याच्या (water) उपलब्धतेचा विचार करत नाही.
 - दारिद्र्यात जगणाऱ्या लोकांसाठी जबाबदार असलेल्या सामाजिक घटकांचा (social factors) ते विचार करत नाही.
- २०११-२०१२ मध्ये, ग्रामीण भागासाठी दारिद्र्य रेषा प्रति व्यक्ती मासिक ८१६ रुपये आणि शहरी भागासाठी प्रति व्यक्ती मासिक १००० रुपये उपभोग खर्च म्हणून निश्चित केली गेली.

- तथापि, सरकार दारिद्र्य ओळखण्यासाठी कुटुंबाच्या उत्पन्नाचा पर्याय म्हणून मासिक प्रति व्यक्ती खर्च (Monthly Per Capita Expenditure - MPCE) वापरते.

Estimates of poverty ratio in India		
Year	Rural Poverty (in %)	Urban Poverty (in %)
1973-74	56	49
1983-84	45	40
1993-94	37	32
2004-05	28	25
2009-10	35	20
2011-12	26	15

Source: Planning Commission Estimates

भारतातील गरिबांची संख्या (The Number of poor in India)

- हेड काउंट रेशो (Head Count Ratio): जेव्हा दारिद्र्य रेषेखालील लोकांचे प्रमाण म्हणून गरिबांची संख्या अंदाजित केली जाते, तेव्हा त्याला 'हेड काउंट रेशो' असे म्हणतात.
- भारतातील दारिद्र्याचा अंदाज राष्ट्रीय नमुना पाहणी संघटनेने (National Sample Survey Organization - NSSO) गोळा केलेल्या उपभोग खर्च डेटाच्या आधारे नियोजन आयोगाद्वारे (Planning Commission) लावला जातो.
- १९७३-७४ मध्ये एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे ५५% लोक दारिद्र्य रेषेखाली होते आणि २०११-१२ मध्ये हे प्रमाण कमी होऊन २२% झाले आहे.
- राज्यानुसार पाहिले असता, उत्तर प्रदेश (Uttar Pradesh), मध्य प्रदेश (Madhya Pradesh), पश्चिम बंगाल (West Bengal), बिहार (Bihar) आणि ओडिशा (Odisha) मध्ये भारतातील सुमारे ७०% गरीब लोक राहतात.
- दिलेल्या तक्त्यानुसार, गेल्या काही वर्षात ग्रामीण भागातील दारिद्र्य ५६% वरून २६% पर्यंत कमी झाले आहे, तर शहरी भागातील दारिद्र्य ४९% वरून १५% पर्यंत कमी झाले आहे.
- ग्रामीण भागातील लोक रोजगाराच्या शोधात शहरांकडे स्थलांतर करतात, परंतु त्यांना उदरनिर्वाहापेक्षा जास्त उत्पन्न देणाऱ्या नोकऱ्या मिळत नाहीत.
- यामुळे शहरी भागातील दारिद्र्य रेषेखालील लोकसंख्येच्या टक्केवारीमध्ये वाढ होते.

२०२४ मधील भारतातील दारिद्र्य पातळी

- २०२३-२४ च्या घरगुती उपभोग खर्च सर्वेक्षण (Household Consumption Expenditure Survey) आणि तेंडुलकर समितीच्या २०११-१२ च्या दारिद्र्य रेषेच्या महागाई समायोजनावर (inflation adjustment) आधारित भारताच्या नवीनतम दारिद्र्य अंदाजानुसार, राष्ट्रीय दारिद्र्य दर (national poverty rate) प्रथमच ५% च्या खाली आला आहे.
- आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये, ग्रामीण भागातील दारिद्र्य ४.८६% पर्यंत कमी झाले (आर्थिक वर्ष २०२२-२३ मध्ये ७.२% आणि २०११-

१२ मध्ये २५.७% होते), तर शहरी भागातील दारिद्र्य ४.०९% पर्यंत कमी झाले (त्याच कालावधीत ४.६% आणि १३.७% होते).

- भारतीय स्टेट बँकेच्या (State Bank of India) अहवालानुसार, दारिद्र्यातील या लक्षणीय घसरणीचे मुख्य कारण सर्वात गरीब ५% लोकसंख्येमध्ये वाढलेला उपभोग खर्च (accelerated consumption growth) आहे, ज्यामुळे दारिद्र्य रेषा प्रभावीपणे वर सरकली आहे आणि अति दारिद्र्याचे (extreme poverty) जवळजवळ उच्चाटन झाले आहे - ज्याचा अंदाज आता राष्ट्रीय स्तरावर फक्त ४-४.५% आहे.

दारिद्र्याची कारणे

दारिद्र्याची कारणे विविध प्रकारची असून, त्यांचे वर्गीकरण आर्थिक, सामाजिक-सांस्कृतिक, राजकीय आणि प्रशासकीय अशा गटांमध्ये केले आहे.

१. उत्पन्न आणि संपत्तीच्या वितरणातील असमानता:
 - नियोजन काळात (plan periods), भारताचे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढत असले तरी, ते लोकांच्या वेगवेगळ्या गटांमध्ये योग्य प्रकारे वितरित झाले नाही.
 - अर्थव्यवस्थेतील बहुतांश उत्पन्नाचा उपभोग श्रीमंतांनी घेतला.
 - संपत्ती आणि उत्पन्नाच्या वितरणातील या असमानतांमुळे भारतातील दारिद्र्याची समस्या अधिक बिकट झाली आहे.
२. अर्थव्यवस्थेचा अविकसितपणा (Under development of an economy):
 - तंत्रज्ञान, भांडवल आणि उद्योजक क्षमतेच्या (entrepreneurial ability) अभावामुळे भौतिक आणि नैसर्गिक संसाधनांचा योग्य वापर होत नाही.
 - त्यामुळे, अर्थव्यवस्थेची उत्पादन क्षमता (productive capacity) आणि एकूण देशांतर्गत उत्पादन (gross domestic product) कमी आहे.
 - कृषी क्षेत्रात उत्पादनासाठी जुने तंत्रज्ञान वापरले जाते.
 - त्यांच्याकडे सिंचन सुविधा, खते आणि जास्त उत्पन्न देणाऱ्या बियाणांचा अभाव आहे.
 - कृषी क्षेत्रातील या मागासलेपणामुळे ग्रामीण दारिद्र्य वाढले आहे.
३. कर्जबाजारीपणा (Indebtedness):
 - गरीब लोक त्यांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्यासाठी समाजातील श्रीमंत वर्गाकडून कर्ज घेतात.
 - या बदल्यात, ते सावकारांकडून (moneylenders) घेतलेल्या रकमेवर जास्त व्याजदर देतात.
 - सावकार त्यांचे शोषण करतात आणि अशा प्रकारे ते एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीपर्यंत दारिद्र्य रेषेखालील जीवन जगताना.
४. महागाई (Price Inflation):
 - नियोजन काळात ग्राहक किंमत निर्देशांकातील (consumer price index) वाढीमुळे निश्चित आणि कमी उत्पन्न असलेल्या लोकांचे वास्तविक उत्पन्न (real income) कमी झाले.
 - महागाईमुळे खरेदी करण्याची शक्ती (purchasing power) कमी होते आणि त्यामुळे जीवनमान खालावते व दारिद्र्य वाढते.

५. लोकसंख्या वाढीचा उच्च दर (High rate of population growth):

- लोकसंख्येतील वाढीमुळे अवलंबून असलेल्यांची संख्या (dependency burden) वाढली आहे.
- त्यामुळे, त्यांच्या किमान गरजांची पूर्तता करणे एक गंभीर समस्या बनली आहे.
- लोकसंख्या वाढीचा हा उच्च दर आरोग्य सुविधा आणि इतर सोयीसुविधांची कमी उपलब्धता दर्शवतो आणि त्यामुळे जीवनमान खालावते.

६. बेरोजगारी (Unemployment):

- बेरोजगारांच्या संख्येत वाढ झाल्यामुळे दारिद्र्य पातळी वाढते.
- बेरोजगारीमुळे, नोकरी असलेल्या व्यक्तींवर अवलंबून असलेल्या लोकांची संख्या वाढते.
- याचा परिणाम प्रति व्यक्ती उपभोग खर्चात घट होण्यात होतो आणि बहुतांश लोक दारिद्र्यात जगतात.

७. निरक्षरता (Illiteracy):

- निरक्षरतेमुळे, भारतीय शेतकरी शेतीच्या नवीन पद्धती शिकण्यात किंवा उत्पादनासाठी नवीन साधने वापरण्यात अयशस्वी ठरतात.
- तसेच, गावातील सावकार त्यांना अधिक सहजतेने फसवण्यात यशस्वी होतात.
- दुसरीकडे, शहरी लोक अकुशल कामगार म्हणून काम करतात आणि त्या बदल्यात त्यांना खूप कमी मजुरी मिळते.
- ते बहुतेक झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात आणि दयनीय जीवन जगतात.

८. सामाजिक कारणे (Social causes):

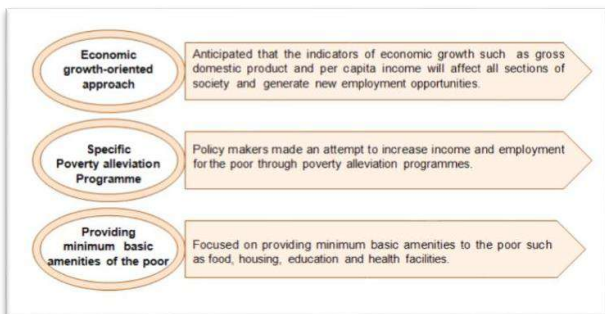
- जात व्यवस्था (caste system), धार्मिक श्रद्धा (religious faith) आणि संयुक्त कुटुंब पद्धती (joint family system) यांसारख्या अनेक सामाजिक घटकांनी आर्थिक वाढीच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण केले आहेत.

९. राजकीय कारणे (Political causes):

- वसाहतवादी सरकारच्या धोरणांनी (colonial government) पारंपारिक हस्तकला उद्योगांना (handicrafts) नष्ट केले आणि कापड उद्योगाच्या विकासाला प्रोत्साहन दिले नाही.
- स्वातंत्र्यानंतरही, सरकार गरिबांच्या हिताचे रक्षण करण्यात अपयशी ठरले.

दारिद्र्य कमी करण्यासाठी सरकारच्या दृष्टिकोनाचे तीन आयाम

Three dimensions of the government's approach to reduce poverty:

सरकारने स्वीकारलेला तीन-आयामी दृष्टिकोन दारिद्र्य निर्मूलनात पूर्णपणे यशस्वी झाला नाही, याची काही प्रमुख कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- जरी सरकारने दारिद्र्य, भूक आणि कुपोषण (malnourishment) कमी करण्यासाठी अनेक उपक्रम सुरू केले असले, तरी भारतातील अनेक प्रदेशांमध्ये अजूनही मूलभूत सुविधा (basic amenities) आणि शैक्षणिक सुविधांचा अभाव आहे.
- भारतातील दारिद्र्याची व्याप्ती पाहता, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांसाठी वाटप केलेल्या संसाधनांचे प्रमाण (amount of resources) पुरेसे नव्हते.
- उत्पन्न आणि संसाधनांचे असमान वितरण (unequal distribution), भ्रष्टाचार (corruption) आणि दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे गैरव्यवस्थापन (mismanagement) यामुळे भारतातून दारिद्र्य हटवण्याच्या प्रक्रियेत अडथळे निर्माण झाले.
- त्यामुळे, रोजगार निर्मिती, आर्थिक वाढ आणि दारिद्र्य निर्मूलनासाठी सुरू केलेले सरकारी कार्यक्रम भारतातून दारिद्र्य कमी करण्यात अपयशी ठरले. याव्यतिरिक्त, सरकारी धोरणे बहुतांश असुरक्षित गटांना (vulnerable groups) मदत करण्यास अपयशी ठरली.

दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रम (Poverty Alleviation Programmes)

१. पंतप्रधान रोजगार योजना (Prime Minister Rozgar Yojana - PMRY)

- ही योजना कोणताही उद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक मदत देते.
- ग्रामीण आणि शहरी भागातील कमी उत्पन्न असलेल्या कुटुंबांमधील शिक्षित बेरोजगारांना रोजगार संधी निर्माण करते.

२. ग्रामीण रोजगार निर्मिती कार्यक्रम (Rural Employment Generation Programme - REGP)

- पात्र उद्योजकांना ग्रामीण उद्योग युनिट स्थापन करण्यासाठी मदत करण्यासाठी हा कार्यक्रम खादी आणि ग्रामोद्योग आयोगामार्फत (Khadi and Village Industries Commission) राबवला जातो.
- २०,००० पर्यंत लोकसंख्या असलेल्या लहान शहरांसह खेड्यांमध्ये रोजगार संधी निर्माण करतो.

३. महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी अधिनियम (Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Act - MGNREGA)

- या योजनेत, राज्य सरकारे प्रत्येक कुटुंबाला ज्यातील प्रौढ सदस्य अकुशल शारीरिक काम करण्यास इच्छुक आहेत, त्यांना प्रत्येक आर्थिक वर्षात किमान १०० दिवसांची हमी असलेली मजुरी देतात.
- जर १५ दिवसांच्या आत काम दिले नाही, तर अर्जदार राज्य सरकारांकडून बेरोजगारी भत्त्यासाठी (unemployment allowance) पात्र असतो.

४. स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (Swarna Jayanti Gram Swarozgar Yojana - SJGSY)

- १ एप्रिल १९९९ रोजी सुरू झालेली स्वर्ण जयंती ग्राम स्वरोजगार योजना (SGSY) हा एक सर्वसमावेशक ग्रामीण स्वयं-रोजगार कार्यक्रम (rural self-employment programme) आहे.
- या कार्यक्रमात स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups - SHGs) तयार करणे, प्रशिक्षण, क्रेडिट लिंकेज, तंत्रज्ञान समर्थन, पायाभूत सुविधा विकास आणि विपणन मदत यांचा समावेश आहे.
- हे आर्थिक संस्था, पंचायती राज संस्था (Panchayati Raj bodies), डीआरडीए (DRDAs), एनजीओ (NGOs) आणि तांत्रिक संस्था यांच्या भागीदारीतून राबवले जाते.
- एनजीओ स्वयं-सहायता गट निर्मिती, तंत्रज्ञान पुरवठा, उत्पादन गुणवत्ता नियंत्रण आणि वसुली देखरेख यामध्ये महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- लाभार्थी ग्रामसभेने (Gram Sabha) मंजूर केलेल्या दारिद्र्य रेषेखालील (Below Poverty Line - BPL) कुटुंबातून निवडले जातात आणि त्यांची निवड खंड विकास अधिकारी (Block Development Officer), बँक अधिकारी आणि सरपंच यांच्या समितीद्वारे केली जाते.
- या योजनेचे उद्दिष्ट प्रत्येक गरजू कुटुंबाला - वैयक्तिक किंवा गट ("स्वरोजगारी") - बँक क्रेडिट आणि सरकारी अनुदानाच्या (government subsidy) माध्यमातून उत्पन्न-निर्मिती मालमत्ता (income-generating assets) पुरवून तीन वर्षांच्या आत दारिद्र्य रेषेच्या वर आणणे हे आहे.
- SGSY असुरक्षित ग्रामीण गरिबांना प्राधान्य देते, ज्यात किमान ५०% लाभार्थी अनुसूचित जाती/जमाती (SC/ST), ४०% महिला आणि ३% अपंग व्यक्ती असणे अनिवार्य आहे.

दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचे एक गंभीर मूल्यांकन (A critical assessment on poverty alleviation programmes)

- जमीन आणि इतर मालमत्तेच्या असमान वितरणामुळे, दारिद्र्य निर्मूलन कार्यक्रमांचा फायदा अ-गरीब लोकांनी घेतला.
- दारिद्र्याच्या व्याप्ती च्या तुलनेत, या कार्यक्रमांसाठी वाटप केलेल्या संसाधनांचे प्रमाण पुरेसे नव्हते.
- या कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीत गुंतलेले अधिकारी अकुशल, पुरेसे प्रशिक्षित नसलेले, भ्रष्ट आणि विविध स्थानिक उच्चभ्रूंच्या दबावाखाली असल्याने संसाधनांचा अकार्यक्षम वापर आणि अपव्यय झाला.
- सरकारी धोरणे दारिद्र्य रेषेवर किंवा त्याहून किंचित वर असलेल्या बहुसंख्य असुरक्षित लोकांना मदत करण्यात अपयशी ठरली आहेत.

मानवी भांडवल (Human Capital)

- मानवी भांडवल (Human Capital) ही एक अमूर्त (intangible) गोष्ट आहे जी व्यक्तीच्या शरीरात आणि मनात विकसित होते.
- व्यक्तीला स्वतःचे उत्पन्न वाढवायचे आहे की नाही, हे तिच्या सद्सद्विवेकबुद्धीवर (inner conscience) अवलंबून असते.
- हे स्वतः विकले जाऊ शकत नाही, परंतु त्याच्या सेवा बाजारात विकल्या जाऊ शकतात.
- हे खाजगी तसेच सामाजिक दोन्ही प्रकारचे फायदे निर्माण करते.
- भौतिक भांडवलाचा अधिक उत्पादनक्षम वापर करण्यासाठी मानवी भांडवलाची आवश्यकता असते.
- डॉक्टर, वकील आणि अभियंता यांसारख्या इतर मानवी भांडवलाची निर्मिती करण्यासाठी मानवी भांडवल आवश्यक असते.

मानवी भांडवल निर्मितीचे स्रोत (Sources of Human Capital Formation)

मनुष्यावर केलेली गुंतवणूक अधिक मानवी भांडवल निर्माण करण्यास मदत करते. यामुळे कामामध्ये सहभागाचे प्रमाण आणि उत्पादकता वाढते. मानवी भांडवल निर्मितीचे प्रमुख स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत:

१. शिक्षणावरील खर्च (Expenditure on Education):

- शिक्षणावरील गुंतवणूक बौद्धिक कौशल्ये विकसित करण्यास, अधिक उत्पन्न मिळवण्यास, आयुष्यात चांगले निर्णय घेण्यास आणि समाजात होणाऱ्या बदलांना समजून घेऊन नवनिर्मितीस चालना देण्यासाठी आवश्यक ज्ञान प्रदान करते.
- हे चांगले सामाजिक स्थान आणि अभिमान देते.
- यामुळे केवळ जास्त कमाईची क्षमताच मिळत नाही, तर अत्यंत मौल्यवान फायदे मिळवण्यासही मदत होते.
- मानवी संसाधनांची गुणवत्ता शिक्षणावरील खर्चाच्या पातळीवरून ठरवली जाते.
- त्यामुळे, शिक्षणावरील खर्च जितका जास्त, तितक्या वेगाने राष्ट्राच्या आर्थिक विकासासाठी मानवी भांडवल निर्मिती होते.

२. आरोग्यावरील खर्च (Expenditure on Health):

- मानवी भांडवलाच्या विकासात आरोग्याची भूमिका अत्यंत महत्त्वाची आहे.
- लोकसंख्या देशावर एक दायित्व (liability) बनू नये म्हणून सरकारने लोकांच्या आरोग्याकडे पुरेसे लक्ष दिले पाहिजे.

- प्रतिबंधात्मक औषध (Preventive medicine) (लसीकरण), उपचारात्मक औषध (curative medicine) (आजारादरम्यान वैद्यकीय हस्तक्षेप), सामाजिक औषध (social medicine) (आरोग्य साक्षरतेचा प्रसार) आणि स्वच्छ पिण्याचे पाणी व चांगली स्वच्छता सुविधांची तरतूद हे आरोग्य खर्चाचे विविध प्रकार आहेत.
- हे केवळ आरोग्य पायाभूत सुविधांवरील सरकारी खर्चानेच शक्य आहे.
- सुशिक्षित लोक त्यांच्या मुलांच्या आरोग्य आणि शिक्षणावर खर्च करतील, ज्यामुळे राष्ट्राला एक उज्ज्वल भविष्य मिळेल.
- आरोग्यावरील खर्चामुळे मिळणाऱ्या उत्पन्नाची पातळी वाढते, कारण काम करणाऱ्या लोकसंख्येची उत्पादन क्षमता आरोग्यावर केलेल्या खर्चावर अवलंबून असते.
- गेल्या काही दशकांत, भारताने सरकार आणि खाजगी आरोग्य सेवा केंद्रांच्या सर्व स्तरांवर आरोग्य पायाभूत सुविधा आणि मनुष्यबळ विकसित केले आहे.
- यामुळे लोकसंख्येचे आरोग्य सुधारण्यात प्रगती झाली आहे.

३. नोकरीवरील प्रशिक्षण (On-the-job Training):

- नोकरीवरील प्रशिक्षणावरील खर्च हा मानवी भांडवल निर्मितीचा एक स्रोत आहे, कारण तो वाढलेल्या श्रम कार्यक्षमता आणि उत्पादकतेच्या रूपात परतावा देतो.
- कामगारांना दिलेल्या प्रशिक्षणाचे फायदे त्याच्या खर्चापेक्षा जास्त असतात.

४. स्थलांतर (Migration):

- लोक चांगल्या नोकऱ्या आणि पूर्वीच्या नोकरीपेक्षा जास्त कमाईच्या शोधात एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात.
- बहुतेक स्थलांतर ग्रामीण भागातून शहरी भागात किंवा एका देशातून दुसऱ्या देशात त्यांच्या कामासाठी चांगला मोबदला मिळवण्यासाठी होते.
- यात वाहतूक खर्च आणि वेगवेगळ्या ठिकाणी राहण्याचा खर्च समाविष्ट असतो.
- तथापि, लोक स्थलांतर करतात कारण त्याचा फायदा स्थलांतराच्या खर्चापेक्षा जास्त असतो.
- अशा प्रकारे, स्थलांतरावरील खर्च हा मानवी भांडवल निर्मितीचा एक स्रोत मानला जाऊ शकतो.

५. माहितीवरील खर्च (Expenditure on information):

- अनेक लोक एखाद्या उत्पादनाची मागणी आणि उत्पादन कार्यक्षमता सुधारण्यासाठी कार्यक्षम कौशल्ये कशी मिळवावी याबद्दल माहिती मिळवण्यासाठी खर्च करतात.
- यामुळे उत्पादकाला ग्राहकांच्या मागणीची पूर्तता करण्यास आणि उत्पादन अनुकूलित करण्यास मदत होते.
- तथापि, माहिती मिळवण्याच्या खर्चापेक्षा वास्तविक संभाव्य उत्पादकता (actual potential productivity) जास्त असेल.

- अशा प्रकारे, बाजारातील परिस्थिती आणि विशेष कौशल्यांच्या माहितीवरील खर्च मानवी भांडवल निर्मितीमध्ये योगदान देतो.

भौतिक आणि मानवी भांडवल (Physical and Human Capital)

भौतिक भांडवल (Physical Capital)	मानवी भांडवल (Human Capital)
१. ते मूर्त (tangible) आहे.	१. ते अमूर्त (intangible) आहे, जे मालकाच्या शरीरात आणि मनात तयार होते.
२. ते त्याच्या मालकापासून वेगळे केले जाऊ शकते आणि बाजारात विकले जाऊ शकते.	२. ते विकले जाऊ शकत नाही, फक्त त्याच्या सेवा बाजारात विकल्या जाऊ शकतात.
३. काही कृत्रिम व्यापार निर्बंध वगळता, ते देशांदरम्यान पूर्णपणे गतिमान असते.	३. ते पूर्णपणे गतिमान नसते आणि राष्ट्रीयत्वामुळे (nationality) त्यावर निर्बंध येतात.
४. ते आयातीद्वारे (imports) तयार केले जाऊ शकते आणि फक्त खाजगी लाभ (private benefits) निर्माण करते.	४. कमाई वाढवायची की नाही हे व्यक्तीच्या सद्सद्विवेकबुद्धीवर अवलंबून असते. ते खाजगी आणि सामाजिक दोन्ही लाभ (social benefits) निर्माण करते.

मानवी भांडवल आणि आर्थिक वाढ (Human Capital and Economic Growth)

मानवी भांडवल कोणत्याही देशाच्या आर्थिक वाढीसाठी अत्यंत महत्त्वाचे आहे. त्याचे महत्त्व खालीलप्रमाणे आहे:

१. कौशल्य विकास (Development of Skills):

- उत्पादकता पातळी (productivity level) वाढवण्यासाठी आवश्यक असलेल्या कौशल्यांमध्ये सुधारणा करण्यात मानवी भांडवल महत्त्वाची भूमिका बजावते.
- उत्पादन वाढवण्यासाठी कौशल्ये विकसित करते आणि प्रशिक्षण देते.
- नवनिर्मितीच्या कल्पनांचा वापर करण्यास आणि विज्ञान व तंत्रज्ञानातील बदलांशी जुळवून घेण्याची क्षमता विकसित करते.
- उत्पादनात कुशल कामगारांचा वापर शाश्वत आर्थिक विकासाकडे वाटचाल सुकर करतो.

२. उत्पादकतेत वाढ (Increase in productivity):

- यंत्रसामग्रीसारखे भौतिक भांडवल (physical capital) उत्पादनाची गुणवत्ता आणि प्रमाण वाढवण्यासाठी महत्त्वाचे आहे.
- तथापि, उत्पादकता आणि भांडवल मूल्य वाढवण्यासाठी या संसाधनांचा प्रभावीपणे वापर करणे अधिक महत्त्वाचे आहे.

- मानवी संसाधने सर्वात महत्त्वाची भूमिका बजावतात, ज्यांच्याशिवाय आर्थिक विकासासाठी भौतिक भांडवलामध्ये नवनिर्मिती, वापर आणि सुधारणा करणे शक्य नाही.

३. मानसिक क्षमतेचा विकास (Development in mental ability):

- शिक्षणामध्ये सतत गुंतवणूक केल्याने व्यक्तीची निर्णयक्षमता आणि मानसिक क्षमता विकसित होते.
- अर्थव्यवस्थेतील उपलब्ध संसाधनांची योग्य निवड करण्याची क्षमता विकसित होते.
- यामुळे संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होतो, ज्यामुळे उच्च उत्पादकता मिळते.
- व्यक्तींना राष्ट्रासाठी मानवी संसाधन म्हणून तयार करते.

४. आधुनिकीकरण (Modernization):

- कामाच्या सर्व स्तरांवर तांत्रिक प्रगतीसह मानवी संसाधनांची उत्पादकता वाढवण्यावर लक्ष केंद्रित करते.
- लोकांची आधुनिक आणि वैज्ञानिक कल्पनांबद्दलची स्वीकारार्हता वाढवते.
- स्वातंत्र्यापासून, तांत्रिक आणि व्यावसायिक शिक्षण संस्थांची संख्या मोठ्या प्रमाणात वाढली आहे.
- उत्पादन प्रक्रियेत प्रगत तंत्रज्ञानाचा वापर होतो.

५. जीवनमानातील वाढ (Increase in the standard of living):

- शिक्षणामध्ये जास्त खर्च केल्याने श्रम उत्पादकतेची (labour productivity) कार्यक्षमता वाढते, कारण कामगार त्यांच्या कामात कुशल बनतात.
- एक सुशिक्षित व्यक्ती उच्च उत्पादकता आणि कार्यक्षमता दर्शवते आणि म्हणून तिच्याकडे जास्त उत्पन्न मिळवण्याची क्षमता असते.
- उत्पन्नातील वाढ आणि शिक्षण पातळीतील वाढीमुळे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा जास्त वापर करणे शक्य होते, ज्यामुळे जीवनमान वाढते.

६. सहभाग दर आणि समानता (Participation rate and equality):

- ज्ञान आणि विशेष कौशल्ये (specialized skills) मिळवण्याची क्षमता असलेल्या व्यक्तीला रोजगाराच्या अधिक संधी मिळतात.
- यामुळे कामगारांची आर्थिक, सामाजिक आणि राजकीय कार्यामधील उत्पादनक्षम कार्यक्षमता (productive efficiency) आणि सहभागाचा दर वाढतो.
- उच्च सहभाग दर राष्ट्रांमध्ये आर्थिक आणि सामाजिक समानतेची उच्च पातळी दर्शवतो.

भारत एक ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्था म्हणून (India as a knowledge Economy)

- गेल्या दशकात भारतीय सॉफ्टवेअर उद्योगाने एक प्रभावी कामगिरी दर्शविली आहे.

- उद्योजक, नोकरशहा आणि राजकारणी आता **माहिती तंत्रज्ञानाचा (Information Technology - IT)** वापर करून भारताला ज्ञान-आधारित अर्थव्यवस्थेत कसे रूपांतरित करता येईल, यावर विचार मांडत आहेत.
- अशा परिवर्तनाचे उदाहरण म्हणून गावांमध्ये ई-मेल (e-mail) वापरणाऱ्या काही घटनांचा उल्लेख केला जातो. त्याचप्रमाणे, ई-गव्हर्नन्स (e-governance) हे भविष्याचा मार्ग म्हणून दर्शविले जात आहे.
- माहिती तंत्रज्ञानाचे मूल्य (value of IT) सध्याच्या आर्थिक विकासाच्या पातळीवर खूप अवलंबून असते.
- माहिती तंत्रज्ञान (IT) सध्याची मालमत्ता आणि प्रक्रिया अधिक प्रभावी आणि कार्यक्षम बनवू शकते, परंतु त्यासाठी, सर्वप्रथम एक मूलभूत पायाभूत सुविधा विकसित करणे आवश्यक आहे.

मानवी भांडवल आणि मानवी विकास (Human Capital and Human Development)

मानवी भांडवल (Human Capital)	मानवी विकास (Human Development)
१. मानवी भांडवल ही एक संकीर्ण संकल्पना (narrow concept) आहे.	१. मानवी विकास ही एक व्यापक संकल्पना (broad concept) आहे.
२. शिक्षण आणि आरोग्य हे श्रम उत्पादकता (labour productivity) वाढवण्याचे साधन आहेत, असे ते दर्शवते.	२. शिक्षण आणि आरोग्य मानवी कल्याणासाठी (human well-being) अविभाज्य भाग आहेत, असे ते दर्शवते. जेव्हा लोकांना वाचता आणि लिहिता येते, तेव्हा ते निरोगी आयुष्य जगू शकतात.
३. ते मानवांना एका साध्यासाठी (an end) साधन मानते; ते साध्य म्हणजे उत्पादकतेत वाढ.	३. ते स्वतःच एक साध्य आहे. शिक्षण आणि आरोग्य मिळवून व्यक्तीचे वैयक्तिक मूल्य (personal value) विकसित होते, असे ते दर्शवते.
४. शिक्षण आणि आरोग्यातील गुंतवणूक वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन (output) वाढवू शकत नसेल, तर ती अनुत्पादक (unproductive) आहे, असे ते सांगते.	४. शिक्षण आणि आरोग्यातील गुंतवणुकीमुळे श्रम उत्पादकता वाढली नाही तरीही, मानवी कल्याण वाढवले पाहिजे, असे ते सांगते.

भारतातील मानवी भांडवल निर्मितीची स्थिती (State of Human Capital Formation in India)

सरकारी संस्था शाळा आणि रुग्णालयांच्या कार्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणूक करतात. गरीब लोक खाजगी क्षेत्राकडून या सेवा घेण्यासाठी जास्त

पैसे देऊ शकत नाहीत, म्हणून सरकार त्यांच्यासाठी या सेवा सवलतीच्या दरात उपलब्ध करून देते.

सरकारी संस्थांद्वारे शिक्षणाचे नियमन (Regulation of Education by government institutions)

राष्ट्रीय स्तरावरील शिक्षण:

१. **नॅशनल कौन्सिल ऑफ एज्युकेशन रिसर्च ट्रेनिंग (NCERT):** वरिष्ठ माध्यमिक स्तरापर्यंत अभ्यासक्रम तयार करण्यात गुंतलेली आहे.
२. **ऑल इंडिया कौन्सिल फॉर टेक्निकल एज्युकेशन (AICTE):** तांत्रिक शिक्षणाशी संबंधित नियम आणि कायदे लागू करते.
३. **युनिव्हर्सिटी ग्रेंट्स कमिशन (UGC):** विद्यापीठीय शिक्षणासाठी निधी गोळा करते आणि उच्च शिक्षणासाठी नियम आणि कायदे लागू करते.

राष्ट्रीय स्तरावरील आरोग्य:

१. **इंडियन कौन्सिल फॉर मेडिकल रिसर्च (ICMR):** आरोग्य क्षेत्रातील शिक्षणाशी संबंधित नियम आणि कायदे लागू करते.
२. **नॅशनल इन्स्टिट्यूट ऑफ हेल्थ अँड फॅमिली वेलफेअर (NIHFW):** सार्वजनिक आरोग्य, कुटुंब कल्याण आणि आरोग्य व्यवस्थापन प्रणाली अधिक कार्यक्षम आणि प्रभावीपणे प्रदान करण्यासाठी वचनबद्ध आहे.

भारतातील मानवी भांडवल निर्मितीच्या मुख्य समस्या (Main Problems of Human Capital Formation in India)

१. **वाढती लोकसंख्या (Increasing population):**
 - लोकसंख्येतील वाढीचा भारतासारख्या विकसनशील देशांमध्ये मानवी भांडवलाच्या गुणवत्तेवर प्रतिकूल परिणाम होतो.
 - यामुळे रोजगार, शिक्षण, आरोग्यसेवा, स्वच्छता, गृहनिर्माण, वीज, वाहतूक आणि पोषण यांसारख्या सेवांची प्रति व्यक्ती उपलब्धता कमी होते.
२. **दारिद्र्य (Poverty):**
 - दारिद्र्य रेषेखालील लोक मूलभूत शिक्षण आणि आरोग्यसेवा घेऊ शकत नाहीत.
 - दारिद्र्य हे भारतातील मानवी भांडवल निर्मितीच्या मुख्य समस्यांपैकी एक आहे.
३. **स्थलांतर (Migration):**
 - उच्चशिक्षित व्यक्ती चांगल्या रोजगाराच्या संधीसाठी एका ठिकाणाहून दुसऱ्या ठिकाणी स्थलांतर करतात.
 - उच्च कुशल मनुष्यबळाच्या या स्थलांतरामुळे आर्थिक वाढ आणि विकासावर नकारात्मक परिणाम होतो.
४. **अयोग्य नियोजन (Inappropriate planning):**
 - भारतातील मानवी संसाधनांचे अयोग्य नियोजन हे मानवी भांडवल निर्मितीतील एक मोठा अडथळा आहे.

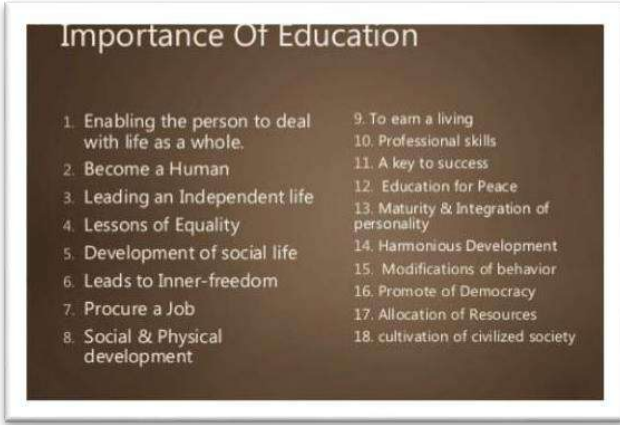
- मनुष्यबळाचा पुरवठा (supply of workforce) वाढत्या मागणीशी जुळत नाही.
- तांत्रिक मनुष्यबळाची मागणी आणि पुरवठा राखण्यासाठी आणि शिक्षणाचा दर्जा वाढवण्यासाठी कोणतेही प्रयत्न केले जात नाहीत.
- यामुळे देशातील बेरोजगारीचा दर वाढतो.

५. आरोग्य आणि शिक्षण सुविधांची निकृष्ट गुणवत्ता (Low quality of health and education facilities):

- बहुतेक आरोग्य आणि शिक्षण संस्था निकृष्ट आरोग्य सुविधा आणि कमी दर्जाचे शिक्षण प्रदान करतात.
- याचा मानवी भांडवल निर्मितीवर नकारात्मक परिणाम होतो.

भारतातील शिक्षण क्षेत्र (Education Sector in India)

शिक्षणाचे महत्त्व (Significance of Education)

शिक्षणावरील सरकारी खर्च (Government Expenditure on Education)

- शिक्षणावरील सरकारी खर्च एकूण सरकारी खर्चाच्या टक्केवारीवर आणि सकल देशांतर्गत उत्पादनाच्या (Gross Domestic Product - GDP) टक्केवारीवर आधारित असतो.
- 'एकूण सरकारी खर्चाच्या तुलनेत शिक्षणावरील खर्चाची टक्केवारी' सरकारसाठी शिक्षणाचे महत्त्व दर्शवते.
- 'जीडीपीच्या तुलनेत शिक्षणावरील खर्चाची टक्केवारी' देशातील शिक्षण विकासासाठी आपल्या उत्पन्नाचा किती भाग खर्च केला जात आहे, हे दर्शवते.
- १९५२-२०१४ या काळात एकूण सरकारी खर्चाच्या टक्केवारीच्या रूपात शैक्षणिक खर्च ७.९२% वरून १५.७% पर्यंत वाढला, तर जीडीपीच्या टक्केवारीच्या रूपात तो ०.६४% वरून ४.१३% पर्यंत वाढला.
- अकरावी पंचवार्षिक योजनेतील (Eleventh Plan) एकूण खर्चापैकी सुमारे ५०% खर्च प्राथमिक शिक्षण आणि साक्षरतेसाठी (elementary education and literacy), २०% माध्यमिक शिक्षणासाठी (secondary education) आणि ३०% उच्च आणि तांत्रिक शिक्षणासाठी (higher and technical education) वापरला गेला.

- केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२५-२६ मध्ये शिक्षणावरील खर्च ६.५% वाढवून ₹१.२८ ट्रिलियन केला आहे, पण तो जीडीपीच्या फक्त ४.६% आहे. हे प्रमाण राष्ट्रीय शिक्षण धोरण २०२० (NEP 2020) ने शिफारस केलेल्या जीडीपीच्या ६% पेक्षा कमी आहे.

भारतातील शैक्षणिक उपलब्धीमध्ये प्रादेशिक फरक (Regional differences in educational attainment in India)

- राज्यांमधील शैक्षणिक संधी आणि उपलब्धींचा नमुना वेगवेगळ्या राज्यांमध्ये वाटप केलेल्या सरकारी खर्चाच्या पातळीशी संबंधित असू शकतो.
- एकूण सरकारी खर्चाच्या तुलनेत शिक्षणावरील सरकारी खर्चाची टक्केवारी सरकारी कार्यक्रमांमध्ये शिक्षणाचे महत्त्व दर्शवते.
- २०१४-१५ मध्ये, प्रति व्यक्ती शिक्षणावरील खर्च हिमाचल प्रदेशमध्ये ३४,६५१ रुपये होता, तर बिहारमध्ये तो ४,०८८ रुपये होता.
- हिमाचल प्रदेशमधील शैक्षणिक खर्चाची वाटणी बिहारच्या तुलनेत खूप जास्त होती. यामुळे राज्यांमध्ये शैक्षणिक संधी आणि उपलब्धींमध्ये फरक दिसून येतो.

सरकारी हस्तक्षेपाची आवश्यकता (Need for government intervention)

आरोग्य आणि शिक्षण क्षेत्रात सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही संस्था कार्यरत आहेत. या संस्थांच्या कार्याचे निरीक्षण सरकारी हस्तक्षेपाच्या (government intervention) विविध प्रकारांद्वारे करणे आवश्यक आहे, कारण:

- खाजगी क्षेत्राद्वारे पुरवल्या जाणाऱ्या आरोग्य आणि शिक्षण सुविधांचा खर्च जास्त असल्याने गरीब लोक त्या घेऊ शकत नाहीत. त्यामुळे, सरकारने या सेवा गरिबांना कमी खर्चात पुरवणे आवश्यक आहे.
- खाजगी संस्थांद्वारे पुरवल्या जाणाऱ्या आरोग्य आणि शिक्षण सुविधा मुख्यतः शहरी भागात आहेत. खाजगी कंपन्यांना ग्रामीण भागात आरोग्य आणि शिक्षण सेवा पुरवण्यासाठी प्रोत्साहित करणे हे विविध सरकारांची जबाबदारी आहे.

म्हणूनच, देशातील शिक्षण आणि आरोग्याची स्थिती सुधारण्यासाठी आणि राखण्यासाठी सरकारी हस्तक्षेप महत्त्वाचा आहे.

शैक्षणिक विकासासाठी सरकारी पावले

१. सर्व शिक्षा अभियान (SSA) (अनुच्छेद २१)
२. माध्यमिक भोजन योजना (Mid-day meals)
३. शिक्षण हक्क अधिनियम (Right to Education Act)

महत्त्वाची योजना: सर्व शिक्षा अभियान

- उद्देश: वेळेनुसार (time bound manner) प्राथमिक शिक्षणाचे सार्वत्रिकीकरण करणे. ही केंद्र आणि राज्य सरकार, तसेच स्थानिक आणि समुदाय स्तरावरील एक संयुक्त मोहीम आहे.
- तरतुदी: २०१० पर्यंत ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील सर्व मुलांना प्राथमिक शिक्षण देणे.

- **बदल/सुधारणा:** संविधानातील ८६ व्या घटनादुरुस्तीनुसार (86th Amendment) ६ ते १४ वर्षे वयोगटातील मुला-मुलींना मोफत आणि सक्तीचे शिक्षण देणे हा एक मूलभूत हक्क (fundamental right) बनला. (अनुच्छेद २१-अ).
- **उप-कार्यक्रम: पढे भारत बढे भारत (Padhe Bharat Badhe Bharat)** - हा कार्यक्रम इयत्ता पहिली आणि दुसरीच्या मुलांसाठी वाचन, लेखन आणि प्रारंभिक गणिताचे कौशल्य सुधारण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे.

भारतातील शैक्षणिक यशाचे निर्देशक (Indicators of Educational Achievement in India)

१. प्राथमिक शिक्षण पूर्णत्वाचा दर (Primary education completion rate):

- हा प्राथमिक शाळेच्या शेवटच्या वर्षाचे शिक्षण पूर्ण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांची टक्केवारी दर्शवतो.
- हा विद्यार्थ्यांच्या प्रगतीची कल्पना देतो आणि शैक्षणिक प्रणालीच्या व्याप्तीवर लक्ष ठेवतो.
- हा शिक्षणाच्या गुणवत्तेच्या आणि कार्यक्षमतेच्या दृष्टीने मानवी भांडवल निर्मिती मोजण्यास मदत करतो.
- प्राथमिक शिक्षण पूर्णत्वाचा दर जास्त असल्यास, हे मुला-मुलींना शिक्षण देण्यासाठी लोकांच्या काळजीपूर्वक घेतलेल्या पावलांना दर्शवते.

२. प्रौढ साक्षरता दर (Adult literacy rate):

- हा १५ वर्षे आणि त्यावरील वयोगटातील साक्षर लोकांची टक्केवारी आहे.
- हा प्रौढ लोकसंख्येमध्ये साक्षर असलेल्यांची संख्या मोजतो, जे वाचू आणि लिहिता येतात आणि शिकणे सुरू ठेवू शकतात.
- हा साक्षरतेचा प्रसार करण्यात शिक्षणाच्या संचयी यशाचे (accumulated achievement) प्रतिबिंब आहे.

३. युवा साक्षरता दर (Youth literacy rate):

- हा १५-२४ वर्षे वयोगटातील साक्षर लोकांची टक्केवारी आहे.
- हा लोकांना साक्षरता कौशल्ये प्रदान करणाऱ्या साक्षरता कार्यक्रमांच्या संचयी यशाचे निर्देशक आहे.
- हे बौद्धिक वाढीची क्षमता दर्शवते आणि समाजाच्या सामाजिक-आर्थिक विकासासाठी योगदान देते.

निर्देशक	१९९० (%)	२००० (%)	२०१७-१८ (%)

प्रौढ साक्षरता दर (१५+)

पुरुष	६१.९	८.४	८२
महिला	३७.९	४५.४	६६

प्राथमिक शिक्षण पूर्णत्वाचा दर (संबंधित वयोगट)

पुरुष	७८	८५	९३
महिला	६१	६९	९६

युवा साक्षरता दर (१६ ते २४)

पुरुष	७६.६	७९.७	९३
महिला	५४.२	६४.८	९०

साक्षरता दराविषयी तथ्ये (Facts about Literacy rate)

१. साक्षरता दर १९५१ मधील १८% वरून २०१०-११ मध्ये ७४% पर्यंत वाढला आहे.
२. पुरुषांमध्ये साक्षरता दर महिलांपेक्षा १६.६% जास्त आहे आणि ग्रामीण भागाच्या तुलनेत शहरी भागात तो सुमारे १६.१% जास्त आहे.
३. २०११ मध्ये, साक्षरता दर केरळमध्ये ९४% ते बिहारमध्ये ६२% असा भिन्न होता.

शिक्षण आणि त्याच्यासमोरील आव्हाने (Education and its challenges)

- गेल्या काही वर्षांत, भारतातील प्रौढ आणि तरुणांची शैक्षणिक पातळी वाढली आहे. तथापि, आजही निरक्षर लोकांची संख्या स्वातंत्र्याच्या वेळी होती तेवढीच आहे.
- शैक्षणिक प्रणालीमध्ये शिक्षणाच्या व्यावसायिकीकरणाचा (vocationalisation of education) अभाव आहे, कारण ती तरुणांना फक्त पदवी-आधारित प्रमाणपत्र (degree-oriented certificate) देते.
- शिक्षणात लैंगिक समानता (gender parity) आणि समानतेचा अभाव अनेकदा अविकसितपणाचे एक महत्त्वाचे कारण आहे. पुरुष आणि महिलांमधील साक्षरता दरात अजूनही फरक आहे.
- शहरी लोकसंख्येच्या तुलनेत ग्रामीण लोकसंख्येला शिक्षणाचा कमी प्रवेश आहे.
- शिक्षणाच्या खाजगीकरणामुळे समाजातील गरीब घटकांसाठी शिक्षणाचा खर्च वाढला आहे.
- शिक्षणावरील सरकारचा वास्तविक खर्च जीडीपीच्या सुमारे ४-५% आहे, जो शिक्षणावर वचनबद्ध केलेल्या खर्चापेक्षा (जीडीपीच्या ६%) कमी आहे.

मानवी भांडवल निर्मितीचा दुसरा घटक म्हणून आरोग्य (Health as another component to Human Capital Formation)

- एका व्यक्तीचे आरोग्य त्याला त्याची क्षमता (potential) आणि आजाराशी लढण्याची क्षमता ओळखण्यास मदत करते. त्यामुळे, कामगारांची कार्यक्षमता मोठ्या प्रमाणात त्यांच्या आरोग्यावर अवलंबून असते.
- निरोगी व्यक्ती राष्ट्राची संपत्ती (asset) आहे आणि अनारोगी व्यक्ती राष्ट्राचे दायित्व (liability) आहे, कारण आरोग्य हे व्यक्तीचे कल्याण

साधण्यासाठी एक अपरिहार्य आधार आहे. एक निरोगी मन निरोगी वातावरण निर्माण करते.

- आपल्या राष्ट्रीय धोरणाचे उद्दिष्ट आरोग्य सेवा, कुटुंब कल्याण आणि पौष्टिक सेवांची उपलब्धता सुधारणे आहे, ज्यात लोकसंख्येच्या वंचित घटकांवर (underprivileged segment) विशेष लक्ष केंद्रित केले आहे.

सरकारने स्वीकारलेल्या उपायांनी आयुर्मान (life expectancy) वाढवले आहे:

- २०११ मध्ये ६६ वर्षांपेक्षा जास्त झाले.
- बालमृत्यू दर (Infant Mortality Rate - IMR) १९५१ मधील १४७ वरून २०१२ मध्ये ४२ पर्यंत कमी झाला. २०२२ मध्ये, बालमृत्यू दर प्रति १००० जिवंत जन्मामागे २७.६९५ मृत्यू इतका होता.
- भारतात, २०२३ मध्ये स्थूल जन्म दर (crude birth rate) प्रति १००० लोकांमध्ये सुमारे १६.१५ आणि स्थूल मृत्यू दर (crude death rate) प्रति १००० लोकांमध्ये सुमारे ९.१ असल्याचा अंदाज आहे.
- स्थानिक ते जिल्हा स्तरापर्यंत सुधारित आरोग्यसेवा पायाभूत सुविधांनी आयुर्मान वाढवले आहे आणि बाल संगोपनात सुधारणा केली आहे. तसेच, आयुष्याचे दीर्घायुष्य (longevity of life) हे सुधारित आरोग्य सेवेचे आणखी एक निर्देशक आहे.
- उदाहरण: जपान हा नैसर्गिक संसाधनांची कमतरता असलेला देश आहे, परंतु तेथे प्रगत आरोग्यसेवा आणि शिक्षणासारख्या मानवी संसाधनांवर मोठी गुंतवणूक आहे. ते इतर देशांकडून नैसर्गिक संसाधने खरेदी करतात, तरीही ते विकसित देशांच्या यादीत आघाडीवर आहेत.

निष्कर्ष (Conclusion)

- भारतातील केंद्र आणि राज्य सरकारांनी शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्राच्या विकासासाठी भरीव आर्थिक तरतूद (substantial financial outlays) केली आहे.
- समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये शिक्षण आणि आरोग्य सेवांचा प्रसार सुनिश्चित केला पाहिजे, जेणेकरून आर्थिक वाढ आणि समानता (equity) एकाच वेळी साधता येईल.
- भारत जगातील वैज्ञानिक आणि तांत्रिक मनुष्यबळाचा एक समृद्ध साठा आहे. या मनुष्यबळाची गुणवत्ता सुधारणे आणि त्यांना आपल्या देशातच वापरता येईल अशा परिस्थिती निर्माण करणे ही काळाची गरज आहे.

पार्श्वभूमी:

ग्रामीण क्षेत्रात कृषी (Agriculture) हा उपजीविकेचा प्रमुख स्रोत आहे. महात्मा गांधी एकदा म्हणाले होते की, भारताची खरी प्रगती म्हणजे केवळ औद्योगिक शहरी केंद्रांची वाढ आणि विस्तार नव्हे, तर प्रामुख्याने गावांचा विकास होय. राष्ट्राच्या सर्वांगीण विकासाच्या केंद्रस्थानी खेड्यांच्या विकासाची ही कल्पना आजही सुसंगत आहे. हे असे का आहे? जेव्हा आपल्या आजूबाजूला मोठी उद्योग आणि आधुनिक माहिती तंत्रज्ञानाची केंद्रे असलेली वेगाने वाढणारी शहरे दिसतात, तेव्हा आपण ग्रामीण विकासाला इतके महत्त्व का दिले पाहिजे? याचे कारण असे की, भारताच्या दोन-तृतीयांशपेक्षा जास्त लोकसंख्या शेतीवर अवलंबून आहे, जी त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेशी उत्पादनक्षम नाही; ग्रामीण भारतातील एक तृतीयांश लोक अजूनही दारिद्र्यात जगत आहेत. म्हणूनच, आपल्या राष्ट्राला खरी प्रगती साधायची असेल, तर आपल्याला विकसित ग्रामीण भारताची कल्पना करावी लागेल.

ग्रामीण विकास म्हणजे काय? (What is Rural Development?)

ग्रामीण विकास (Rural Development) ही एक व्यापक संज्ञा आहे. मुळात, ग्रामीण विकास म्हणजे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेच्या एकूण विकासामध्ये मागे राहिलेल्या क्षेत्रांच्या विकासावर लक्ष केंद्रित करणे. ज्या क्षेत्रांना विकासाची गरज आहे, ती खालीलप्रमाणे आहेत:

१. मानवी संसाधनांचा विकास (Development of human resources):

- साक्षरता, विशेषतः महिला साक्षरता, शिक्षण आणि कौशल्य विकास.
- आरोग्य, ज्यात स्वच्छता आणि सार्वजनिक आरोग्य दोन्हीचा समावेश आहे.

२. भूमि सुधार (Land reforms).**३. प्रत्येक भागातील उत्पादनक्षम संसाधनांचा विकास (Development of the productive resources of each locality).****४. पायाभूत सुविधांचा विकास (Infrastructure development):**

- वीज, सिंचन, पतपुरवठा, विपणन, वाहतूक सुविधा, ज्यात गावातील रस्ते आणि जवळच्या महामार्गांना जोडणारे रस्ते बांधणे, कृषी संशोधन आणि विस्तार सुविधा, आणि माहितीचा प्रसार यांचा समावेश आहे.

५. दारिद्र्य निर्मूलनासाठी विशेष उपाय (Special measures for alleviation of poverty):

- दारिद्र्य निर्मूलनासाठी आणि लोकसंख्येतील दुर्बल घटकांच्या (weaker sections) राहणीमानात लक्षणीय सुधारणा घडवून आणण्यासाठी, उत्पादनक्षम रोजगाराच्या संधींवर (productive employment opportunities) भर देणे.

ग्रामीण पतपुरवठा (Rural Credit)

शेतकऱ्यांना कृषी अवजारे आणि यंत्रसामग्री खरेदी करणे, विहिरी आणि नलकूप खोदणे, बियाणे, खते, कीटकनाशके इत्यादी खरेदी करणे यांसारख्या

विविध कामांसाठी पतपुरवठा आवश्यक असतो. पेरणी आणि कापणी (sowing and harvesting) यांमधील कालावधी मोठा असतो. त्यामुळे, शेतकऱ्यांना या काळात त्यांच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते.

- **अल्प मुदतीचे कर्ज (Short Term Credit):** हे प्रामुख्याने बियाणे, खते इत्यादींसारख्या निविष्टा (inputs) खरेदीसाठी असते. अल्प-मुदतीचे कर्ज साधारणपणे ६ ते १२ महिन्यांच्या कालावधीसाठी असते.
- **मध्यम मुदतीचे कर्ज (Medium Term Credit):** मध्यम मुदतीचे कर्ज यंत्रसामग्री खरेदी करणे, कुंपण घालणे आणि विहिरी खोदण्यासाठी आवश्यक असते. अशा कर्जाचा कालावधी साधारणपणे १२ महिने ते ५ वर्षांचा असतो.
- **दीर्घ मुदतीचे कर्ज (Long Term Credit):** दीर्घ मुदतीचे कर्ज अतिरिक्त जमीन खरेदी करण्यासाठी असते. अशा कर्जाचा कालावधी ५ ते २० वर्षांचा असतो.

शेतकऱ्यांचे कर्ज घेण्याचे उद्दिष्ट:

- **उत्पादनक्षम कर्ज (Productive Borrowings):** या कर्जांमध्ये बियाणे, खते आणि शेतीची उपकरणे खरेदी करण्यासाठी घेतलेल्या कर्जाचा समावेश होतो.
- **अनुत्पादनक्षम कर्ज (Un-productive Borrowings):** या कर्जांमध्ये लग्न आणि सणांसारख्या सामाजिक कामांसाठी घेतलेल्या कर्जाचा समावेश होतो.

ग्रामीण पतपुरवठ्यात मदत करणाऱ्या अनेक संस्था किंवा संस्थांना **ग्रामीण पतपुरवठ्याचे स्रोत (sources of rural credit)** असे म्हणतात:

१. **गैर-संस्थात्मक स्रोत (Non-institutional sources):** उदाहरणार्थ, सावकार.
२. **संस्थात्मक स्रोत (Institutional sources):**
 - सहकारी पतसंस्था (Co-operative credit societies)
 - स्टेट बँक ऑफ इंडिया (State Bank of India)
 - प्रादेशिक ग्रामीण बँक (Regional Rural Bank - RRB)
 - राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (National Bank for Agriculture and Rural Development - NABARD)

चला प्रत्येक स्रोत थोडक्यात पाहू.**१. गैर-संस्थात्मक ग्रामीण पतपुरवठ्याचे स्रोत (Non-Institutional Sources of Rural Credit)**

- ग्रामीण पतपुरवठ्याचे मुख्य गैर-संस्थात्मक स्रोत **सावकार (moneylenders)**, मित्र, नातेवाईक, जमीनदार, दुकानदार आणि दलाल (commission agents) आहेत.
- **१९५१-५२ मध्ये**, सावकारांनी ग्रामीण भागातील एकूण आर्थिक गरजांपैकी सुमारे ९३.६% भाग पुरवला होता आणि सध्या हे प्रमाण ३०% आहे.
- शेतकऱ्यांच्या अल्प-मुदतीच्या कर्जाची गरज दलाल, मित्र आणि नातेवाईकांकडून पूर्ण होते, जे एकूण ग्रामीण कर्जाच्या सुमारे ५०% पुरवतात.
- सरकार गैर-संस्थात्मक पतपुरवठा स्रोतांना प्रोत्साहन देत नाही, कारण:

- ते जास्त व्याजदर आकारतात.
- कर्ज आणि व्याज न भरल्यास ते जमीन ताब्यात घेतात.
- ते हिशोबांमध्ये फेरफार करतात.

केस स्टडी - गरीब महिलांची बँक (The poor women's Bank):

'कुटुंबश्री' (Kudumbashree) हा केरळमध्ये राबवला जाणारा एक महिला-केंद्रित, समुदाय-आधारित दारिद्र्य कमी करण्याचा कार्यक्रम आहे. १९९५ मध्ये, बचत प्रोत्साहन देण्यासाठी गरीब महिलांसाठी एक बचत आणि पतसंस्था (thrift and credit society) एका लहान बचत बँकेच्या रूपात सुरू करण्यात आली. या बचत आणि पतसंस्थेने बचत म्हणून १ कोटी रुपये जमा केले. सहभाग आणि जमा केलेल्या बचतीच्या दृष्टीने या संस्थांना आशियातील सर्वात मोठ्या अनौपचारिक बँका म्हणून गौरवण्यात आले आहे.

२. संस्थात्मक ग्रामीण पतपुरवठ्याचे स्रोत (Institutional Sources of Rural Credit)

- ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या बाबतीत १९६९ नंतर मोठा बदल झाला, जेव्हा भारताने ग्रामीण पतपुरवठ्याच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सामाजिक बँकिंग (social banking) आणि बहु-एजन्सी (multi-agency) दृष्टिकोन स्वीकारला. ग्रामीण पतपुरवठा करण्यासाठी विविध संस्था स्थापन करण्यात आल्या.
- ग्रामीण पतपुरवठ्याचे प्रमुख संस्थात्मक स्रोत खालीलप्रमाणे आहेत:

i. राष्ट्रीय कृषी आणि ग्रामीण विकास बँक (National Bank for Agriculture and Rural Development - NABARD):

- ग्रामीण वित्तपुरवठा प्रणालीमध्ये गुंतलेल्या सर्व संस्थांच्या कार्याचे समन्वय साधण्यासाठी १९८२ मध्ये एक सर्वोच्च संस्था म्हणून त्याची स्थापना करण्यात आली.
- नाबार्डकडे ५०० कोटी रुपयांचे अधिकृत भागभांडवल (authorized share capital) आहे. नाबार्ड भारत सरकारची पूर्ण मालकीची संस्था आहे.
- नाबार्डची मुख्य कार्ये:
 - सहकारी संस्थांच्या भागभांडवलात गुंतवणूक करण्यासाठी राज्य सरकारांना दीर्घ-मुदतीचे कर्ज देणे.
 - सहकारी बँका, प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) आणि प्राथमिक सहकारी संस्थांची तपासणी करण्याची जबाबदारी घेणे.
 - कृषी आणि ग्रामीण विकासात संशोधनाला प्रोत्साहन देणे.
 - ग्रामीण आणि कृषी विकासासाठी वित्तपुरवठा करणाऱ्या संस्थांसाठी पुनर्वित्त एजन्सी (refinancing agency) म्हणून काम करणे.
 - कुळातील शेतकऱ्यांना (tenant farmers) आणि लहान शेतकऱ्यांना त्यांच्या जमिनी एकत्र करण्यास मदत करणे.

ii. स्वयं-सहायता गट (Self Help Groups - SHGs):

- औपचारिक पतप्रणाली अपुरी ठरली आणि ती ग्रामीण, सामाजिक आणि सामुदायिक विकासात पूर्णपणे समाकलित झाली नाही. काही प्रकारच्या

तारणाची (collateral) मागणी केल्यामुळे, मोठ्या प्रमाणात गरीब ग्रामीण कुटुंबे आपोआप पत नेटवर्कच्या बाहेर पडली.

- ही पोकळी भरून काढण्यासाठी, स्वयं-सहायता गट (SHG) एक औपचारिक पतप्रणाली म्हणून उदयास आले, जे प्रत्येक सदस्याकडून किमान योगदानातून लहान प्रमाणात बचतीला प्रोत्साहन देतात.
- मार्च २००३ च्या अखेरीस, ७ लाखाहून अधिक स्वयं-सहायता गट पतपुरवठ्याशी जोडले गेले होते. अशा पत तरतुदींना सामान्यतः सूक्ष्म-पत कार्यक्रम (micro-credit programmes) म्हणून ओळखले जाते.
- स्वयं-सहायता गटांनी महिलांच्या सक्षमीकरणात (empowerment of women) मदत केली आहे. तथापि, स्वयं-सहायता गटांकडून घेतलेले कर्ज मुख्यतः उपभोग कामांपुरते मर्यादित आहे.

iii. प्रादेशिक ग्रामीण बँका (Regional Rural Banks - RRBs):

- व्यावसायिक बँकांना पूरक म्हणून प्रादेशिक ग्रामीण बँका (RRBs) उघडण्यात आल्या आहेत.
- त्यांची स्थापना प्रादेशिक ग्रामीण बँक अधिनियम १९७६ अंतर्गत करण्यात आली. त्यांच्या बँकिंग सेवा लहान आणि सीमांत शेतकरी आणि कारागीर इत्यादींसाठी आहेत.
- ते केवळ दुर्बल घटकांच्या गरजा पूर्ण करतात. सुमारे ९०% कर्ज दुर्बल घटकांना दिले जाते.

iv. किसान क्रेडिट कार्ड योजना (Kisan Credit Card Scheme - KCC):

- किसान क्रेडिट कार्ड योजना (KCC) १९९८-९९ मध्ये सरकारने सुरू केली.
- यामुळे व्यावसायिक बँका आणि प्रादेशिक ग्रामीण बँकांकडून कर्ज मिळवणे सोपे झाले.
- या योजनेअंतर्गत, पात्र शेतकऱ्यांना संबंधित बँकेकडून किसान कार्ड आणि पासबुक दिले जाते.
- शेतकरी किसान क्रेडिट कार्डमध्ये (KCC) नमूद केलेल्या क्रेडिट मर्यादित पैसे काढू आणि परतफेड करू शकतात.

v. व्यावसायिक बँका (Commercial banks):

- बँकिंग सुधारणा अधिनियम, १९७२ (Banking Reforms Act, 1972) अंतर्गत त्यांना कृषी पतपुरवठ्याच्या क्षेत्रात आणले गेले.
- कृषी पतपुरवठ्यातील व्यावसायिक बँकांचा वाटा लक्षणीयरीत्या सुधारला आहे. २००६-०७ मध्ये तो ४६.९% होता.
- नाबार्डनुसार, २०१९-२० मध्ये व्यावसायिक बँकांचा वाटा ७६.८३% पर्यंत वाढला होता.
- व्यावसायिक बँका निविष्ठा (inputs), गुरे, ट्रॅक्टर, दुग्ध व्यवसाय, नलकूप बसवणे इत्यादींच्या खरेदीसाठी कृषी कर्ज देतात.

vi. सहकारी पतसंस्था (Cooperative Credit Societies):

- सहकारी पतसंस्था शेतकऱ्यांच्या कर्जांच्या गरजा पूर्ण करण्यात सक्रियपणे गुंतलेल्या आहेत, याशिवाय त्या अनेक संबंधित सेवाही देतात.

- विशेष म्हणजे, या संस्था पिकांची उत्पादकता वाढवण्याच्या उद्देशाने विविध कृषी कार्यांमध्ये मार्गदर्शन करतात.
- सध्या, ग्रामीण पतपुरवठ्यात सहकारी संस्थांचा वाटा १६-१७% आहे. सहकारी पतसंस्थेचे मुख्य कार्य शेतकऱ्यांना वेळेवर आणि वाढीव पतपुरवठा करणे हे आहे.

कृषी पतपुरवठ्याची सद्यस्थिती (Latest Status of Agricultural Credit)

कृषी पतपुरवठ्याची सद्यस्थिती खालील मुद्द्यांवरून स्पष्ट होते:

- २०११-१२ मध्ये या क्षेत्रातील पतपुरवठा रु. ४,७५,००० कोटी इतका होता.
- २००८-०९ च्या केंद्रीय अर्थसंकल्पात (union budget) कृषी कर्जमाफी आणि कर्ज निवारण योजना (agricultural debt waiver and debt relief scheme) जाहीर करण्यात आली.
- शेतकऱ्यांना रु. ३ लाख पर्यंतच्या मूळ रकमेचे पीक कर्ज (crop loans) वार्षिक ४% च्या प्रभावी दराने मिळत आहे.
- शेतकऱ्यांना पुरेसा आणि वेळेवर पतपुरवठा करण्यासाठी, १९९९ च्या फेब्रुवारीमध्ये किसान क्रेडिट कार्ड (KCC) योजना सुरू करण्यात आली. ऑक्टोबर २०११ पर्यंत सुमारे १०.७८ कोटी किसान क्रेडिट कार्ड (KCCs) जारी करण्यात आले होते.
- सरकार अल्प-मुदतीच्या ग्रामीण सहकारी पत संरचनेसाठी रु. १३,५९६ कोटी च्या आर्थिक खर्चाचा पुनरुज्जीवन पॅकेज (revival package) राबवत आहे.
- २०१९-२० मध्ये, भारतातील कृषी क्षेत्रातील संस्थात्मक पतपुरवठा (institutional credit flow) रु. १३.५० लाख कोटी च्या उद्दिष्टाच्या तुलनेत रु. १३.९३ लाख कोटी होता, ज्यात रु. ८.२५ लाख कोटी चे अल्प-मुदतीचे कर्ज आणि रु. ५.६८ लाख कोटी चे दीर्घ-मुदतीचे कर्ज समाविष्ट आहे.

ग्रामीण बँकिंग: एक गंभीर मूल्यांकन (Rural Banking: A Critical Appraisal)

१९६९ मध्ये व्यावसायिक बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणानंतर (nationalisation of commercial banks), ग्रामीण भागात बँकिंग प्रणालीचा वेगाने विस्तार झाला. विशेषतः हरित क्रांतीनंतर (green revolution) ग्रामीण बँकिंगमुळे ग्रामीण कृषी आणि बिगर-कृषी उत्पादन (non-farm output), उत्पन्न (income) आणि रोजगार पातळी (employment) वाढली आहे.

ग्रामीण बँकिंगचे फायदे (Advantages of Rural Banking):

- शेतकऱ्यांना सेवा आणि पत सुविधा देऊन कृषी आणि बिगर-कृषी उत्पादन वाढवणे.
- ग्रामीण भागात स्वयंरोजगार योजनांसाठी पत निर्माण करणे.
- धान्याच्या मुबलक बफर साठ्यावरून स्पष्ट होणारी अन्न सुरक्षा (food security) साध्य करणे.

ग्रामीण बँकिंगच्या मर्यादा (Limitations of Rural Banking):

- लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना संस्थात्मक कर्जाचा खूपच कमी भाग मिळतो.
- ग्रामीण बँकिंग मोठ्या प्रमाणात थकीत कर्जे (over dues) आणि कर्ज न फेडण्याच्या दराच्या (default rate) समस्यांनी ग्रस्त आहे.
- कृषी कर्जाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी संस्थात्मक वित्तपुरवठ्याचे स्रोत अपुरे आहेत.
- संस्थात्मक कर्जाच्या वितरणात प्रादेशिक असमानता (regional inequalities) अस्तित्वात आहे.

कृषी विपणन प्रणाली (Agricultural Marketing System)

कृषी विपणन (Agricultural marketing) ही एक प्रक्रिया आहे, ज्यात देशभरातील विविध कृषी वस्तूंचे एकत्रीकरण, वाहतूक, साठवण, पॅकेजिंग, प्रक्रिया (processing), श्रेणीकरण (grading) आणि वितरण यांचा समावेश होतो. दुसऱ्या शब्दांत, कृषी विपणन म्हणजे कृषी उत्पादनाला शेतातून ग्राहकापर्यंत पोहोचवण्यासाठी लागणाऱ्या सेवांचा समावेश होतो.

कृषी विपणनाची गरज (Need of Agriculture Marketing)

कृषी विपणनाची गरज शेतकऱ्यांसमोरील समस्यांमुळे निर्माण होते. शेतकऱ्यांना भेडसावणाऱ्या विविध प्रकारच्या समस्या खालीलप्रमाणे आहेत:

- व्यापारी शेतकऱ्यांकडून माल खरेदी करताना वजन कमी करणे आणि हिशोबात फेरफार करणे अशा गोष्टी करतात, ज्यामुळे शेतकऱ्यांचे नुकसान होते.
- बाजारात असलेल्या किमतीबद्दल पुरेशा माहितीच्या अभावामुळे, शेतकऱ्यांना अनेकदा त्यांचा माल कमी किमतीत विकण्यास भाग पाडले जाते.
- शेतकऱ्यांकडे त्यांचा माल नंतर चांगल्या किमतीत विकण्यासाठी योग्य साठवणूक सुविधा (storage facilities) नव्हती.
- टीप: साठवणूक सुविधांच्या अभावामुळे शेतीत उत्पादित केलेल्या मालापैकी अंदाजे १०% माल वाया जातो.

संकटकालीन विक्री म्हणजे काय? (What is Distress Sale?)

कृषी विपणन पायाभूत सुविधांच्या (agricultural marketing infrastructure) अभावामुळे शेतकरी त्यांचा माल खराब होण्याच्या भीतीने किंवा त्वरित कर्ज फेडण्यासाठी कमी किमतीत विकण्यास भाग पडतात. याला संकटकालीन विक्री (distress sale) असे म्हणतात. या विक्रीमुळे शेतकऱ्यांना खूप त्रास होतो, कारण त्यांना त्यांच्या मालाची कमी किंमत तर मिळतेच, पण त्यांना चुकीच्या वजनांचा वापर करून फसवले जाते आणि त्यांच्याकडून जास्त कमिशनही आकारले जाते.

कृषी विपणनामध्ये प्रगती करण्याची पद्धती (Methods to Progress in Agricultural Marketing)

१. बाजारांचे नियमन (Regulation of Markets):

- कृषी विपणन सुधारण्यासाठी पहिली उपाययोजना म्हणजे बाजारांचे नियमन करणे, ज्यामुळे एक सुव्यवस्थित आणि पारदर्शक विपणन परिस्थिती निर्माण होईल.

- **नियमित बाजारपेठा (Regulated markets)** स्थापन केल्या आहेत, जिथे सरकार, शेतकरी आणि व्यापाऱ्यांच्या प्रतिनिधींचा समावेश असलेल्या बाजार समितीद्वारे (Market Committee) उत्पादनाची विक्री आणि खरेदीचे निरीक्षण केले जाते.
 - बाजार समिती शेतकऱ्यांना त्यांच्या उत्पादनाची योग्य किंमत मिळेल याची खात्री करते.
 - एकूणच, या धोरणामुळे शेतकऱ्यांचा तसेच ग्राहकांचा फायदा झाला आहे. तथापि, ग्रामीण बाजारपेठांची पूर्ण क्षमता ओळखण्यासाठी सुमारे २७,००० ग्रामीण नियतकालिक बाजारपेठांना (rural periodic markets) नियमित बाजारपेठांमध्ये विकसित करणे आवश्यक आहे.
२. **भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा (Improvement in Physical Infrastructure):**
- कृषी विपणन सुधारण्यासाठी ही दुसरी उपाययोजना आहे. सध्याच्या पायाभूत सुविधा जसे की रस्ते, रेल्वे, गोदामे, शीतगृहे (cold storages) आणि प्रक्रिया युनिट्स इत्यादी वाढत्या मागणीची पूर्तता करण्यासाठी अपुऱ्या आहेत.
 - या उपाययोजनेद्वारे सरकार भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये सुधारणा सुनिश्चित करते.
३. **सहकारी विपणन (Cooperative Marketing):**
- शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांना योग्य किंमत मिळवून देण्यासाठी सरकारने उचललेली ही तिसरी उपाययोजना आहे.
 - या सोसायट्यांचे सदस्य म्हणून, शेतकरी बाजारात स्वतःला अधिक चांगल्या प्रकारे वाटाघाटी करताना दिसतात आणि सामूहिक विक्रीद्वारे त्यांच्या उत्पादनांची चांगली किंमत मिळवतात.
 - गुजरात आणि देशातील इतर काही भागांमध्ये दुग्ध सहकारी संस्थांची (milk cooperatives) यशोगाथा सहकारी विपणनाची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत.
 - गेल्या काही काळात सहकारी संस्थांना खालील समस्यांचा सामना करावा लागला आहे:
 - कमी सदस्यांचा सहभाग.
 - विपणन आणि प्रक्रिया सहकारी संस्थांमध्ये योग्य दुव्याचा अभाव.
 - अकार्यक्षम आर्थिक व्यवस्थापन.
४. **मानकीकरण आणि श्रेणीकरण (Standardisation and Grading):**
- श्रेणीकरण आणि गुणवत्ता नियंत्रण शेतकऱ्यांना त्यांच्या दर्जेदार कृषी उत्पादनासाठी चांगली किंमत मिळवून देण्यास मदत करते.
 - तसेच, हे उत्पादनाच्या वेगवेगळ्या श्रेणी आणि मानकांचे योग्य वर्गीकरण आणि विभाजन करून शेतकऱ्यांची कार्ये सोपी करते आणि त्यांची कार्यक्षमता वाढवते.

५. **धोरण साधने (Policy instruments):**
- कृषी विपणन प्रणाली सुधारण्यासाठी सरकारने उचललेली ही चौथी उपाययोजना आहे. या संदर्भात लागू केलेली विविध सहाय्यक धोरणे खालीलप्रमाणे आहेत:
 - a. **किमान आधारभूत किंमत (Minimum Support Price - MSP):**
 - कृषी बाजार प्रणाली सुधारण्यासाठी हे एक महत्त्वाचे पाऊल आहे. एमएसपी (MSP) ही शेतकऱ्यांना एक आश्वासन आहे की त्यांच्या उत्पादनासाठी सरकारद्वारे एक किमान किंमत निश्चित केली जाईल, या किमतीपेक्षा कमी खरेदी करता येणार नाही. तथापि, शेतकरी त्यांचे उत्पादन खुल्या बाजारात एमएसपीपेक्षा जास्त किमतीत विकू शकतात. या धोरणामुळे शेतकऱ्यांना किमान उत्पन्नाची हमी मिळाली.
 - b. **बफर स्टॉक (Buffer Stock):**
 - मागणी आणि पुरवठ्याच्या बाजार शक्तींमुळे आणि आपत्कालीन परिस्थितीमुळे किमतीतील फरक संतुलित करण्यासाठी **भारतीय अन्न महामंडळ (Food Corporation of India)** गहू आणि तांदळासारख्या पिकांचा साठा ठेवते.
 - c. **सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System - PDS):**
 - याचा उपयोग अन्नधान्य आणि साखरेच्या वितरणासाठी होतो. ही साधने शेतकऱ्यांना चांगला महसूल मिळावा आणि गरिबांना कमी किमतीत अन्नधान्य मिळावे यासाठी तयार केली आहेत.

उदयास येत असलेले पर्यायी विपणन मार्ग (Emerging Alternate Marketing Channels)

शेतकऱ्यांनी आपला माल थेट ग्राहकांना विकल्यास, त्यांना मिळणाऱ्या किंमतीतील त्यांचा वाटा वाढतो, हे लक्षात आले आहे. अशा काही पर्यायी मार्गांची उदाहरणे खालीलप्रमाणे आहेत:

- **आपणी मंडी (Apni mandi):** पंजाब, हरियाणा आणि राजस्थानमध्ये.
- **हडपसर मंडी (Hadaspar mandi):** पुणे येथे.
- **रायथू बाजार (Rythu Bazars):** आंध्र प्रदेशातील भाजीपाला आणि फळांची बाजारपेठ.
- **उझावर सांडीस (Uzhavar Sandies):** तामिळनाडूतील शेतकरी बाजारपेठा.
- अनेक राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय फास्ट फूड चेन (fast food chains) आणि हॉटेल्स (hotels) देखील शेतकऱ्यांसोबत त्यांच्या इच्छित गुणवत्तेची शेती उत्पादने (ताजी भाजी आणि फळे) पुरवण्यासाठी करार करत आहेत.

उत्पादनक्षम कामांमध्ये वैविध्यीकरण (Diversification into Productive Activities)

कृषी कार्याचे वैविध्यीकरण (diversification of agricultural activity) साधारणपणे दोन बाबींचा समावेश करते:

१. पीक उत्पादनाचे वैविधीकरण (Diversification of Crop Production):

- पीक उत्पादनाचे वैविधीकरण म्हणजे एकाच पीक पद्धतीतून विविध पीक पद्धतीकडे वळणे.
- यात पीक पद्धती अन्नधान्याकडून **व्यावसायिक पिकांकडे (cash crops)** बदलणे देखील समाविष्ट आहे.
- या वैविधीकरणाचा मुख्य उद्देश **केवळ उदरनिर्वाहासाठी शेती (subsistence farming)** करण्याकडून **व्यावसायिक शेतीकडे (commercial farming)** जाण्यास प्रोत्साहन देणे हा आहे.

केस स्टडी - तामिळनाडू महिला शेतीत (Tamil Nadu Women in Agriculture - TANWA):

- TANWA हा तामिळनाडूमध्ये महिलांना नवीनतम कृषी तंत्रांचे प्रशिक्षण देण्यासाठी सुरु केलेला एक प्रकल्प आहे.
- हा प्रकल्प महिलांना कृषी उत्पादकता आणि कौटुंबिक उत्पन्न वाढवण्यासाठी सक्रियपणे भाग घेण्यास प्रवृत्त करतो.
- तिरुचिरापल्ली (Thiruchirapalli) येथील **अँथोनियाम्मल (Anthoniammal)** चालवत असलेल्या एका महिला शेतकरी गटात, प्रशिक्षित महिला यशस्वीरित्या **गांडूळ खत (vermicomposting)** बनवत आणि विकत आहेत आणि त्यातून पैसे कमवत आहेत.
- इतर अनेक महिला शेतकरी गट सूक्ष्म-पत प्रणालीद्वारे लघु-बँकांप्रमाणे कार्य करून त्यांच्या गटात बचत निर्माण करत आहेत.
- या जमा झालेल्या बचतीतून त्या **अळंबी लागवड (mushroom cultivation)**, साबण उत्पादन (soap manufacture), बाहुली बनवणे किंवा इतर उत्पन्न-मिळवणाऱ्या घरगुती कामांना प्रोत्साहन देत आहेत.

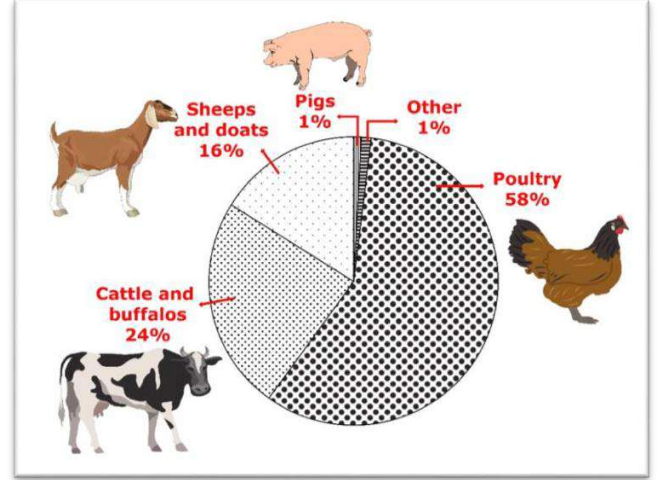
२. उत्पादनक्षम कामांचे वैविधीकरण (Diversification of Productive Activities):

- कृषी क्षेत्रावर आधीच जास्त भार असल्यामुळे, वाढणारे बहुतांश मनुष्यबळ शेतीव्यतिरिक्तच्या व्यवसायांमध्ये आणि संबंधित क्षेत्रांमध्ये रोजगार शोधत आहे, जसे की **कुक्कुटपालन (poultry)**, **पशुपालन (cattle)**, **मत्स्यपालन (fisheries)** इत्यादी.
- यामुळे त्यांना एक पर्यायी स्रोतासह उत्पन्नाचा एक स्थिर स्रोत मिळतो. यात खालील बाबींचा समावेश होतो:

a. पशुपालन (Animal Husbandry):

- भारतात, शेती समुदाय मिश्र पीक-पशुधन शेती प्रणाली (mixed crop-livestock farming system) वापरतो, ज्यात गुरे, शेळ्या, कोंबड्या (fowl) यांसारख्या प्रजातींचा मोठ्या प्रमाणावर समावेश आहे.
- पशुधन उत्पादन इतर अन्न-उत्पादन कार्यांमध्ये व्यत्यय न आणता उत्पन्नाला अधिक स्थिरता, अन्न सुरक्षा, वाहतूक, इंधन आणि कुटुंबासाठी पोषण प्रदान करते.

- खालील आलेखामध्ये पशुधनाचे वितरण दिले आहे आणि हे दर्शवते की कुक्कुटपालनाचा पशुपालनामध्ये सर्वात मोठा वाटा आहे.

- गेल्या तीन दशकांमध्ये भारतीय दुग्ध क्षेत्राची (Indian dairy sector) कामगिरी खूप प्रभावी आहे. १९६०-२००२ दरम्यान देशातील दूध उत्पादन **चार पटीपेक्षा जास्त** वाढले आहे.
- याचे मुख्य कारण १९६६ **पासून** यशस्वीपणे राबवलेले '**ऑपरेशन फ्लड**' ('Operation Flood') आहे; ही एक अशी प्रणाली आहे, ज्यात सर्व शेतकरी त्यांच्या दुधाचे उत्पादन वेगवेगळ्या श्रेणीनुसार (गुणवत्तेवर आधारित) एकत्र करू शकतात आणि त्याच दुधावर प्रक्रिया करून ते सहकारी संस्थांमार्फत शहरी केंद्रांमध्ये विकले जाते.
- या प्रणालीमध्ये शेतकऱ्यांना शहरी बाजारपेठांमध्ये दूध पुरवल्याबद्दल योग्य किंमत आणि उत्पन्नाची हमी दिली जाते.
- दूध सहकारी संस्थांच्या प्रभावी अंमलबजावणीमध्ये **गुजरात** राज्याने एक यशस्वी उदाहरण म्हणून नाव कमावले आहे, ज्याचे अनेक राज्यांनी अनुकरण केले आहे.
- मांस, अंडी, लोकर आणि इतर उप-उत्पादने देखील वैविधीकरणासाठी महत्त्वाचे उत्पादनक्षम क्षेत्र म्हणून उदयास येत आहेत.

ब. मत्स्यव्यवसाय (Fisheries)

मत्स्यव्यवसाय समुदाय जलस्रोताला 'आई' किंवा 'पोषण करणारी' मानतो. समुद्र, महासागर, नद्या, तलाव, नैसर्गिक जलकुंड, झरे इत्यादी जलस्रोत त्यामुळेच मत्स्यव्यवसाय समुदायासाठी अविभाज्य आणि जीवन देणारे स्रोत आहेत.

- भारतातील मत्स्यव्यवसाय हा अर्थव्यवस्थेतील एक प्रमुख क्षेत्र आहे, जे एकूण **जीडीपीमध्ये (GDP) १.०७%** योगदान देते.
- भारतातील मत्स्यव्यवसाय क्षेत्र देशातील २८ दशलक्षाहून अधिक लोकांना उपजीविका पुरवतो, विशेषतः सीमान्त (marginalized) आणि असुरक्षित (vulnerable) समुदायांना.
- भारत जगातील तिसरा सर्वात मोठा मासे उत्पादक देश आहे, जे जागतिक उत्पादनाच्या ७.९६% आहे आणि जलसंवर्धनाद्वारे (aquaculture) मासे उत्पादनात चीननंतर दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.
- मच्छिमारांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती तुलनेने कमी आहे कारण:

- मोठ्या प्रमाणात अर्ध-बेरोजगारी (underemployment)
- कमी प्रति व्यक्ती उत्पन्न (low per capital earnings)
- इतर क्षेत्रांमध्ये मनुष्यबळाच्या गतिशीलतेचा अभाव
- उच्च निरक्षरता दर (high rate of illiteracy)
- कर्जबाजारीपणा (indebtedness)

क. फलोत्पादन (Horticulture)

- भारतातील विविध हवामान आणि मातीच्या परिस्थितीमुळे, फळे, भाज्या, कंद पिके (tuber crops), फुले, औषधी आणि सुगंधी वनस्पती, मसाले आणि मळे पिके (plantation crops) यांसारख्या विविध फलोत्पादन पिकांची लागवड केली जाते.
- ही पिके अन्न आणि पोषण पुरवण्यासोबतच रोजगाराच्या समस्यांचे निराकरण करण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.
- भारत विविध प्रकारच्या फळांच्या उत्पादनात जागतिक नेता म्हणून उदयास आला आहे, जसे की आंबे, केळी, नारळ, काजू आणि अनेक मसाले, आणि फळे व भाज्यांचा दुसरा सर्वात मोठा उत्पादक आहे.
- फलोत्पादनात गुंतलेल्या अनेक शेतकऱ्यांची आर्थिक परिस्थिती सुधारली आहे आणि अनेक वंचित वर्गांसाठी उपजीविकेचे साधन बनले आहे.
- फुलशेती, रोपवाटिका देखभाल, संकरित बियाणे उत्पादन आणि उती संवर्धन (tissue culture), फळे आणि फुलांचे प्रसार आणि अन्न प्रक्रिया ग्रामीण महिलांसाठी अत्यंत फायदेशीर रोजगाराच्या संधी आहेत. या क्षेत्रात एकूण मनुष्यबळाच्या सुमारे १९% लोकांना रोजगार मिळतो असा अंदाज आहे.

सुवर्ण क्रांती (Golden Revolution): १९९१-२००३ या कालावधीला 'सुवर्ण क्रांती' (Golden Revolution) घडवून आणण्याचे प्रयत्न म्हणूनही ओळखले जाते, कारण या काळात फलोत्पादनातील नियोजित गुंतवणूक अत्यंत उत्पादनक्षम बनली आणि हे क्षेत्र एक शाश्वत उपजीविका पर्याय म्हणून उदयास आले.

इतर पर्यायी उपजीविकेचे पर्याय (Other Alternative Livelihood Options)

माहिती तंत्रज्ञानाने (Information Technology - IT) भारतीय अर्थव्यवस्थेतील अनेक क्षेत्रांमध्ये क्रांती घडवून आणली आहे. शाश्वत विकास आणि अन्न सुरक्षा साधण्यात ते खालीलप्रमाणे अत्यंत महत्त्वाची भूमिका बजावते:

- हे लोकांमध्ये असलेली सर्जनशील क्षमता आणि ज्ञानाला मुक्त करण्यासाठी एक साधन म्हणून कार्य करू शकते.
- हवामान अंदाज, पीक उपचार, खते, कीटकनाशके, साठवणूक स्थिती इत्यादींसारख्या समस्या, तज्ञांचे मत शेतकऱ्यांसाठी उपलब्ध झाल्यास चांगल्या प्रकारे व्यवस्थापित केल्या जाऊ शकतात.
- जर शेतकऱ्यांना नवीनतम उपकरणे, तंत्रज्ञान आणि संसाधनांची माहिती दिली, तर पिकांची गुणवत्ता आणि प्रमाण अनेक पटींनी वाढवता येते.

- याने ज्ञान अर्थव्यवस्थेची (knowledge economy) सुरुवात केली आहे.
- यात ग्रामीण भागात रोजगार निर्मितीची क्षमता आहे.

केस स्टडी: प्रत्येक गाव - एक ज्ञान केंद्र (Every Village - a Knowledge Centre)

एम.एस. स्वामीनाथन रिसर्च फाउंडेशन (M.S. Swami Nathan Research Foundation), चेन्नई, तामिळनाडू येथे स्थित एक संस्था, श्री रतन टाटा ट्रस्ट (Sri Ratan Tata Trust), मुंबईच्या सहकार्याने ग्रामीण समृद्धीसाठी जमशेदजी टाटा राष्ट्रीय आभासी अकादमी (Jamshedji Tata National Virtual Academy for Rural Prosperity) ची स्थापना केली आहे. या अकादमीने एक दशलक्ष (१० लाख) तळागाळातील ज्ञान कर्मचाऱ्यांची ओळख करून त्यांना अकादमीचे 'फेलो' म्हणून सूचीबद्ध करण्याची योजना आखली आहे.

हा कार्यक्रम कमी खर्चात एक इन्फो-किऑस्क (info-kiosk) (इंटरनेट आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंग सुविधा, स्कॅनर, फोटोकॉपीअर इत्यादींसह एक पीसी) प्रदान करतो आणि किऑस्क मालकाला प्रशिक्षण देतो. त्यानंतर, मालक विविध सेवा पुरवतो आणि वाजवी उत्पन्न मिळवण्याचा प्रयत्न करतो. भारत सरकारने १०० कोटी रुपयांची आर्थिक मदत देऊन या युतीमध्ये (alliance) सामील होण्याचा निर्णय घेतला आहे.

भारतातील पीक वर्ष (Crop Year in India)

भारतातील कृषी पीक वर्ष १ जुलै ते ३० जून असे असते. आणि हे संपूर्ण वर्ष मुख्यत्वे खालीलप्रमाणे ३ हंगामांमध्ये विभागले आहे:

१. खरीप हंगाम (Kharif Season):

- या हंगामातील पिके पावसाळ्याच्या सुरुवातीला (जून-जुलै) पेरली जातात आणि पावसाळ्याच्या शेवटी (सप्टेंबर-ऑक्टोबर) कापली जातात.
- उदाहरणे: तांदूळ, ज्वारी, बाजरी, मका, कापूस, ज्यूट आणि सोयाबीन.

२. रबी हंगाम (Rabi Season):

- या हंगामातील पिके हिवाळ्याच्या सुरुवातीला (ऑक्टोबर-नोव्हेंबर) पेरली जातात आणि वसंत ऋतूच्या शेवटी (मार्च-एप्रिल) कापली जातात.
- उदाहरणे: गहू, बार्ली, हरभरा, मोहरी आणि ओट्स.

३. जायद हंगाम (Zaid Season):

- हा हंगाम खरीप आणि रबी हंगामादरम्यान असतो. या हंगामातील पिके कमी कालावधीत तयार होतात.
- उदाहरणे: टरबूज, काकडी, कस्तुरी, भोपळा आणि काही भाजीपाला.

KHARIF	RABI	ZAID
Monsoon crop (High water requirement)	Winter crop	Summer crop
July - October	October - February	March - June
Rice, Maize, Jowar, Bajra, Soyabean, Cotton, Groundnut, Jute, Urad Dal, Moong Dal, Tur Dal	Wheat, Barley, Gram, Peas, Mustard	Watermelon, Muskmelon, Cucumber, Vegetables and Fodder crops

तथ्य (Facts)

- २०२१-२२ च्या जमीन वापर आकडेवारीनुसार (land use statistics), आपल्या देशाचे भौगोलिक क्षेत्र ३२८.७ दशलक्ष हेक्टर आहे.
- यापैकी सुमारे ५४.८% शेतीयोग्य जमीन आहे.
- १४१.०० दशलक्ष हेक्टर निव्वळ पेरणी क्षेत्र (net sown area) आहे.
- २१९.१५८ दशलक्ष हेक्टर एकूण पीक क्षेत्र (gross cropped area) आहे, ज्यामध्ये पीक तीव्रता (cropping intensity) १५५.४% आहे.
- निव्वळ पेरणी क्षेत्र एकूण भौगोलिक क्षेत्राच्या ४२.८% आहे.
- अखिल भारतीय स्तरावर (at all India level), एकूण पीक क्षेत्र १९५०-५१ च्या (१३१.८९ दशलक्ष हेक्टर) तुलनेत २०२१-२२ मध्ये (२१९.१५ दशलक्ष हेक्टर) ६६.१ टक्क्यांनी वाढले आहे.
- २०२१-२२ मध्ये ७७.९ दशलक्ष हेक्टर निव्वळ सिंचन क्षेत्र (net irrigated area) होते.
- यापैकी २४.७% सिंचन कालव्यांदारे, २.८% टाक्यांदारे, ४७.३% नलकूपांदारे, १३.२% इतर विहिरींदारे आणि उर्वरित १२.०% इतर सिंचन स्रोतांदारे होते.
- २०२१-२२ मध्ये एकूण सिंचन क्षेत्र १२०.३ दशलक्ष हेक्टर असल्याचा अंदाज होता, जे एकूण पीक क्षेत्राच्या ५४.९% होते.

बहु-पीक पद्धती (Multiple Cropping)

- बहु-पीक पद्धती म्हणजे एकाच वर्षात जमिनीच्या तुकड्यावर एकापेक्षा जास्त पिके घेणे.
- यामुळे दिलेल्या जमिनीच्या तुकड्यावर उत्पादन वाढण्यास मदत होते.
- शेती हा एक अत्यंत महत्त्वाचा व्यवसाय आहे जो लोकांसाठी अन्न आणि प्राण्यांसाठी चारा पुरवतो.
- तसेच, द्वितीय क्षेत्र मुख्यतः शेतीमधून येणाऱ्या कच्च्या मालावर अवलंबून असते.

भारतात केल्या जाणाऱ्या शेती पद्धती (Agriculture practices carried out in India)

- प्राचीन काळापासून ते आधुनिक युगापर्यंत, शेती एका मुलापासून प्रौढ व्यक्तीसारखी वाढली आहे.

- प्राचीन काळात वापरल्या जाणाऱ्या पारंपारिक शेती पद्धतीमध्ये गैर-तांत्रिक साधनांचा (दगड आणि लाकडापासून बनवलेली साधने) वापर केला जात असे.
- परंतु, आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या अंमलबजावणीसह आधुनिक शेतीची उपकरणे शेतीसाठी एक शक्तीवर्धक बनत आहेत.

पारंपारिक शेती आणि आधुनिक शेतीमधील फरक Difference between Traditional farming Modern farming

निकष (Criteria)	पारंपारिक शेती (Traditional Farming)	आधुनिक शेती (Modern Farming)
अर्थ (Meaning)	शेती जुन्या पद्धती आणि पारंपारिक उपकरणांचा वापर करून केली जाते. Example- बैल किंवा बैलजोडी वापरून शेतीची नांगरणी.	शेती आधुनिक उपकरणे आणि तंत्रज्ञानाचा वापर करून केली जाते. उदा.- शेतीची नांगरणी करण्यासाठी ट्रॅक्टरचा वापर.
जमीन (Land)	नांगरणीसाठी बैल किंवा बैलाचा वापर केला जातो. विविध प्रकारची पिके घेण्यासाठी अधिक जमिनीची आवश्यकता असते.	नांगरणीसाठी ट्रॅक्टरसारखी यंत्रसामग्री वापरली जाते. तंत्रज्ञान कमी जागेत अनेक पिके (multiple cropping) घेण्यास मदत करते.
श्रम (Labour)	स्वतः आणि कुटुंबातील सदस्य काम करतात. स्थानिक लोकांना जास्त रोजगार मिळतो.	कामासाठी भाड्याने घेतलेली यंत्रे आणि तंत्रज्ञान वापरल्यामुळे स्थानिक लोकांसाठी कमी काम उरते.
बियाणे (Seeds)	कमी उत्पादन देणारे पारंपारिक बियाणे वापरले जाते.	जास्त उत्पादन देणारे उच्च उत्पादनक्षम वाण (High Yielding Varieties - HYV) बियाणे वापरले जाते.

खते (Fertilizers)	प्रामुख्याने शेणाचा आणि इतर नैसर्गिक खतांचा वापर केला जातो.	रासायनिक खते आणि कीटकनाशके वापरली जातात.
नांगरणी आणि कापणी (Ploughing and Harvesting)	बहुतेक वेळा बैल आणि प्राण्यांचा वापर केला जातो.	ट्रॅक्टर, श्रेशर यांसारख्या यंत्रांचा वापर केला जातो.
सिंचन आणि सिंचनाचा स्रोत (Irrigation and source of irrigation)	जुन्या तंत्रांचा वापर करून सिंचन केले जाते, उदा. पर्शियन व्हील. सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, याचा भूजल पातळीवर (groundwater level) परिणाम होत नाही.	हे नलकूप किंवा पंपसेटद्वारे केले जाते, ज्यामुळे भूजल पातळीवर परिणाम होतो. सिंचनासाठी धरणे, कालवे आणि टाक्यांचाही वापर केला जातो.
मातीची सुपीकता (Soil Fertility)	पारंपारिक खते आणि बियांमुळे मातीच्या सुपीकतेला हानी पोहोचत नाही.	रसायने आणि कीटकनाशकांच्या वापरामुळे मातीची सुपीकता खराब होते.

या पद्धतीत उच्च वाणाचे बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके आणि आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर होतो.	या पद्धतीत कमी सिंचन लागणाऱ्या पारंपारिक बियाण्यांचा, लाकडी अवजारे आणि उपकरणांचा, प्राचीन यंत्रसामग्रीचा इत्यादींचा वापर होतो.
आधुनिक शेतीमधील उत्पादकता जास्त असते, परंतु ती पर्यावरणासाठी अनुकूल (environment friendly) नाही.	या पद्धतीतील उत्पादकता तुलनेने कमी असते.

पिकाचे उत्पादन (Crop Yield)

- उत्पादन (Yield) म्हणजे एका हंगामात (single season) जमिनीच्या एका तुकड्यावर उत्पादित होणाऱ्या पिकाचे मोजमाप.
- (पिकाचे उत्पादन हे कापणी केलेल्या कृषी उत्पादनाचे प्रमाण मोजण्याचे एक मानक आहे - प्रति युनिट क्षेत्रफळात (per unit area) पिकाचे उत्पादन).
- हे बहुतेक वेळा धान्य, तृणधान्ये किंवा कडधान्यांसाठी वापरले जाते.
- भारतात सामान्यतः हे टन (tons), क्विंटल (quintals) प्रति एकरमध्ये (per acre) मोजले जाते.

आधुनिक शेती आणि बहुपिकीय शेतीमधील फरक

Difference between the Modern Farming and multiple cropping

आधुनिक शेती (Modern Farming)	बहु-पिक पद्धती (Multiple Cropping)
ही शेतीची एक आधुनिक पद्धत आहे.	ही शेतीची एक पारंपारिक पद्धत आहे.
यात एका विशिष्ट वेळी जमिनीच्या एका तुकड्यावर एक पिक घेतले जाते.	यात एका वर्षात जमिनीच्या एका तुकड्यावर एकपेक्षा जास्त पिके घेतली जातात.

हरित क्रांती (Green Revolution)

हरित क्रांती (Green Revolution) म्हणजे, २० व्या शतकाच्या मध्यापासून विकसनशील देशांमध्ये नवीन, उच्च उत्पादनक्षम वाणांच्या (high-yielding varieties) बियाण्यांच्या वापरामुळे अन्नधान्य (विशेषतः गहू आणि तांदूळ) उत्पादनात झालेली मोठी वाढ. याचे सुरुवातीचे प्रभावी यश मेक्सिको आणि भारतीय उपखंडात दिसून आले.

उच्च उत्पादन मिळवण्यासाठी या नवीन वाणांना मोठ्या प्रमाणात रासायनिक खते आणि कीटकनाशके लागतात, ज्यामुळे खर्च आणि संभाव्यतः हानिकारक पर्यावरणीय परिणामांबद्दल चिंता वाढली. गरीब शेतकरी, ज्यांना खते आणि कीटकनाशके परवडत नाहीत, त्यांना या धान्यांपासून जुन्या वाणांपेक्षाही कमी उत्पादन मिळाले, कारण जुने वाण स्थानिक परिस्थितीशी अधिक जुळवून घेणारे होते आणि त्यांना काही प्रमाणात कीटक व रोगांपासून प्रतिकारशक्ती होती. (संदर्भ: नॉर्मन बोरलॉग).

हरित क्रांतीचे सकारात्मक परिणाम (Positive Impacts of Green Revolution)

- कृषी उत्पादनात वाढ.
- प्रति एकर उत्पन्नात वाढ (गहू उत्पादन ८५० किलो प्रति हेक्टरवरून २२५१ किलो प्रति हेक्टरपर्यंत वाढले).
- मोठ्या संख्येने लोकांसाठी रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या.
- उद्योग आणि शेती (कच्च्या मालापासून ते उत्पादनापर्यंत) यांच्यातील संबंध मजबूत झाले.
- शेतकरी बाजार-केंद्रित (market oriented) बनले.

हरित क्रांतीचे नकारात्मक परिणाम (Negative Impacts of Green Revolution)

- सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे, जमिनीची सुपीकता कमी झाली.
- जास्त प्रमाणात कीटकनाशकांच्या वापरामुळे सामाजिक आणि पर्यावरणीय समस्या निर्माण झाल्या.
- भूजल पातळी (water table) कमी झाली.
- प्रादेशिक असमानता निर्माण झाली; फायदे फक्त गहू पिकवणाऱ्या क्षेत्रांपुरते मर्यादित राहिले.

५. वैयक्तिक असमानता - नवीन तंत्रज्ञानामुळे लहान आणि मोठ्या शेतकऱ्यांमध्ये असमानता निर्माण झाली, कारण फक्त मोठे शेतकरीच या तंत्रज्ञानाचा वापर करू शकले.

तथ्य (Fact)

- रासायनिक खते पाण्यात विरघळणारे खनिजे (minerals) पुरवतात जे वनस्पतींना लगेच उपलब्ध होतात, परंतु ते जमिनीत जास्त काळ टिकत नाहीत.
- ते जमिनीत मिसळून भूजल आणि इतर जलस्रोतांना (उदा. नद्या, तलाव, समुद्र आणि अखेरीस महासागर) प्रदूषित करतात.
- वापरलेली रसायने जमिनीतील जीवाणू (bacteria) आणि सूक्ष्मजीवांना (micro-organisms) मारू शकतात.
- उदाहरण:** पंजाब हे जमिनीतील जास्त रासायनिक खतांच्या वापरामध्ये आघाडीवर आहे.

शेतीयोग्य जमीन आणि शेतकऱ्यांचे वितरण (Distribution of cultivated area and Farmers)

- वर दिलेल्या आलेखामधून हे स्पष्ट होते की, ८०% शेतकऱ्यांकडे २ हेक्टरपेक्षा कमी जमीन आहे आणि हे शेतकरी एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या फक्त ३६% क्षेत्रावर शेती करतात.
- त्याचप्रमाणे, २०% शेतकऱ्यांकडे २ हेक्टरपेक्षा जास्त जमीन आहे आणि त्यांच्याकडे एकूण लागवडीखालील क्षेत्राच्या ६४% क्षेत्र आहे.

उत्पादनातून मिळणारे अतिरिक्त उत्पादन (Scale of surplus from product)

- शेतकरी त्यांच्या जमिनीवर उत्पादन घेण्यासाठी जमीन, श्रम आणि भांडवल या तीन घटकांचा वापर करतात. काही शेतकरी हे उत्पादन स्वतःच्या वापरासाठी ठेवतात आणि उरलेले उत्पादन बाजारात विकतात. शेतीच्या या अतिरिक्त उत्पादनाला **विपणनयोग्य अतिरिक्त उत्पादन (marketable surplus)** असे म्हणतात.
- हे अतिरिक्त उत्पादन लहान शेतकऱ्यांपासून ते मध्यम आणि मोठ्या शेतकऱ्यांपर्यंत बदलते. लहान शेतकऱ्यांकडे खूप कमी अतिरिक्त उत्पादन असते, तर मोठ्या शेतकऱ्यांकडे जास्त अतिरिक्त उत्पादन असते.

बिगर-शेती कामे म्हणजे काय? (What are Non-Farm activities?)

- बिगर-शेती उत्पादन कार्यांमध्ये (Non-farming production activities)** अशा सर्व आर्थिक कामांचा समावेश होतो ज्यांना जास्त जमिनीची आवश्यकता नसते.
- उदाहरणार्थ:** दुग्धव्यवसाय, लघु-उत्पादन, वाहतूक, दुकानदारी इत्यादी.
- यात हस्तकला, बांधकाम, खाणकाम, दुरुस्ती, वाहतूक, सामुदायिक सेवा इत्यादी सर्व आर्थिक कामांचाही समावेश होतो (अर्थातच, निर्दिष्ट ग्रामीण भागांमध्ये).

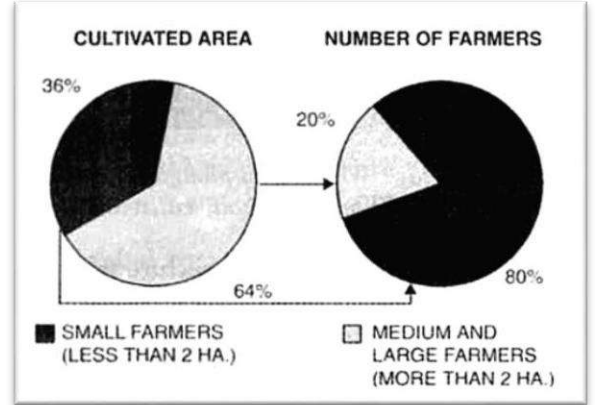
शाश्वत विकास आणि सेंद्रिय शेती (Sustainable Development and Organic Farming)

पारंपारिक शेतीमध्ये रासायनिक खते आणि विषारी कीटकनाशके इत्यादी वापरली जातात, जी अन्नपुरवठ्यात प्रवेश करतात, जलस्रोतांमध्ये शिरतात, पशुधनाला हानी पोहोचवतात, जमिनीची सुपीकता कमी करतात आणि नैसर्गिक परिसंस्थेचा (natural eco-system) नाश करतात. या समस्यांमुळे, पर्यावरणासाठी अनुकूल (eco-friendly) तंत्रज्ञानाची गरज आहे.

सेंद्रिय शेती (Organic Farming): सेंद्रिय शेती हे असे तंत्रज्ञान आहे जे पर्यावरणीय संतुलन (ecological balance) पुनर्संचयित करते, राखते आणि वाढवते. जगभरात अन्न सुरक्षा वाढवण्यासाठी सेंद्रिय पद्धतीने पिकवलेल्या अन्नाला वाढती मागणी आहे.

सेंद्रिय शेतीचे फायदे (Benefits of Organic Farming):

- सेंद्रिय शेती एचवायव्ही (HYV) बियाणे, रासायनिक खते, कीटकनाशके इत्यादींसारख्या महागड्या कृषी निविष्टांना (agriculture inputs) स्थानिक स्तरावर तयार केलेल्या सेंद्रिय निविष्टांनी (organic inputs) बदलते, जे स्वस्त असतात आणि त्यामुळे गुंतवणुकीवर चांगले उत्पन्न मिळते.
- सेंद्रिय शेती निर्यातीतूनही (exports) उत्पन्न मिळवते.

- सेंद्रिय पद्धतीने पिकवलेल्या अन्नामध्ये रासायनिक शेतीपेक्षा जास्त पौष्टिक मूल्य असते, ज्यामुळे आपल्याला निरोगी अन्न मिळते. हे कीटकनाशक-मुक्त असते आणि पर्यावरणाच्या दृष्टीने शाश्वत पद्धतीने उत्पादित केले जाते.
- सेंद्रिय शेतीत अधिक मजुरांची आवश्यकता असल्यामुळे, भारतासाठी हा एक आकर्षक पर्याय आहे.
- सेंद्रिय अन्नाची लोकप्रियता जगभरात वाढत आहे. अनेक देशांमध्ये सुमारे १०% अन्नप्रणाली सेंद्रिय शेती अंतर्गत आहे. अनेक रिटेल चेन आणि सुपरमार्केटना सेंद्रिय अन्न विकण्यासाठी 'ग्रीन स्टेटस' दिले आहे. शिवाय, सेंद्रिय अन्नाला पारंपारिक अन्नापेक्षा १०-१००% जास्त किंमत मिळते.

सेंद्रिय शेतीचे तोटे (Limitations of Organic Farming):

- सुरुवातीच्या वर्षात सेंद्रिय शेतीमधील उत्पादन आधुनिक कृषी शेतीपेक्षा कमी असते. त्यामुळे, लहान आणि सीमांत शेतकऱ्यांना मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन करणे कठीण वाटू शकते.

- सेंद्रिय उत्पादनांचा साठवण कालावधी (shelf life) कमी असतो.
- सेंद्रिय शेतीत बिगर-हंगामातील पिकांच्या (off-season crops) उत्पादनासाठी मर्यादित पर्याय आहेत.

अन्न सुरक्षा (Food Security)

अन्न सुरक्षा हे सर्व लोकांसाठी, सर्व वेळी अन्नाची उपलब्धता, पोहोच आणि परवडणारी क्षमता मोजते. त्याचे खालील परिमाण आहेत:

- **अन्नाची उपलब्धता (Availability of food):** अन्न देशात उत्पादित केले जाते, अन्नाची आयात केली जाते आणि सरकारी धान्याच्या गोदामांमध्ये मागील वर्षांपासून साठवलेला साठा.
- **अन्न पोहोच (Accessibility):** जेव्हा अन्न प्रत्येक व्यक्तीच्या आवाक्यात असते.
- **परवडणारी क्षमता (Affordability):** याचा अर्थ असा की, व्यक्तीकडे आपल्या आहाराच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी पुरेसे, सुरक्षित आणि पौष्टिक अन्न खरेदी करण्यासाठी पुरेसे पैसे आहेत.

भूक (Hunger)

भूक हा अन्न असुरक्षिततेचा आणखी एक पैलू आहे. ती केवळ दारिद्र्याचे स्वरूप नाही, तर ती दारिद्र्य आणते. दीर्घकालीन (Chronic) आणि हंगामी (Seasonal) हे भुकेचे दोन पैलू आहेत.

- **दीर्घकालीन भूक (Chronic Hunger):** हे प्रमाण आणि गुणवत्तेच्या दृष्टीने नियमितपणे अपुऱ्या आहाराचा परिणाम आहे.
- **हंगामी भूक (Seasonal Hunger):** हे अन्न वाढवणे आणि कापणीच्या चक्राशी संबंधित आहे.
- कृषी कामांच्या हंगामी स्वरूपामुळे ग्रामीण भागात आणि शहरी भागातील प्रासंगिक मजुरांमध्ये (casual labourers) हे मोठ्या प्रमाणात आढळते.

अन्न सुरक्षेची गरज (Need for Food Security)

- समाजातील सर्वात गरीब घटकांचे कल्याण सुनिश्चित करण्यासाठी.
- भूकंप, पूर, दुष्काळ, दुष्काळ यांसारख्या आपत्कालीन किंवा आपत्कालीन परिस्थितीतून बाहेर पडण्यासाठी.

अन्न असुरक्षिततेसाठी असुरक्षित लोक (People Vulnerable to Food Insecurity)

- ज्यांच्याकडे उपजीविकेसाठी कोणतीही जमीन नाही असे भूमिहीन व्यक्ती, पारंपारिक कारागीर, मानक संस्थांचे पुरवठादार, किरकोळ स्वरूपात काम करणारे मजूर आणि नीच-काम करणारे मजूर, यांचा सर्वाधिक परिणाम झाला आहे.
- शहरी भागातील अन्न असुरक्षित कुटुंबे अशी आहेत, ज्यांचे कार्यरत सदस्य सामान्यतः कमी पगार असलेल्या व्यवसायांमध्ये आणि प्रासंगिक कामगार बाजारात काम करतात.
- अनुसूचित जाती (SCs), अनुसूचित जमाती (STs) आणि इतर मागासवर्गीयांचे (OBCs) काही गट (त्यांच्यातील खालच्या जाती)

ज्यांच्याकडे एकतर गरीब जमीन आहे किंवा खूप कमी उत्पादनक्षमता आहे, ते अन्न असुरक्षिततेसाठी असुरक्षित आहेत.

- नैसर्गिक आपत्त्यांनी बाधित झालेल्या लोकांना कामाच्या शोधात इतर भागात स्थलांतरित व्हावे लागते.
- अनेक गर्भवती आणि स्तनदा माता आणि ५ वर्षांखालील मुले अन्न असुरक्षित लोकसंख्येचा एक महत्त्वाचा भाग बनतात.

भारतातील अन्न सुरक्षा (Food Security in India)

हरित क्रांती (Green Revolution) १९७० च्या दशकाच्या सुरुवातीला उदयास आली. त्यामुळे प्रतिकूल हवामानाच्या परिस्थितीतही देशाने उपासमार टाळली.

- गेल्या ३० वर्षांत देशभरात पिकवल्या जाणाऱ्या विविध पिकांमुळे भारत अन्नधान्यामध्ये आत्मनिर्भर झाला आहे.
- देशातील अन्नधान्याची उपलब्धता (प्रतिकूल हवामानात किंवा अन्यथा) सरकारने काळजीपूर्वक तयार केलेल्या अन्न सुरक्षा प्रणालीद्वारे सुनिश्चित केली आहे.
- या प्रणालीचे दोन घटक आहेत:

१. बफर स्टॉक (Buffer Stock):

- हा भारतीय अन्न महामंडळामार्फत (Food Corporation of India - FCI) सरकारने खरेदी केलेला गहू आणि तांदळाचा साठा आहे.
- शेतकऱ्यांच्या पिकांना जाहीर केलेल्या किमतीत खरेदी केले जाते, ज्याला किमान आधारभूत किंमत (Minimum Support Price - MSP) म्हणतात.
- पेरणीपूर्वी दरवर्षी ही किंमत जाहीर केली जाते, जेणेकरून शेतकऱ्यांना या पिकांचे उत्पादन वाढवण्यासाठी प्रोत्साहन मिळेल.
- खरेदी केलेले अन्नधान्य साठवण्यासाठी गोदामांचा वापर केला जातो.
- बफर स्टॉकची निर्मिती केली जाते, जेणेकरून अन्नधान्य तुटवडा असलेल्या भागात आणि समाजातील गरीब घटकांमध्ये बाजारातील किमतीपेक्षा कमी किमतीत वितरित केले जाईल, ज्याला इश्यू प्राइस (Issue Price) असेही म्हणतात.

सार्वजनिक वितरण प्रणाली (Public Distribution System - PDS)

भारतीय अन्न महामंडळामार्फत (FCI) खरेदी केलेले अन्न सरकार-नियंत्रित शिधावाटप दुकानांद्वारे समाजातील गरीब घटकांमध्ये वितरित केले जाते. यालाच सार्वजनिक वितरण प्रणाली (PDS) असे म्हणतात.

- शिधावाटप दुकाने (ज्यांना वाजवी दराची दुकाने Fair Price Shops असेही म्हणतात) आता बहुतेक गावांमध्ये, शहरांमध्ये आणि वस्त्यांमध्ये उपलब्ध आहेत. देशभरात सुमारे ५.५ लाख शिधावाटप दुकाने आहेत.
- रेशन कार्ड (Ration Card) असलेल्या कोणत्याही कुटुंबाला दरमहा जवळच्या शिधावाटप दुकानातून विशिष्ट प्रमाणात वस्तू (उदा. ३५

किलो धान्य, ५ लिटर रॉकेल, ५ किलो साखर इत्यादी) खरेदी करता येतात.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीची सद्यस्थिती (Current Status of the Public Distribution System)

- सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये वेळोवेळी अनेक बदल झाले आहेत, ते खालीलप्रमाणे आहेत:

Table 4.3: Some Important Features of PDS

Name of Scheme	Year of introduction	Coverage target group	Latest volume	Issue price (Rs per Kg.)
PDS	up to 1992	Universal	—	W-2.34 R-2.89
RPDS	1992	Backward blocks	20 kg of foodgrains	W-2.80 R-3.77
TPDS	1997	Poor and non-poor BPL APL	35 kg of foodgrains	BPL-W-4.15 R-5.65 APL-W-6.10 R-8.30
AAY	2002	Poorest of the poor	35 kg of foodgrains	W-2.00 R-3.00
APS	2000	Indigent senior citizens	10 kg of foodgrains	Free
National Food Security Act (NFSA)	2013	Priority households	5 kg per person Per month	W-2.00 R-3.00 Coarse- 1.00 grains

Note: w -wheat; R -Rice; BPL - Below Poverty line; APL - Above poverty line
Source: Economic Survey

- पुढील काळात, २००० मध्ये, दोन विशेष योजना सुरू करण्यात आल्या: अंत्योदय अन्न योजना (AAY) आणि अन्नपूर्णा योजना (APS). या योजनांचे विशेष लक्ष्य गट अनुक्रमे 'गरिबांमधील गरीब' आणि 'गरजू ज्येष्ठ नागरिक' होते.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीतील समस्या (Problems in the working PDS system)

गेल्या दोन दशकांत भारतीय अर्थव्यवस्थेने उल्लेखनीय आर्थिक वाढ साधली असून दारिद्र्यात घट झाली असली तरी, पौष्टिक स्थितीत सुधारणा (improvements in nutritional status) या आर्थिक वाढीशी जुळलेली नाही, असे दिसून आले आहे. गरीब लोकांसाठी अनुदानित धान्यांच्या वाढीव उपलब्धतेमुळे कुपोषणात घट होईल, अशी अपेक्षा होती, ज्यामुळे कमी वजनाच्या मुलांची संख्या कमी होईल. तथापि, या काळात राष्ट्रीय कुटुंब आरोग्य सर्वेक्षणासह (National Family Health Survey) बहुतेक राष्ट्रीय-स्तरीय सर्वेक्षणांमध्ये सार्वजनिक वितरण प्रणालीच्या वापरामध्ये आणि कुपोषणातील घट यांच्यात कोणताही संबंध आढळला नाही. सध्याच्या सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये खालील समस्या आहेत:

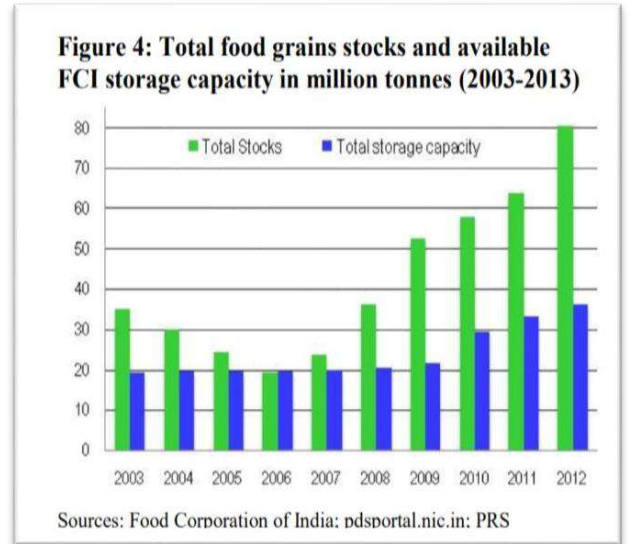
१. लाभार्थ्यांची ओळख (Identification of beneficiaries):

- दारिद्र्य रेषेखालील (Below Poverty Line - BPL) आणि दारिद्र्य रेषेवरील (Above Poverty Line - APL) कुटुंबांच्या लाभार्थी डेटाच्या समावेश आणि वगळण्यामध्ये मोठ्या चुका होतात.
- चांगल्या गुणवत्तेच्या नियमित डेटाच्या अभावामुळे लक्ष्यीकरण करण्याची समस्या आणखीनच वाढते; कुटुंबांच्या वास्तविक उत्पन्नाचे कोणतेही नियमित अधिकृत अंदाज नाहीत.
- पात्र लाभार्थ्यांना अन्नधान्य मिळत नाही, तर अपात्र लाभार्थ्यांना अनावश्यक लाभ मिळत आहेत.

- बीपीएल जनगणना करण्याच्या पद्धतीवरील ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या एका तज्ज्ञ गटाने असे आढळले की, सुमारे ६१% पात्र लोकसंख्येला बीपीएल यादीतून वगळण्यात आले, तर २५% गरीब नसलेल्या कुटुंबांना बीपीएल यादीत समाविष्ट केले गेले.
- लाभार्थ्यांच्या चुकीच्या वर्गीकरणाचे आणखी एक निर्देशक म्हणजे अनेक राज्यांमध्ये **घोस्ट कार्ड्सचे** (ghost cards) अस्तित्व. 'घोस्ट कार्ड्स' ही अस्तित्वात नसलेल्या लोकांच्या नावावर बनवलेली कार्ड्स आहेत. घोस्ट कार्ड्सच्या अस्तित्वामुळे असे दिसून येते की, धान्य पात्र कुटुंबांकडून खुल्या बाजारात वळवले जाते.

२. भारतीय अन्न महामंडळाच्या (FCI) केंद्रीय पूल साठ्याच्या तुलनेत साठवणूक क्षमतेची कमतरता (Shortfall in storage capacity with FCI against the central pool stock):

- भारताच्या नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षकांनी (CAG) केलेल्या कामगिरी तपासणीमध्ये सरकारकडे असलेल्या साठवणूक क्षमतेत गंभीर कमतरता असल्याचे उघड झाले आहे.
- लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (TPDS) अंतर्गत दायित्वे पूर्ण झाल्यानंतर, खरेदी केलेले अन्नधान्य बफर स्टॉक म्हणून साठवणे आवश्यक आहे.
- खरेदीमध्ये मोठी वाढ झाली असली तरी, भारतीय अन्न महामंडळाच्या साठवणूक क्षमतेत (स्वतःच्या आणि भाड्याने घेतलेल्या दोन्ही) खरेदीच्या वाढीनुसार वाढ झालेली नाही.

३. वाढती सबसिडी आणि आर्थिक भार (Rising Subsidy and financial burden):

- अन्नधान्याच्या उत्पादनाशी संबंधित खरेदीच्या ट्रेंडबद्दल (trends in procurement) इतर समस्या आहेत. अलीकडील आकडेवारीनुसार, केंद्र सरकार देशांतर्गत उत्पादित अन्नधान्यांपैकी सुमारे एक तृतीयांश खरेदी करते. तथापि, **राष्ट्रीय अन्न सुरक्षा कायदांतर्गत (NFS Act)** खरेदीची रक्कम वाढण्याची अपेक्षा आहे, ज्यामुळे अशा अन्न वितरण प्रणालीच्या टिकारूपणाबद्दल चिंता निर्माण झाली आहे.

- अशा प्रणालीच्या आर्थिक व्यवहार्यतेबद्दलही चिंता आहे. केंद्र सरकारवर मोठा आर्थिक भार येतो, कारण अन्नधान्य खरेदी आणि वितरणाचा खर्च त्याच्या विक्री किमतीच्या सुमारे सहापट असतो. कायदांतर्गत वाढीव धान्य खरेदी, संबंधित खर्च आणि इतर कारणांमुळे अन्न सबसिडी सातत्याने वाढेल अशी अपेक्षा आहे.

४. अस्थिर गुणवत्ता (Inconsistent quality):

- बहुतांश प्रतिसादकांनी सांगितले की, रेशनची गुणवत्ता अस्थिर आहे - कधी ती चांगली असते, तर कधी खूप खराब असते. गहू खराब असल्याच्या तक्रारी जास्त होत्या. बहुतेक लाभार्थी गहू आणि तांदळाच्या गुणवत्तेवर समाधानी नव्हते.

५. भ्रष्टाचार आणि गळती (Corruption and leakages):

- अलिकडच्या वर्षांत लक्षणीय, प्रणाली-व्यापी बदल झाले असले तरी, सार्वजनिक वितरण प्रणालीमध्ये उच्च पातळीचा भ्रष्टाचार आणि गळती सुरू आहे. या गळतीचा काही भाग वाजवी दराच्या दुकानांच्या स्तरावर होतो, जिथे काही दुकान मालक सरकारकडून वितरणासाठी पुरवलेले उच्च-गुणवत्तेचे सामान सामान्य दुकानांमधून कमी-गुणवत्तेच्या वस्तूंनी बदलतात.
- लक्षित सार्वजनिक वितरण प्रणाली (TPDS) द्वारे सुरू केलेली दुहेरी किंमत काही जणांना बाजारात जास्त किंमत मिळू शकणाऱ्या वस्तू खुल्या बाजारात वळवण्यास प्रोत्साहन म्हणून दिसते.

अन्न सुरक्षेमध्ये सहकारी संस्थांची भूमिका (Role of cooperatives in Food Security)

भारतामध्ये, विशेषतः देशाच्या दक्षिण आणि पश्चिम भागात, अन्न सुरक्षेमध्ये सहकारी संस्था महत्त्वाची भूमिका बजावत आहेत. काही उदाहरणे खालीलप्रमाणे:

- **तामिळनाडूमध्ये**, सुमारे ९४ टक्के वाजवी दराची दुकाने सहकारी संस्थांद्वारे चालवली जातात.
- **दिल्लीमध्ये**, मदर डेअरी (Mother Dairy) दिल्ली सरकारने ठरवलेल्या नियंत्रित दरात ग्राहकांना दूध आणि भाजीपाला पुरवत आहे.
- **अमूल (Amul)** हे गुजरातमधील दूध आणि दुग्धजन्य पदार्थांच्या सहकारी संस्थेचे आणखी एक यशस्वी उदाहरण आहे.
- **महाराष्ट्रामध्ये**, **अकॅडमी ऑफ डेव्हलपमेंट सायन्स (ADS)** ने विविध प्रदेशांमध्ये धान्य बँक (grain banks) स्थापन करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्थांचे (NGOs) जाळे तयार केले आहे. ए.डी.एस. स्वयंसेवी संस्थांसाठी अन्न सुरक्षेवर प्रशिक्षण आणि क्षमता निर्माण कार्यक्रम आयोजित करते.

ग्राहक हक्क (Consumer Rights)

ग्राहक कोण आहे? (Who is a Consumer?)

ग्राहक म्हणजे अशी व्यक्ती, जी वैयक्तिक वापरासाठी वस्तू आणि सेवा खरेदी करते.

बाजारपेठेतील ग्राहक (The Consumer in the Marketplace)

लोक बाजारपेठेत ग्राहक आणि उत्पादक दोन्ही म्हणून सहभागी होतात. ग्राहक म्हणून त्यांना काही शोषक प्रवृत्तींना सामोरे जावे लागू शकते, जसे की:

१. उत्पादकाद्वारे भेसळ (adulteration), चुकीचे वजनमाप इत्यादींसारख्या **अनुचित व्यापार पद्धती (unfair trade practices)**.
२. उत्पादन विकल्यानंतर उत्पादकाद्वारे जबाबदारी टाळणे.
३. माध्यमांद्वारे उत्पादनाबद्दल खोटी माहिती (false information) देणे. या समस्या विचारात घेता, बाजारपेठेत **ग्राहकांच्या संरक्षणासाठी** एक मजबूत प्रणाली असण्याची गरज निर्माण झाली, ज्यामुळे **ग्राहक चळवळ** उदयास आली.

ग्राहक आंतरराष्ट्रीय (Consumer International)

- १९८५ मध्ये, संयुक्त राष्ट्रांनी ग्राहक संरक्षणासाठी **संयुक्त राष्ट्र मार्गदर्शक तत्त्वे (UN guidelines)** स्वीकारली. हे राष्ट्रांसाठी ग्राहकांचे संरक्षण करण्यासाठी उपाययोजना स्वीकारण्याचे आणि ग्राहक वकिली गटांसाठी (consumer advocacy groups) त्यांच्या सरकारांना तसे करण्यास सांगण्यासाठी एक साधन होते.
- आंतरराष्ट्रीय स्तरावर, हे ग्राहक चळवळींचा पाया बनले आहे. आज, **कन्झ्युमर्स इंटरनेशनल (Consumers International)** ११५ हून अधिक देशांमधील २२० हून अधिक सदस्य संस्थांसाठी एक **छत्री संघटना (umbrella body)** बनली आहे.

ग्राहक चळवळ (Consumer Movement)

- विक्रेत्यांनी केलेल्या अनेक अनुचित पद्धतींमुळे ग्राहकांमध्ये असंतोष निर्माण झाला आणि यातूनच ही चळवळ उदयास आली.
- बाजारपेठेत ग्राहकांना शोषणापासून वाचवण्यासाठी कोणतीही कायदेशीर प्रणाली उपलब्ध नव्हती. त्यामुळे, ग्राहकांच्या हक्कांच्या संरक्षणासाठी एक चळवळ उदयास आली.
- परिणामी, वस्तू आणि सेवांच्या गुणवत्तेची खात्री करण्याची जबाबदारी विक्रेत्यांकडे सरकली.
- भारतात, १९६० च्या दशकात मोठ्या प्रमाणात अन्नधान्याचा तुटवडा (food shortage), साठेबाजी (hoarding), काळाबाजार (black marketing), आणि अन्न व खाद्यतेलातील भेसळ (adulteration) यामुळे ग्राहक चळवळींना संघटित स्वरूप प्राप्त झाले.
- भारतात, ग्राहक चळवळी 'सामाजिक शक्ती' म्हणून नैतिक नसलेल्या आणि अनुचित व्यापार पद्धतींविरुद्ध ग्राहकांच्या हितांचे संरक्षण आणि प्रोत्साहन देण्याच्या गरजेतून उदयास आल्या.
- या प्रयत्नांमुळे, भारत सरकारने **ग्राहक संरक्षण अधिनियम १९८६ (Consumer Protection Act 1986)**, ज्याला सामान्यतः **कोपरा (COPRA)** म्हणून ओळखले जाते, तो लागू केला.
- **ग्राहक संरक्षण अधिनियम २०१९ (The Consumer Protection Act, 2019)**, जो १९८६ च्या अधिनियमाची जागा घेण्यासाठी लागू करण्यात आला, भारतात ग्राहक हक्क वाढवण्यासाठी आणि तक्रार निवारण यंत्रणा (grievance redressal mechanisms) सुलभ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण सुधारणा सादर करतो.

ग्राहक संरक्षण अधिनियमांतर्गत (COPRA) ग्राहकांचे हक्क

ग्राहक संरक्षण अधिनियम, २०१९ (Consumer Protection Act, 2019), जो १९८६ च्या कायद्याची जागा घेण्यासाठी लागू करण्यात आला, भारतात ग्राहकांचे हक्क वाढवण्यासाठी आणि तक्रार निवारण यंत्रणा सुलभ करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण सुधारणा सादर करतो. त्याच्या प्रमुख तरतुदींचा संक्षिप्त सारांश खालीलप्रमाणे आहे:

१. केंद्रीय ग्राहक संरक्षण प्राधिकरण (Central Consumer Protection Authority - CCPA):

- हा कायदा ग्राहकांच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी सीसीपीए (CCPA) ची स्थापना करतो. त्याला खालील अधिकार आहेत:
 - ग्राहक हक्कांच्या उल्लंघनाची चौकशी करणे.
 - असुरक्षित वस्तू आणि सेवा परत घेण्याचे आदेश देणे.
 - अनुचित व्यापार पद्धती आणि दिशाभूल करणाऱ्या जाहिराती बंद करणे.
 - दिशाभूल करणाऱ्या जाहिरातींचे उत्पादक, समर्थन करणारे आणि प्रकाशकांवर दंड लादणे.

२. ई-कॉमर्स आणि अनुचित व्यापार पद्धती (E-Commerce and Unfair Trade Practices):

- हा कायदा ई-कॉमर्सला त्याच्या कक्षेत आणतो आणि खालील गोष्टी अनिवार्य करतो:
 - वस्तू परत करणे, परतावा (refund), देवाणघेवाण (exchange), हमी (warranty), वितरण (delivery), पेमेंट पद्धती आणि मूळ देशाबद्दल माहिती उघड करणे.
 - जाहिरात आणि विक्री पद्धतींमध्ये पारदर्शकता राखणे.

ग्राहक वाद निवारण आयोग (Consumer Disputes Redressal Commissions - CDRCs)

ग्राहक संरक्षण कायदा, २०१९, जिल्हा, राज्य आणि राष्ट्रीय स्तरावर सुधारित आर्थिक अधिकार क्षेत्रांसह (revised pecuniary jurisdictions) सीडीआरसी (CDRCs) ची स्थापना करतो:

- जिल्हा आयोग (District Commission): ₹१ कोटी पर्यंत.
- राज्य आयोग (State Commission): ₹१ कोटी ते ₹१० कोटी.
- राष्ट्रीय आयोग (National Commission): ₹१० कोटी पेक्षा जास्त.

ग्राहक आता इलेक्ट्रॉनिक पद्धतीने तक्रारी दाखल करू शकतात आणि व्हिडिओ कॉन्फरन्सिंगद्वारे सुनावणीला उपस्थित राहू शकतात, ज्यामुळे प्रवेशयोग्यता वाढली आहे.

परिभाषित ग्राहक हक्क (Defined Consumer Rights)

प्रथमच, कायद्याने वैधानिकरित्या ग्राहकांच्या हक्कांची व्याख्या केली आहे, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे:

- धोकादायक वस्तू आणि सेवांपासून संरक्षण मिळवण्याचा हक्क.
- उत्पादनाची गुणवत्ता आणि किंमतीबद्दल माहिती मिळवण्याचा हक्क.
- अनुचित व्यापार पद्धतींविरुद्ध निवारण शोधण्याचा हक्क.
- ग्राहक जागरूकता मिळवण्याचा हक्क.

उत्पादन दायित्व (Product Liability)

या कायद्याने 'उत्पादन दायित्वाची' (product liability) संकल्पना मांडली आहे, ज्यामुळे उत्पादक, सेवा पुरवठादार आणि विक्रेते सदोष उत्पादने किंवा अपुऱ्या सेवांसाठी जबाबदार ठरतात, ज्यामुळे निष्काळजीपणा टाळला जातो.

मध्यस्थी (Mediation)

या कायद्यात मध्यस्थी एक पर्यायी वाद निवारण यंत्रणा म्हणून समाविष्ट केली आहे, ज्यामुळे आयोगाकडे न जाता जलद आणि मैत्रीपूर्ण तोडगा काढणे सोपे होते.

दिशाभूल करणाऱ्या जाहिरातींसाठी दंड (Penalties for Misleading Advertisements)

खोट्या किंवा दिशाभूल करणाऱ्या जाहिरातींसाठी उत्पादक आणि समर्थन करणाऱ्यांना ₹१० लाख पर्यंत दंड आणि २ वर्षांपर्यंत तुरुंगवास होऊ शकतो. पुन्हा गुन्हा केल्यास जास्त दंड आणि जास्त तुरुंगवासाची शिक्षा होऊ शकते.

तथ्ये (Fact)

- माहिती अधिकार कायद्याने (RTI Act) सरकारी सेवा पुरवठादारांसाठीही माहिती मिळवण्याचा हक्क वाढवला आहे.
- २४ डिसेंबर हा राष्ट्रीय ग्राहक दिन म्हणून पाळला जातो.
- आयएसआय (ISI), एगमार्क (Agmark) किंवा हॉलमार्क (Hallmark) लोगो आणि प्रमाणपत्रे ग्राहकांना वस्तू आणि सेवा खरेदी करताना गुणवत्तेची खात्री देतात. एलपीजी सिलेंडर, फूड कलर्स आणि ॲडिटीव्हज, सिमेंट आणि पॅकेज्ड पिण्याचे पाणी यांसारख्या काही उत्पादनांसाठी, उत्पादकांनी प्रमाणपत्र संस्थांकडून प्रमाणित करून घेणे अनिवार्य आहे.

ग्राहक चळवळ पुढे नेणे (Taking the consumer movement forward)

भारतातील ग्राहक चळवळींनी संघटित गट आणि त्यांच्या कार्यांच्या संदर्भात काही प्रगती केली आहे. तथापि, काही त्रुटी आहेत:

- ग्राहक निवारण प्रक्रिया वेळखाऊ, खर्चिक आणि क्लिष्ट होत आहे.
- ग्राहकांना वकील लावावा लागतो, ज्यांना तक्रार दाखल करण्यासाठी आणि कोर्टाच्या कार्यवाहीसाठी वेळ लागतो.
- बहुतेक खरेदीत रोख मेमो दिले जात नाहीत, त्यामुळे पुरावे गोळा करणे सोपे नाही.
- सदोष उत्पादनांमुळे जखमी झालेल्या ग्राहकांना भरपाई देण्याबाबत सध्याचे कायदे फार स्पष्ट नाहीत.
- भारतात ग्राहक जागरूकता हळू हळू पसरत आहे.
- कामगारांचे, विशेषतः असंघटित क्षेत्रातील (unorganized sectors), संरक्षण करणाऱ्या कायद्यांची अंमलबजावणी कमकुवत आहे.
- बाजारपेठांच्या कामकाजासाठी असलेले नियम आणि कायदे अनेकदा पाळले जात नाहीत.

पार्श्वभूमी (Background)

व्यक्ती आणि समाजाचे सदस्य म्हणून आपल्या जीवनात कामाची महत्त्वाची भूमिका असते. लोक जीवन जगण्यासाठी 'कमावण्यासाठी' काम करतात. काही लोकांना वारसा हक्काने पैसे मिळतात, पण त्यामुळे त्यांना पूर्ण समाधान मिळत नाही.

कामामध्ये गुंतलेले असल्यामुळे आपल्याला **आत्म-सन्मानाची (self-worth)** भावना मिळते आणि इतरांशी अर्थपूर्ण संबंध जोडता येतो. प्रत्येक कार्यरत व्यक्ती विविध आर्थिक कामांमध्ये सहभागी होऊन राष्ट्रीय उत्पन्नामध्ये आणि म्हणूनच, देशाच्या विकासांमध्ये सक्रिय योगदान देते - हाच 'कमावण्याचा' खरा अर्थ आहे.

कामाचे महत्त्व लक्षात घेऊन, महात्मा गांधींनी विविध कामे, ज्यात हस्तकलेचा समावेश आहे, त्याद्वारे शिक्षण आणि प्रशिक्षणावर जोर दिला.

कामगार कोण आहे? (Who is Worker?)

लोक आपली उपजीविका कमावण्यासाठी काम करतात. अर्थव्यवस्थेतील वस्तू आणि सेवांच्या प्रवाहात योगदान देणाऱ्या उत्पादन कार्यात गुंतलेल्या व्यक्तीला **कामगार (worker)** म्हणतात. दुसऱ्या शब्दांत, एका विशिष्ट वर्षात वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनासाठी, आणि अशाप्रकारे **सकल देशांतर्गत उत्पादनासाठी (GDP)** योगदान देणाऱ्या आर्थिक प्रतिनिधीला (economic agent) कामगार मानले जाते. एक कामगार इतरांना सेवा देतो आणि त्या बदल्यात वेतन, पगार किंवा वस्तूंच्या स्वरूपात मोबदला (rewards) मिळवतो. त्यामुळे, जेव्हा एखादी व्यक्ती उत्पादन कार्यात किंवा स्वयंरोजगारात गुंतलेली असते आणि जीडीपीच्या निर्मितीमध्ये योगदान देते, तेव्हा त्या व्यक्तीला कामगार म्हटले जाते. जरी काही लोक आजार, दुखापत किंवा इतर शारीरिक अपंगत्व, खराब हवामान, सण, सामाजिक किंवा धार्मिक कार्यांमुळे तात्पुरते कामापासून दूर असले तरी, त्यांनाही कामगार मानले जाते. उदाहरणार्थ, एक डॉक्टर, कारखान्यात काम करणारा अभियंता, इत्यादी.

आर्थिक कामे (Economic Activities)

जी कामे सकल राष्ट्रीय उत्पादनात योगदान देतात, त्यांना **आर्थिक कामे (economic activities)** म्हणतात. जे लोक कोणत्याही क्षमतेने - उच्च किंवा निम्न - आर्थिक कामांमध्ये गुंतलेले आहेत, ते सर्व कामगार आहेत.

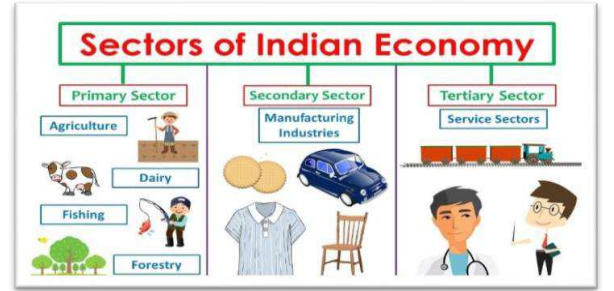
- **उत्पादन कार्य (Production Activity):** हे उत्पन्न मिळवण्यासाठी वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करण्यासाठी केलेल्या सर्व कामांचा संदर्भ देते.
- **उपभोग कार्य (Consumption activity):** एखाद्या कुटुंबाद्वारे वस्तू आणि सेवांचा वापर याला उपभोग म्हटले जाते. याचा उपयोग सकल देशांतर्गत उत्पादनाची (GDP) गणना करण्यासाठी केला जातो. एकूण अर्थव्यवस्थेचे मोजमाप म्हणून स्थूल अर्थशास्त्रज्ञ (macroeconomist) सामान्यतः उपभोग वापरतात.
- **वितरण कार्य (Distribution Activity):** सबस्टेशन प्लांट, ओव्हरहेड मेन्स, भूमिगत केबलिंग आणि जॉइंटिंग, पोल तपासणी आणि रस्त्यावरील दिवे, ग्राहक आपत्कालीन सेवा आणि उर्जेच्या वाहकांपासून

किमान अंतरावर झाडे छाटणी आणि काढणे या कामांशी संबंधित असलेले काम.

आर्थिक कार्यांचे क्षेत्र (Sectors of Economic activities)

कामाच्या स्वरूपानुसार, आर्थिक कार्यांचे प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक असे क्षेत्र आहेत.

- **प्राथमिक क्षेत्र (Primary sector):** ज्या क्षेत्रात नैसर्गिक संसाधनांचा वापर करून वस्तूंचे उत्पादन केले जाते, त्याला प्राथमिक क्षेत्र म्हणतात. या क्षेत्राला **कृषी आणि संबंधित क्षेत्र (agriculture and related sector)** असेही म्हणतात. उदाहरणे: शेती, दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय इत्यादी.
- **द्वितीयक क्षेत्र (Secondary Sector):** ज्या क्षेत्रात नैसर्गिक उत्पादनांना (जे आपल्याला प्राथमिक क्षेत्रातून मिळतात) उत्पादनाच्या माध्यमातून इतर स्वरूपात बदलले जाते, त्याला द्वितीयक क्षेत्र म्हणतात. याला **औद्योगिक क्षेत्र (Industrial Sector)** असेही म्हणतात. उदाहरणे: कापसाच्या धाग्यापासून सूत आणि कापड विणणे, उसापासून साखर किंवा गूळ.
- **तृतीयक क्षेत्र (Tertiary sector):** जे क्षेत्र प्राथमिक आणि द्वितीयक क्षेत्रांच्या विकासासाठी मदत करते, त्याला तृतीयक क्षेत्र म्हणतात. या क्षेत्राला **सेवा क्षेत्र (Service sector)** असेही म्हणतात.

तीन क्षेत्रांची तुलना (Comparing the Three Sectors)

प्राथमिक, द्वितीयक आणि तृतीयक ही तिन्ही क्षेत्रे एकमेकांवर अवलंबून आहेत, कारण एका क्षेत्रात उत्पादित होणाऱ्या वस्तू आणि सेवांचा वापर दुसऱ्या क्षेत्रांमध्येही होतो.

कामगार आणि रोजगार (Employed and Employment)

कामगार (Employed) म्हणजे असे लोक जे कोणत्याही उत्पादन कार्यात गुंतलेले आहेत. त्यामुळे, उत्पादन कार्यासाठी काम करणारे हे लोक ज्या परिस्थितीची निर्मिती करतात, त्याला **रोजगार (employment)** म्हणतात. त्यामुळे, रोजगार म्हणजे एक पगारी नोकरी (paid job) मिळण्याची अवस्था - म्हणजे कामावर असणे.

काही सामान्य निरीक्षणे (Some General observations):

- आपली बहुतेक लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत असल्यामुळे, ग्रामीण भागात राहणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण जास्त आहे.
- भारतात पुरुषांची संख्या कामगारांमध्ये जास्त आहे.
- सुमारे ७० टक्के कामगार पुरुष आहेत आणि बाकीच्या महिला आहेत (पुरुष आणि महिलांमध्ये त्यांच्या संबंधित लिंगातील बाल कामगारांचा

समावेश आहे).

- ग्रामीण कामगारांमध्ये महिलांचा वाटा एक तृतीयांश आहे, तर शहरी भागात त्या फक्त एक पंचमांश आहेत.

लोकांचा रोजगारात सहभाग (Participation of People in Employment)

या विषयाच्या तपशीलात जाण्यापूर्वी, आपण कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तर (Worker-Population ratio) काय आहे, ते पाहूया.

कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तर (Worker-Population ratio) म्हणजे, वस्तू आणि सेवांच्या उत्पादनामध्ये सक्रियपणे योगदान देणाऱ्या लोकसंख्येचे प्रमाण. हे देशाच्या कामगारांची संख्या आणि एकूण लोकसंख्येच्या गुणोत्तराद्वारे मोजले जाते. हे गुणोत्तर कोणत्याही विशिष्ट वेळी देशातील रोजगाराच्या पातळीचे मूल्यांकन करण्यासाठी एक निर्देशक म्हणून कार्य करते. कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तर जितके जास्त असेल, तितका लोकांचा उत्पादन कार्यामध्ये सहभाग जास्त असतो आणि याउलट.

कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तर एकूण कामगारांना एकूण लोकसंख्येने भागून आणि १०० ने गुणून काढले जाते.

गणितीय सूत्र:

कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तर = एकूण लोकसंख्या / एकूण कामगारांची संख्या × 100

$$\text{Worker-Population Ratio} = \frac{\text{Total Workforce}}{\text{Total Population}} \times 100$$

कामगार-लोकसंख्या गुणोत्तरातील सामान्य प्रवृत्ती (General trends in worker-population ratio)

- ग्रामीण भागातील लोकांकडे जास्त उत्पन्न मिळवण्यासाठी मर्यादित संसाधने असल्याने, त्यांचा रोजगार बाजारात सहभाग अधिक असतो. त्यामुळे, शहरी भागांपेक्षा ग्रामीण भागातील कामगार गुणोत्तर अधिक आहे.
- महिलांच्या तुलनेत, पुरुषांमध्ये काम करण्याचे प्रमाण जास्त आहे. शहरी भागांमध्ये सहभागाच्या दरांमध्ये खूप मोठा फरक आहे. कारण शहरी भागातील पुरुष जास्त कमावतात, ज्यामुळे महिलांना काम न करण्याची संधी मिळते. पण ग्रामीण भागात याच्या अगदी उलट परिस्थिती आहे, जिथे पुरुष कमी कमावतात आणि त्यामुळे कामातील महिलांचा सहभाग वाढतो.

स्वयं-रोजगार आणि भाड्याने घेतलेले कामगार (SELF-EMPLOYED AND HIRED WORKERS)

कामाचे स्वरूप कामाचा प्रकार ठरवते, म्हणून खाली काही प्रकार दिले आहेत:

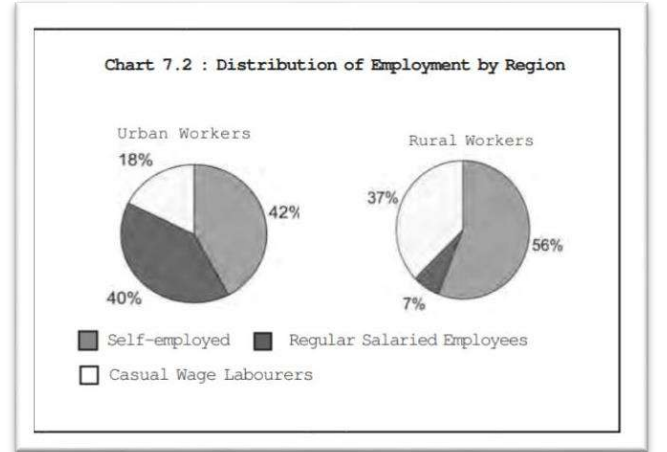
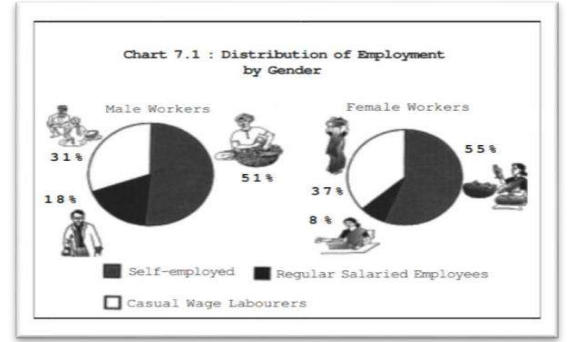
- स्वयं-रोजगार (Self-employed): जे कामगार स्वतःचा व्यवसाय चालवतात आणि त्यातून आपली उपजीविका कमावतात, त्यांना स्वयं-रोजगार म्हणतात. उदाहरणार्थ, सिमेंट दुकान मालक.
- प्रासंगिक वेतन कामगार (Casual Wage Workers): प्रासंगिक कामगार म्हणजे असे कामगार ज्यांना नियमित वेतन मिळत नाही आणि

वर्षभर नियमित रोजगार नसतो. ते काही महिने किंवा दिवस काम करतात आणि केलेल्या कामासाठी वेतन मिळवतात. प्रासंगिक कामगारांना मालक नियमितपणे कामावर ठेवत नाहीत.

- नियमित पगारी कर्मचारी (Regular Salaried employees): जेव्हा एखाद्या कामगाराला कोणीतरी किंवा एखाद्या संस्थेद्वारे कामावर ठेवले जाते आणि त्याला नियमितपणे वेतन दिले जाते, तेव्हा त्याला नियमित पगारी कर्मचारी म्हणतात.

लिंगानुसार रोजगाराचे वितरण खालीलप्रमाणे दिले आहे:

प्रदेशानुसार रोजगाराचे वितरण (Distribution of Employment by region)

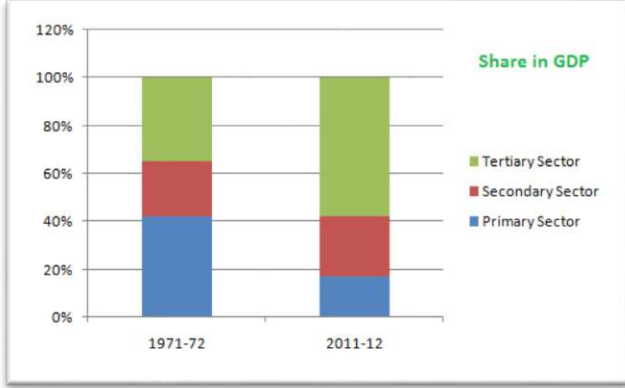

संस्था, कारखाने आणि कार्यालयांमधील रोजगार (EMPLOYMENT IN FIRMS, FACTORIES AND OFFICES)

- कामगार शेती आणि इतर संबंधित कामांतून उद्योग आणि सेवा क्षेत्राकडे जातात. साधारणपणे, ते ग्रामीण भागातून शहरी भागात स्थलांतर करतात.
- साधारणपणे, आपण सर्व आर्थिक कामांचे आठ वेगवेगळ्या औद्योगिक विभागांमध्ये विभाजन करतो. ते खालीलप्रमाणे आहेत: (i) शेती (ii) खाणकाम आणि उत्खनन (iii) उत्पादन (iv) वीज, वायू आणि पाणी पुरवठा (v) बांधकाम (vi) व्यापार (vii) वाहतूक आणि साठवण (viii) आणि सेवा.
- या विभागांमध्ये गुंतलेल्या कार्यरत व्यक्तींना तीन प्रमुख क्षेत्रांमध्ये विभागता येते. ती क्षेत्रे अशी आहेत: (अ) प्राथमिक क्षेत्र, ज्यात (i) आणि (ii) चा समावेश होतो. (ब) द्वितीयक क्षेत्र, ज्यात (iii), (iv)

आणि (v) चा समावेश होतो. (क) सेवा क्षेत्र, ज्यात (vi), (vii) आणि (viii) चा समावेश होतो.

- ग्रामीण भारतातील तीन चतुर्थांशाहून अधिक कामगार शेती, खाणकाम आणि उत्खननावर अवलंबून आहेत.
- शेती आणि खाणकाम शहरी भागात रोजगाराचा प्रमुख स्रोत नाही, जिथे लोक मुख्यत्वे सेवा क्षेत्रात गुंतलेले आहेत.
- जरी पुरुष आणि महिला कामगार दोघेही प्राथमिक क्षेत्रात जास्त असले तरी, महिला कामगारांचे प्रमाण येथे खूप जास्त आहे. तीन चतुर्थांशाहून अधिक महिला प्राथमिक क्षेत्रात कार्यरत आहेत.

रोजगाराची वाढ आणि बदलती संरचना (Growth and Changing Structure of Employment)

- १९६०-२००० या काळात, भारताचे **सकल देशांतर्गत उत्पादन (GDP)** सकारात्मक वाढले आणि रोजगाराच्या वाढीपेक्षा जास्त होते. तथापि, जीडीपीच्या वाढीमध्ये नेहमीच चढ-उतार होते. या काळात, रोजगार सुमारे २ टक्के स्थिर दराने वाढला.
- आपण पाहिले आहे की, रोजगार निर्माण न करताही आपण अधिक वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन करू शकलो आहोत.
- त्यामुळे आता 'रोजगारविहीन वाढ' (Jobless growth) ही संकल्पना समोर येते.

रोजगारविहीन वाढ (Jobless growth) ही अशी स्थिती आहे जिथे आपल्याला देशाच्या जीडीपीमध्ये वाढ दिसते, परंतु रोजगारात फारशी वाढ होत नाही. असे घडते कारण जीडीपीमधील वाढ आधुनिक आणि प्रगत तंत्रज्ञानाच्या वापरामुळे झाली, ज्याने कामगारांची जागा यंत्रांनी घेतली. यामुळे नवीन रोजगाराच्या संधी निर्माण झाल्या नाहीत आणि रोजगाराची वाढ कमी होऊ लागली, जी भारताच्या नियोजनाच्या सुरुवातीच्या टप्प्यातील वाढीच्या पातळीवर पोहोचली.

कामगारांचे प्रासंगिकरण म्हणजे काय? (What is Casualization of Workforce?)

हे कामगारांचे प्रासंगिकरण (casualization of workforce) म्हणून ओळखले जाते, जिथे कामगार स्वयंरोजगार (self-employment) आणि नियमित पगारी रोजगारातून (regular salaried employment) प्रासंगिक

वेतन कामाकडे (casual wage work) वळतात. यामुळे कामगार अत्यंत असुरक्षित (vulnerable) बनतात.

भारतीय कामगारांचे अनौपचारिकरण (Informalisation of Indian Workforce)

- असे मानले गेले आहे की, औद्योगिकीकरण धोरणामुळे विकसित देशांप्रमाणे शेतीमधील अतिरिक्त कामगार उद्योगात येतील आणि त्यांचे जीवनमान सुधारेल.
- कामगारांचे दोन वर्गांमध्ये वर्गीकरण केले जाते: १. औपचारिक किंवा संघटित क्षेत्र (Formal or organized sector) २. अनौपचारिक किंवा असंघटित क्षेत्र (Informal or unorganized sector)

चला, प्रत्येकाचे थोडक्यात स्पष्टीकरण पाहूया.

१. औपचारिक किंवा संघटित क्षेत्र (Formal or organized sector):

- सार्वजनिक उपक्रम आणि १० किंवा त्याहून अधिक भाड्याने घेतलेले कामगार असलेल्या खाजगी संस्थांना औपचारिक क्षेत्रातील संस्था म्हणतात.
- अशा संस्थांमध्ये काम करणाऱ्या कामगारांना औपचारिक क्षेत्रातील कामगार म्हणून ओळखले जाते.
- संघटित क्षेत्र एकूण कामगारांच्या फक्त ६ ते ७% लोकांना रोजगार पुरवते.
- **शासकीय संरक्षण (Government protection):** सरकार त्यांना विविध कामगार कायद्यांद्वारे संरक्षण देते आणि ते त्यांच्या हितांचे रक्षण करण्यासाठी 'ट्रेड युनियन्स' (Trade Unions) तयार करू शकतात.
- **अतिरिक्त फायदे (Additional benefits):** त्यांना किमान वेतन, नियमित उत्पन्न, वैद्यकीय आणि विमा सुविधा, मातृत्व आणि संबंधित फायदे इत्यादींची हमी दिली जाते.
- **सामाजिक सुरक्षा लाभ (Social security benefit):** औपचारिक कामगारांना सामाजिक सुरक्षा लाभ मिळतात आणि ते अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगारांपेक्षा जास्त कमाई करतात.

२. असंघटित किंवा अनौपचारिक क्षेत्र

- अनौपचारिक क्षेत्रात अशा सर्व खाजगी उद्योगांचा समावेश होतो जिथे १० पेक्षा कमी कामगार काम करतात.
- अशा उद्योगात काम करणाऱ्या कामगारांना अनौपचारिक क्षेत्रातील कामगार म्हणून ओळखले जाते. उदाहरणार्थ, शेतकरी, शेतमजूर, लघु उद्योगांचे मालक इत्यादी.
- भारतात ९४% पेक्षा जास्त रोजगार असंघटित क्षेत्रात आहे.

तोटे (Drawbacks)

- **नोकरी गमावण्याचा धोका:** अशा कामगारांना कोणत्याही भरपाईशिवाय कामावरून काढून टाकले जाण्याचा धोका असतो.
- **अनियमित उत्पन्न:** कामगारांना नियमित उत्पन्न मिळत नाही.
- **दयनीय जीवनमान:** कामगार झोपडपट्ट्यांमध्ये राहतात आणि अनेकदा ते अनधिकृत रहिवासी असतात.

- **जुने तंत्रज्ञान:** हे उद्योग जुन्या तंत्रज्ञानाचा वापर करतात आणि कोणत्याही प्रकारचा हिशेब ठेवत नाहीत.
- **शासकीय संरक्षणाचा अभाव:** या कामगारांना सरकारकडून कोणत्याही प्रकारचे संरक्षण किंवा नियम लागू नसतात.

औपचारिक आणि अनौपचारिक (असंघटित) क्षेत्रातील फरक

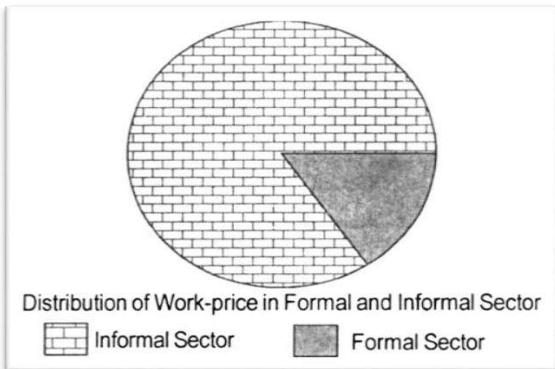
Difference between Formal and Informal Sector

औपचारिक क्षेत्र	अनौपचारिक क्षेत्र
यात सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योग आणि खाजगी उद्योगांचा समावेश होतो जिथे १० किंवा त्यापेक्षा जास्त कामगार काम करतात.	यात अशा सर्व खाजगी उद्योगांचा समावेश होतो जिथे १० पेक्षा कमी कामगार काम करतात.
कर्मचाऱ्यांना औपचारिक कामगार म्हणून ओळखले जाते.	कर्मचाऱ्यांना अनौपचारिक (असंघटित) कामगार म्हणून ओळखले जाते.
कामगार सामाजिक सुरक्षा लाभांसाठी पात्र असतात.	कामगार सामाजिक सुरक्षा लाभांसाठी पात्र नसतात.
कामगार कामगार संघटना स्थापन करू शकतात.	कामगार कामगार संघटना स्थापन करू शकत नाहीत.

औपचारिक (Formal) आणि अनौपचारिक (Informal) क्षेत्रातील कार्यशक्तीचे (Workforce) वितरण

अर्थव्यवस्था वाढत असताना, अधिकाधिक कामगारांनी औपचारिक क्षेत्रातील कामगार बनले पाहिजे आणि अनौपचारिक क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण कमी झाले पाहिजे. मात्र, भारतातील परिस्थिती अत्यंत निराशाजनक (Discouraging) आहे.

- देशात सुमारे ४७.३ कोटी कामगार आहेत.
- औपचारिक क्षेत्रात सुमारे ३ कोटी कामगार आहेत.
- फक्त ६% (30/473×100) कामगार हे औपचारिक क्षेत्रातील आहेत. याचा अर्थ, उर्वरित ९४% कामगार अनौपचारिक क्षेत्रात आहेत.

बेरोजगारी (UNEMPLOYMENT)

आंतरराष्ट्रीय कामगार संघटनेच्या (ILO) मार्गदर्शक तत्वांनुसार, अर्थशास्त्रज्ञ अशा व्यक्तीला बेरोजगार मानतात, जी खालील तीन अटी पूर्ण करते:

१. **काम करत नाहीये** (म्हणजे, संदर्भ कालावधीत, जो साधारणतः एक आठवडा असतो, एका तासासाठीही कोणत्याही आर्थिक कामात गुंतलेली नाहीये).
२. **काम करण्यास उपलब्ध आहे** (जर काम मिळाले तर ते स्वीकारण्यास तयार आहे).
३. **सक्रियपणे काम शोधत आहे** (नोकरी शोधण्यासाठी प्रयत्न करत आहे).

भारतीय सांख्यिकी संस्थांच्या (जसे की NSSO किंवा PLFS) संदर्भात, बेरोजगारीचा अंदाज घेण्यासाठी **सामान्य प्रमुख स्थिती (usual principal status)**, **चालू साप्ताहिक स्थिती (current weekly status)** किंवा **चालू दैनिक स्थिती (current daily status)** यांचा वापर केला जातो. **चालू साप्ताहिक स्थितीनुसार**, जर एखाद्या व्यक्तीने आठवड्यात एक तास सुद्धा काम केले नसेल, पण ती काम शोधत असेल किंवा काम करण्यास उपलब्ध असेल, तर तिला बेरोजगार मानले जाते.

बेरोजगारीचे प्रकार (Types of Unemployment)

१. छुपी बेरोजगारी (Disguised Unemployment) (Hidden Unemployment)

- **छुपी बेरोजगारी** म्हणजे अशी स्थिती, जिथे कामासाठी आवश्यक असलेल्या लोकांपेक्षा जास्त लोक काम करत असतात.
- छुपी बेरोजगारीची मुख्य समस्या ही आहे की, वरकरणी असे दिसते की प्रत्येकजण कामावर आहे, पण अतिरिक्त कामगारांची **सीमांत उत्पादकता (marginal productivity)** शून्य असते. म्हणजेच, अतिरिक्त कामगारांचे योगदान शून्य असते.
- उदाहरणार्थ, जर एका शेतजमिनीच्या तुकड्यावर दोन कामगारांची गरज असेल आणि त्याच कामावर पाच कामगार गुंतलेले असतील, तर त्यातील तीन कामगार छुपी बेरोजगारी असलेले आहेत.
- भारतसारख्या विकसनशील देशांच्या कृषी क्षेत्रात हा **बेरोजगारीचा सर्वात प्रमुख प्रकार** आहे.

२. प्रकट/खुली बेरोजगारी (Open Unemployment)

यामध्ये अशी स्थिती दर्शविली जाते जिथे व्यक्ती प्रचलित वेतन दरावर काम करण्यास सक्षम आणि इच्छुक आहेत, परंतु त्यांना काम मिळत नाही.

- याला **प्रकट बेरोजगारी** म्हणतात, कारण अशा बेरोजगारीला बेरोजगार व्यक्तींच्या संख्येच्या आधारे पाहिले आणि मोजले जाऊ शकते.

- **टीप:** प्रकट बेरोजगारी ही छुपी बेरोजगारीपेक्षा वेगळी आहे.
- प्रकट बेरोजगारीच्या बाबतीत, कामगार पूर्णपणे **निष्क्रिय (idle)** असतात.
- छुपी बेरोजगारीच्या बाबतीत, कामगार काम करत असल्याचे दिसतात आणि त्यांचा वेळ वाया जात नाही असे वाटते.

३. हंगामी बेरोजगारी (Seasonal Unemployment)

जी बेरोजगारी वर्षाच्या विशिष्ट हंगामात येते, तिला **हंगामी बेरोजगारी** असे म्हणतात.

- हंगामी बेरोजगारी प्रामुख्याने **शेतीशी (agriculture)** संबंधित आहे.
- शेतीत काम हंगामी असते आणि वर्षातील सर्व महिने गावात रोजगाराची संधी नसते. त्यामुळे, जेव्हा शेतात काम नसते, तेव्हा पुरुष शहरी भागांत जातात आणि नोकरी शोधतात. पावसाळा सुरू होताच ते आपल्या मूळ गावी परत येतात.

सरकार आणि रोजगार निर्मिती

रोजगार निर्मिती कार्यक्रमांच्या माध्यमातून सरकारचे उद्दिष्ट **गरिबी कमी करणे (poverty alleviation)** आहे. या सर्व कार्यक्रमांचा उद्देश रोजगार, प्राथमिक आरोग्य, शिक्षण, ग्रामीण निवारा इत्यादी सेवा पुरवणे आहे. तसेच, या कार्यक्रमांचे उद्दिष्ट लोकांना त्यांचे उत्पन्न आणि रोजगार वाढवणारी मालमत्ता मिळवण्यासाठी मदत करणे, सामुदायिक मालमत्ता विकसित करणे आणि घरे व स्वच्छतागृहे बांधणे हे आहे.

गरिबी कमी करण्याचे कार्यक्रम (Poverty Alleviation Programmes) हे मुख्य रोजगार कार्यक्रम होते. त्यांचे दोन गटांत वर्गीकरण केले गेले आहे:

१. **स्वयं-रोजगार कार्यक्रम (Self-employment programmes)**
२. **मजुरी रोजगार कार्यक्रम (Wage employment programmes)**

सरकारने अनेक "रोजगार निर्मिती कार्यक्रम" देखील राबवले आहेत, जसे की:

- राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा - २००५ (National Rural Employment Guarantee Act-2005)
- प्रधानमंत्री रोजगार योजना (Prime Minister's Rozgar Yojana)
- स्वर्ण जयंती शहरी रोजगार योजना (Swarna Jayanti Shabri Rozgar Yojana) इत्यादी.

पार्श्वभूमी (Background)

पंजाब, हरियाणा आणि हिमाचल प्रदेश कृषी आणि फलोत्पादनात समृद्ध आहेत. महाराष्ट्र आणि गुजरात इतर राज्यांपेक्षा औद्योगिकदृष्ट्या अधिक प्रगत आहेत. 'देवाचा स्वतःचा देश' (God's own country) म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या केरळने साक्षरता, आरोग्य सेवा आणि स्वच्छता या बाबतीत उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे आणि मोठ्या संख्येने पर्यटकांनाही आकर्षित करते. कर्नाटकच्या माहिती तंत्रज्ञान उद्योगाने जगाचे लक्ष वेधून घेतले आहे. हे सर्व कारण या राज्यांमध्ये ज्या क्षेत्रात त्यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली आहे, त्यामध्ये इतर भारतीय राज्यांपेक्षा उत्तम पायाभूत सुविधा (infrastructure) आहेत.

पायाभूत सुविधा (Infrastructure) म्हणजे काय?

हे आर्थिक आणि सामाजिक बदलांच्या अशा मूळ घटकांना सूचित करते, जे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन कार्यासाठी एक सहाय्यक प्रणाली म्हणून काम करतात.

पायाभूत सुविधांचे प्रकार (Types of Infrastructure)

१. आर्थिक पायाभूत सुविधा (Economic Infrastructure)
२. सामाजिक पायाभूत सुविधा (Social Infrastructure)

चला, प्रत्येकाची थोडक्यात चर्चा करूया.

- **आर्थिक पायाभूत सुविधा (Economic Infrastructure)** हे आर्थिक बदलाच्या सर्व घटकांना सूचित करते, जसे की - वीज, वाहतूक, दळणवळण इत्यादी, जे आर्थिक वाढीच्या (economic growth) प्रक्रियेसाठी सहाय्यक प्रणाली म्हणून कार्य करतात. यामुळे आर्थिक वाढीला प्रोत्साहन मिळते, ज्यामुळे लोकांच्या राहणीमानाचा दर्जा (standards of living) वाढतो.
- **सामाजिक पायाभूत सुविधा (Social Infrastructure)** हे सामाजिक बदलाच्या मूळ घटकांना सूचित करते, जसे की - शाळा, महाविद्यालये, रुग्णालये, बँकिंग इत्यादी, जे देशाच्या सामाजिक विकासाच्या प्रक्रियेसाठी एक सहाय्यक प्रणाली म्हणून कार्य करतात. सामाजिक पायाभूत सुविधा मानवी संसाधन विकासावर लक्ष केंद्रित करतात, ज्यात कुशल कर्मचारी तसेच निरोगी आणि कार्यक्षम मानवांच्या विकासाचा समावेश आहे. यामुळे मानवी विकासाच्या प्रक्रियेला गती मिळते.

आर्थिक पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांमधील फरक

सामाजिक पायाभूत सुविधा	आर्थिक पायाभूत सुविधा
१. ही आर्थिक प्रणालीला बाहेरून (अप्रत्यक्षपणे) मदत करते.	१. ही आर्थिक प्रणालीला आतून (प्रत्यक्षपणे) मदत करते.
२. यामुळे मानवी संसाधनांची गुणवत्ता सुधारते.	२. यामुळे आर्थिक संसाधनांची गुणवत्ता सुधारते.
३. उदा. - आरोग्य, शिक्षण आणि गृहनिर्माण.	३. उदा. - ऊर्जा, वाहतूक आणि दळणवळण.

पायाभूत सुविधांचे महत्त्व (Importance of Infrastructure)

उत्पादकता वाढवते सुधारित रस्ते, गोदामे इत्यादींमुळे पायाभूत सुविधा उत्पादकता वाढवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावतात. शेतकरी त्यांची उत्पादने वेगवेगळ्या बाजारपेठांमध्ये सहज विकू शकतात.

बाजारपेठेचा आकार वाढवते (Raises Size of the Market) पायाभूत सुविधा बाजारपेठेचा आकार वाढवतात, कारण मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन केल्यास अधिक बाजारपेठ काबीज करता येते.

- **काम करण्याची क्षमता वाढवते (Raises Ability to Work):** सामाजिक पायाभूत सुविधा कामगारांच्या जीवनाचा दर्जा वाढवतात, ज्यामुळे त्यांची कार्यक्षमता वाढते. आरोग्य सेवा केंद्रे, शैक्षणिक संस्था आणि अशा इतर सुविधांमुळे कौशल्ये आत्मसात होतात, ज्यामुळे काम करण्याची क्षमता आणि कार्यक्षमता वाढते.
- **बाहेरील सेवांना (Outsourcing) सुलभ करते:** भारत सर्व प्रकारच्या आउटसोर्सिंगसाठी जागतिक केंद्र (global destination) म्हणून उदयास येत आहे. उदाहरणार्थ- कॉल सेंटर्स (Call centres), स्टडी सेंटर्स (Study centres) इत्यादी.

भारतातील पायाभूत सुविधांची स्थिती (The State of Infrastructure in India)

- विकासासाठी खाजगी आणि सार्वजनिक दोन्ही प्रकारच्या पायाभूत सुविधांची आवश्यकता आहे.
- जग खूप वेगाने प्रगती करत आहे, परंतु तरीही भारतातील ग्रामीण परिस्थिती फारशी समाधानकारक नाही. ग्रामीण महिला आजही स्वयंपाकासाठी जैवइंधनाचा (biofuel) वापर करतात.
- भारत आपल्या जीडीपीच्या (GDP) अंदाजे ५ टक्के पायाभूत सुविधांवर खर्च करतो, जो चीन आणि इंडोनेशियापेक्षा खूप कमी आहे. सरकारसह, खाजगी क्षेत्र सार्वजनिक क्षेत्राच्या भागीदारीत पायाभूत सुविधांच्या विकासात खूप महत्त्वाची भूमिका बजावत आहे. भारताला विशेषतः ग्रामीण ऊर्जा आवश्यकता, पाणी, मूलभूत सुविधा आणि स्वच्छतेच्या क्षेत्रात आपल्या पायाभूत सुविधा विकसित करण्याची गरज आहे.
- **केंद्रीय अर्थसंकल्प २०२५-२६ (Union Budget 2025-26)** मध्ये पायाभूत सुविधांसाठी भांडवली गुंतवणूक वाढवून ११.२१ लाख कोटी रुपये (US\$ १२८.६४ अब्ज) करण्यात आली आहे, जी जीडीपीच्या (GDP) ३.१% असेल.

Some Infrastructure in India and other Countries, 2003

Country	Investment in Infrastructure as a % GDP	Access to Safe Drinking Water (%)	Access to Improved Sanitation (%)	Mobile Users/1000 People	Phone Lines/1000 People	Power Generation (kW/1000)
China	20	75	38	66	113	230
Hong Kong	4	100	100	817	560	1630
India	5	84	28	4	33	107
Korea	7	92	63	583	449	1067
Pakistan	2	90	62	2	20	109
Singapore	5	100	100	684	528	1887
Indonesia	14	76	66	18	28	97

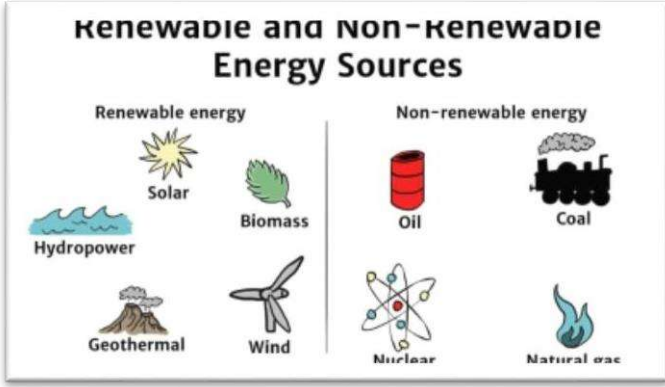
Source: World Development Report 2005, The World Bank, Washington DC, 2004.

ऊर्जा (Energy)

ऊर्जा ही संपूर्ण उत्पादन कार्याची जीवनरेखा (life line) आहे. खरं तर, ऊर्जेशिवाय कोणत्याही प्रकारचे उत्पादन कार्य होऊ शकत नाही. ऊर्जेचे दोन मुख्य स्रोत आहेत:

१. पारंपरिक ऊर्जा स्रोत (Conventional sources of energy)
२. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत (Non-conventional sources of energy)
 - ऊर्जेचे व्यावसायिक आणि गैर-व्यावसायिक स्रोत आहेत. व्यावसायिक स्रोत म्हणजे कोळसा, पेट्रोलियम आणि वीज कारण ते विकले आणि खरेदी केले जातात. ते भारतात वापरल्या जाणाऱ्या एकूण ऊर्जा स्रोतांपैकी ५० टक्क्यांहून अधिक आहेत. गैर-व्यावसायिक ऊर्जा स्रोत म्हणजे लाकूड, शेतीमधील कचरा आणि शेणाचा गोवऱ्या (dried dung). हे गैर-व्यावसायिक आहेत कारण ते निसर्गात/जंगलात आढळतात.

चला, वरील मुख्य स्रोतांची थोडक्यात माहिती घेऊया.

१. पारंपरिक स्रोत (Conventional Sources):

हे असे ऊर्जा स्रोत आहेत जे आपल्याला ज्ञात आहेत आणि जे खूप काळापासून लोकप्रियपणे वापरले जात आहेत. उदाहरणार्थ - कोळसा, पेट्रोलियम, नैसर्गिक वायू (natural gas) आणि वीज. हे दोन प्रकारचे आहेत:

- व्यावसायिक स्रोत - कोळसा, पेट्रोलियम आणि वीज
- गैर-व्यावसायिक स्रोत (Non-Commercial Sources) - लाकूड, शेतीमधील कचरा आणि शेणाचा गोवऱ्या.

२. अपारंपरिक ऊर्जा स्रोत (Non-Conventional Sources of Energy):

या प्रकारचे स्रोत निसर्गात विपुल प्रमाणात उपलब्ध आहेत आणि त्यांची पुन्हा निर्मिती होण्यासाठी खूप कमी वेळ लागतो. ऊर्जेचे आणखी तीन स्रोत आहेत ज्यांना सामान्यतः अपारंपरिक स्रोत म्हणतात - सौर ऊर्जा, पवन ऊर्जा आणि भू-उष्णकटिबंधीय देश असल्याने, भारताकडे योग्य आणि किफायतशीर तंत्रज्ञान वापरल्यास या तिन्ही प्रकारची ऊर्जा निर्माण करण्याची जवळजवळ अमर्याद क्षमता आहे. यापेक्षाही स्वस्त तंत्रज्ञान विकसित केले जाऊ शकते.

स्थापित उत्पादन क्षमता (इंधनानुसार) – टक्केवारी हिस्सा (Installed Generation Capacity (Fuel-wise) – Percentage Share) (२८.०२.२०२५ पर्यंत)

- थर्मल एकूण (Thermal Total): २,३६,१३४.५२ मेगावॉट (MW) → ५४.६४%
- कोळसा (Coal): २,१०,७२१.४७ मेगावॉट (MW) → ४८.७६%

- वायू (Gas): २५,२९४.८५ मेगावॉट (MW) → ५.८५%
- डिझेल (Diesel): ११८.२० मेगावॉट (MW) → ०.०३%
- नवीकरणीय ऊर्जा (जलविद्युत वगळून) (Renewable Energy (Excl. Hydro)): १,३६,०९१.६१ मेगावॉट (MW) → ३१.४९%
- जलविद्युत (मोठे जलविद्युत) (Hydro (Large Hydro)): ४७,०२३.१७ मेगावॉट (MW) → १०.८८%
- अणुऊर्जा (Nuclear): ७,४८० मेगावॉट (MW) → १.७३%

विद्युत (Power/ Electricity)

आधुनिक सभ्यतेच्या प्रगतीचे सर्वात दृश्यमान रूप, जी अनेकदा प्रगतीशील ओळखली जाते, ती म्हणजे वीज, ज्याला सामान्यतः **विद्युत** म्हणतात.

- वीज हे ऊर्जेचे दुय्यम रूप आहे, जे कोळसा, हायड्रोकार्बन, जल ऊर्जा, अणुऊर्जा, नवीकरणीय ऊर्जा इत्यादी प्राथमिक ऊर्जा संसाधनांपासून तयार केले जाते.
- भारतातील दुय्यम स्रोतांमध्ये कोळसा, तेल, वीज आणि नैसर्गिक वायू यांचा समावेश होतो.

विद्युत क्षेत्रातील काही आव्हाने (Some of the Challenges in the Power Sector)

- भारताची वीज निर्मिती करण्याची स्थापित क्षमता वार्षिक ७ टक्के आर्थिक वाढीसाठी पुरेशी नाही. विजेची वाढती मागणी पूर्ण करण्यासाठी, २००० ते २०१२ दरम्यान भारताला १,००,००० मेगावॉट (MW) नवीन क्षमता जोडण्याची आवश्यकता होती, तर सध्या भारत वर्षाला केवळ २०,००० मेगावॉट (MW) जोडण्यास सक्षम आहे. तसेच, स्थापित क्षमतेचा (installed capacity) पूर्ण वापर होत नाही कारण वीज प्रकल्प योग्यरित्या चालवले जात नाहीत.
- वीज वितरण करणाऱ्या राज्य वीज मंडळांना (State Electricity Boards - SEBs) ५०० अब्ज रुपयांपेक्षा जास्त नुकसान होते. हे नुकसान वहन (transmission) आणि वितरणामधील (distribution) गळती, विजेची चुकीची किंमत आणि इतर अकार्यक्षमतेमुळे होते. काही अभ्यासकांच्या मते, शेतकऱ्यांसाठी विजेचे वितरण हे या नुकसानीचे मुख्य कारण आहे; अनेक ठिकाणी विजेची चोरी देखील होते, ज्यामुळे एसईबीच्या (SEBs) अडचणींमध्ये भर पडते.
- खाजगी क्षेत्रातील वीज उत्पादकांनी अजूनही मोठ्या प्रमाणात आपली भूमिका बजावलेली नाही; परदेशी गुंतवणूकदारांची ही तीच स्थिती आहे.
- देशभरात विजेचे दर जास्त असल्याने आणि दीर्घकाळ वीजपुरवठा खंडित होत असल्याने लोकांमध्ये सामान्यतः असंतोष आहे.
- भारतातील वीज क्षेत्राचा मुख्य आधार असलेले औष्णिक वीज प्रकल्प (Thermal power plants) कच्च्या मालाच्या आणि कोळशाच्या पुरवठ्याच्या तुटवड्याचा सामना करत आहेत.

दिल्लीतील वीज वितरणाचा अभ्यास (Case study of Delhi Power Distribution)

- स्वातंत्र्यापासून राजधानीतील वीज व्यवस्थापनाने चार वेळा हात बदलले आहेत. दिल्ली राज्य वीज मंडळ (Delhi State Electricity Board - DSEB) १९५१ मध्ये स्थापन झाले.
- त्यानंतर १९५८ मध्ये दिल्ली इलेक्ट्रिक सप्लाय अंडरटेकिंग (Delhi Electric Supply Undertaking - DESU) आले. १९९७ मध्ये दिल्ली विद्युत मंडळ (Delhi Vidyut Board - DVB) एसईबी (SEB) म्हणून अस्तित्वात आले.
- आता डीव्हीबीच्या (DVB) खाजगीकरणानंतर देशातील दोन प्रमुख वीज कंपन्यांकडे त्याची जबाबदारी आहे.
- रिलायन्स एनर्जी लिमिटेडच्या (Reliance Energy Ltd) मालकीची बीएसईएस (BSES) दोन-तृतीयांश दिल्लीत दोन कंपन्यांद्वारे (DISCOMS) वीज वितरण करते: दक्षिण आणि पश्चिम भागाची जबाबदारी बीएसईएस राजधानी पॉवर लिमिटेड (BSES Rajdhani Power Limited) सांभाळते, तर बीएसईएस यमुना पॉवर लिमिटेड (BSES Yamuna Power Limited) मध्य आणि पूर्व भागांची काळजी घेते.
- टाटा पॉवरच्या (Tata Power) मालकीची एनडीपीएल (NDPL) राजधानीच्या उत्तर आणि वायव्य भागांना वीज पुरवठा करते.
- या दोन्ही डिस्कॉम्समध्ये (discoms) राजधानीतील सुमारे २८ लाख ग्राहकांना वीज पुरवण्यासाठी २३ (२२० केव्ही) ग्रीड (grids) आहेत. विजेचे दर आणि इतर नियामक बाबींवर दिल्ली विद्युत नियामक आयोग (Delhi Electricity Regulatory Commission - DERC) लक्ष ठेवते.
- वीज वितरणात मोठी सुधारणा होईल आणि ग्राहकांना मोठा फायदा होईल अशी अपेक्षा होती, परंतु अनुभवानुसार निकाल असमाधानकारक आहेत.

ऊर्जा वाचवा (Save energy)

एलईडी (LED) बल्ब वीज वाचवतात कारण ते पारंपारिक इनकॅन्डेसेंट (incandescent) बल्बपेक्षा लक्षणीयरीत्या अधिक ऊर्जा-कार्यक्षम (energy-efficient) आहेत. एलईडी (LEDs) विजेचे प्रकाशात मोठ्या प्रमाणात रूपांतर करतात, तर इनकॅन्डेसेंट (incandescent) बल्ब उष्णतेच्या (heat) स्वरूपात अधिक ऊर्जा वाया घालवतात. 'उजाला' (UJALA) योजना (Unnat Jyoti by Affordable LEDs for All) कमी दरात (subsidized rates) एलईडी (LEDs) वितरित करून त्यांच्या वापराला प्रोत्साहन देते.

आरोग्य पायाभूत सुविधा (Health Infrastructure)

- आरोग्य म्हणजे शारीरिक, मानसिक आणि सामाजिक कल्याणाची परिपूर्ण अवस्था. व्यक्तीची काम करण्याची क्षमता मोठ्या प्रमाणात तिच्या चांगल्या आरोग्यावर अवलंबून असते. आरोग्य जीवनाचा दर्जा वाढवते.

- साधारणपणे, अभ्यासक लोकसंख्येच्या आरोग्याचे मूल्यांकन करण्यासाठी काही निर्देशकांचा विचार करतात, जसे की **अर्भक मृत्यू दर (infant mortality)** आणि **मातृ मृत्यू दर (maternal mortality rates)**, **आयुर्मान (life expectancy)** आणि **पोषण पातळी (nutrition levels)**, तसेच सांसर्गिक (communicable) आणि असंसर्गिक रोगांचे (non-communicable diseases) प्रमाण.
- आरोग्य पायाभूत सुविधांमध्ये रुग्णालये, डॉक्टर, परिचारिका आणि इतर पॅरा-मेडिकल व्यावसायिक, खाटा (beds), रुग्णालयांसाठी आवश्यक उपकरणे आणि सुविकसित औषधनिर्माण उद्योग यांचा समावेश होतो.

भारतातील आरोग्य पायाभूत सुविधांची स्थिती (State of Health Infrastructure in India)

- स्वातंत्र्यानंतर आरोग्य सेवांच्या भौतिक तरतुदींमध्ये आणि आरोग्य निर्देशकांमध्ये लक्षणीय वाढ झाली असली तरी, ती भारतातील झपाट्याने वाढणाऱ्या लोकसंख्येसाठी अपुरी आहे.
- सार्वजनिक आरोग्य प्रणाली आणि सुविधा बहुतांश लोकांसाठी पुरेशा नाहीत.
- आरोग्य सुविधांचा लाभ घेण्यात ग्रामीण आणि शहरी भागांमध्ये तसेच गरीब आणि श्रीमंत यांच्यात मोठी तफावत आहे.
- स्त्री भ्रूणहत्या (female foeticide) आणि मृत्यूच्या (mortality) वाढत्या प्रकरणांमुळे देशभरातील महिलांचे आरोग्य ही एक मोठी चिंतेची बाब बनली आहे.
- नियमन केलेले खाजगी क्षेत्रातील आरोग्य सेवा परिस्थिती सुधारू शकतात आणि त्याच वेळी, आरोग्य सेवा सुविधा पुरवण्यासाठी आणि आरोग्य जागरूकता निर्माण करण्यासाठी स्वयंसेवी संस्था (NGOs) आणि सामुदायिक सहभाग खूप महत्त्वाचा आहे.

भारताची आरोग्य पायाभूत सुविधा आणि आरोग्य सेवा तीन-स्तरीय प्रणालीने (three tier system) बनलेली आहे:

१. **प्राथमिक आरोग्य सेवा (Primary Healthcare):** यात खालील गोष्टींचा समावेश होतो:

- माता आणि बाल आरोग्य सेवा
- आरोग्याचे संवर्धन आणि आवश्यक औषधांची तरतूद
- लसीकरण (Immunisation)
- लोकांना रोग ओळखणे, प्रतिबंध करणे आणि नियंत्रण करणे याबद्दल शिक्षित करणे.

२. **दुय्यम आरोग्य सेवा (Secondary Healthcare):** ज्या आरोग्य सेवा संस्थांमध्ये शस्त्रक्रिया (surgery), क्ष-किरण (x-ray), ईसीजी (ECG) यासाठी उत्तम सुविधा आहेत, त्यांना दुय्यम आरोग्य सेवा संस्था म्हणतात. जेव्हा रुग्णांची स्थिती पीएचसी (PHC) द्वारे व्यवस्थापित होत नाही, तेव्हा त्यांना येथे पाठवले जाते.

३. **तृतीयक आरोग्य सेवा (Tertiary Healthcare):** या क्षेत्रात, अशी रुग्णालये आहेत जिथे प्रगत स्तरावरील उपकरणे आणि औषधे उपलब्ध आहेत आणि जी प्राथमिक आणि दुय्यम रुग्णालयांमध्ये व्यवस्थापित न होऊ

शकणाऱ्या सर्व जटिल आरोग्य समस्यांवर उपचार करतात. आरोग्य पायाभूत सुविधांच्या विस्तारामुळे देवी, गिनी वर्म (guinea worms) यांसारख्या रोगांचे उच्चाटन झाले आहे आणि पोलिओ व कुष्ठरोगाचे (leprosy) जवळजवळ उच्चाटन झाले आहे.

खाजगी क्षेत्रातील आरोग्य पायाभूत सुविधा (Private Sector Health Infrastructure):

- भारतातील ७० टक्क्यांहून अधिक रुग्णालये खाजगी क्षेत्रामार्फत चालवली जातात; त्यांच्याकडे रुग्णालयांमध्ये उपलब्ध असलेल्या जवळपास दोन-पंचमांश खाटा (beds) आहेत.
- जवळपास ६० टक्के दवाखाने याच खाजगी क्षेत्रामार्फत चालवले जातात.
- ते ८० टक्के बाह्यरुग्णांना (out-patients) आणि ४६ टक्के आंतररुग्णांना (in-patients) आरोग्य सेवा पुरवतात.

वैद्यकीय पर्यटन (Medical Tourism) - एक उत्तम संधी

- मेडिकल टुरिझम असोसिएशनच्या (Medical Tourism Association) मते, २०२०-२०२१ च्या मेडिकल टुरिझम इंडेक्समध्ये (MTI) जगभरातील ४६ पर्यटन स्थळांमध्ये भारत १० व्या क्रमांकावर आहे.
- भारताच्या पर्यटन उद्योगाचे सध्याचे मूल्य अंदाजे ३ अब्ज डॉलर आहे.
- भारतातील उत्कृष्ट रुग्णालये (उदा. अपोलो हॉस्पिटल, एम्स, मेदांता), उच्च पात्र वैद्यकीय कर्मचारी आणि इतर राष्ट्रांच्या तुलनेत परवडणारे उपचार खर्च यामुळे भारत वैद्यकीय पर्यटनासाठी एक लोकप्रिय ठिकाण आहे.
- याव्यतिरिक्त, पूरक आणि पर्यायी औषधांमध्ये भारताची मजबूत प्रतिष्ठा आहे आणि जगभरात योग आणि ध्यान यांसारख्या आरोग्य सेवांची वाढती मागणी आहे.
- अनेक विकसित देशांमध्ये, रुग्णांना विशेष वैद्यकीय उपचारांसाठी अनेकदा महिने किंवा वर्षे वाट पाहावी लागते. याउलट, भारतामध्ये कार्यक्षम आरोग्य सेवा प्रणाली असल्यामुळे, अनावश्यक विलंबाशिवाय त्वरित उपचार मिळतात आणि त्यामुळे प्रतीक्षा वेळ खूप कमी आहे.

भारतीय औषध प्रणाली (Indian systems of Medicine - ISM):

यात सहा प्रणालींचा समावेश होतो: आयुर्वेद (Ayurveda), योग (Yoga), युनानी (Unani), सिद्धा (Siddha), निसर्गोपचार (Naturopathy) आणि होमिओपॅथी (Homeopathy) (आयुष - AYUSH). आयएसएम (ISM) मध्ये मोठी क्षमता आहे आणि ते आपल्या आरोग्य सेवांमधील मोठ्या समस्या सोडवू शकतात कारण ते प्रभावी, सुरक्षित आणि स्वस्त आहेत.

आरोग्य आणि आरोग्य पायाभूत सुविधांचे निर्देशक (Indicators of Health and Health Infrastructure) कोणत्याही देशाच्या आरोग्याचे मूल्यांकन विविध निर्देशकांद्वारे केले जाऊ शकते, जसे की अर्भक मृत्यू दर (infant mortality rates), आयुर्मान (life expectancy) आणि पोषण पातळी (nutrition levels) आणि इतर अनेक खाली दिले आहेत.

Indicator	India	China	USA	Sri Lanka
Infant Mortality Rate / 1,000 live births	68	30	2	8
Under-5 mortality / 1,000 live-births	87	37	8	15
Birth by skilled attendants	43	97	99	97
Fully immunised	67	84	93	99
Health expenditure as % of GDP	4.8	5.8	14.6	3.7
Government share of total expenditure (%)	21.3	33.7	44.9	48.7
Government health spending to total government spending (%)	4.4	10	23.1	6
Per capita spending in international dollars	96	261	5274	131

Source: World Health Report 2005

Global Burden of Disease (रोग्यांचे जागतिक ओझे)

जीबीडी (GBD) हे एक असे सूचक आहे, जे तज्ञ एखाद्या विशिष्ट रोगामुळे अकाली मरण पावणाऱ्या लोकांची संख्या तसेच त्या रोगामुळे 'अपंगत्वाच्या' अवस्थेत घालवलेल्या वर्षांची संख्या मोजण्यासाठी वापरतात. एका अभ्यासानुसार असे दिसून आले आहे की, भारताची जगाच्या लोकसंख्येपैकी सुमारे १७ टक्के लोकसंख्या आहे, परंतु जगातील रोग्यांच्या २० टक्के ओझ्याचा (global burden of diseases - GBD) भार भारतावर आहे.

निष्कर्ष (Conclusion)

- पायाभूत सुविधा, मग त्या आर्थिक असोत किंवा सामाजिक, देशाच्या विकासासाठी आवश्यक आहेत. एक सहाय्यक प्रणाली म्हणून, त्या उत्पादकतेच्या घटकांची उत्पादकता वाढवून आणि जीवनाचा दर्जा सुधारून सर्व आर्थिक क्रियाकलापांवर थेट परिणाम करतात.
- स्वातंत्र्याच्या गेल्या सहा दशकांमध्ये भारताने पायाभूत सुविधा निर्माण करण्यात चांगली प्रगती केली आहे; तरीही, त्यांचे वितरण असमान आहे.
- ग्रामीण भारतातील अनेक भागांमध्ये अजूनही चांगले रस्ते, दूरसंचार सुविधा, वीज, शाळा आणि रुग्णालये पोहोचलेली नाहीत.
- भारत आधुनिकीकरणकडे वाटचाल करत असताना, दर्जेदार पायाभूत सुविधांची वाढती मागणी पूर्ण करावी लागेल, ज्यात त्यांच्या पर्यावरणीय परिणामांचा विचार करणे आवश्यक आहे.
- विविध सवलती आणि प्रोत्साहने देऊन, सुधारणा धोरणांचा उद्देश सामान्यतः खाजगी क्षेत्राला आणि विशेषतः परदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करणे आहे.
- ऊर्जा आणि आरोग्य या दोन पायाभूत सुविधांचे मूल्यांकन करताना, हे स्पष्ट होते की सर्वांसाठी पायाभूत सुविधांमध्ये समान प्रवेश मिळवण्याची मोठी संधी आहे.

विकास (Development)

अर्थशास्त्रामध्ये, विकास म्हणजे देशाच्या जीवनमानामध्ये होणारी शाश्वत सुधारणा होय, ज्यामध्ये आर्थिक वाढ आणि सामाजिक कल्याण या दोन्हींचा समावेश असतो. हे केवळ आर्थिक वाढीपेक्षा अधिक व्यापक संकल्पना आहे, ज्यात शिक्षण, आरोग्य सेवा आणि राहणीमान यांसारख्या घटकांचा विचार केला जातो.

वेगवेगळी उद्दिष्ट्ये आणि भिन्न व्यक्ती

प्रत्येक व्यक्तीसाठी विकासाची संकल्पना भिन्न असते, कारण:

- प्रत्येक व्यक्तीची जीवनशैली आणि परिस्थिती वेगळी असते.
- व्यक्तींना त्यांच्यासाठी सर्वात महत्त्वाच्या किंवा त्यांच्या गरजा आणि आकांक्षा पूर्ण करणाऱ्या गोष्टी हव्या असतात.
- जे एकासाठी विकास आहे, ते दुसऱ्यासाठी विकास असेलच असे नाही. उलट, ते दुसऱ्यासाठी विनाशकारी (destructive) देखील असू शकते.

उदाहरणावरून समजून घेऊया:

एका श्रीमंत शहरी कुटुंबातील मुलासाठी विकासाचे उद्दिष्ट एका नामांकित कॉलेजमध्ये प्रवेश मिळवणे असू शकते, तर त्याच कुटुंबातील मुलीसाठी विकासाचे उद्दिष्ट तिच्या भावाइतकेच स्वातंत्र्य मिळवणे हे असू शकते.

उत्पन्न आणि इतर उद्दिष्ट्ये

- उत्पन्न हे विकासाचे सर्वात महत्त्वाचे घटक मानले जाते, कारण त्यातून भौतिक वस्तू आणि सेवा मिळू शकतात.
- उच्च उत्पन्न मिळवणे हे विकासाचे एक उद्दिष्ट आहे. परंतु, ते एकमेव उद्दिष्ट नाही. उत्पन्नाशिवाय, लोकांना समान वागणूक, स्वातंत्र्य, सुरक्षितता आणि इतरांकडून आदर यांसारख्या गोष्टींचीही अपेक्षा असते. त्यामुळे, विकासासाठी ते अनेक उद्दिष्टांचा मिलाफ पाहतात.
- त्याचप्रमाणे, विकासासाठी लोक अनेक उद्दिष्टांचा विचार करतात. हे खरे आहे की, जर स्त्रिया वेतन मिळणाऱ्या कामात गुंतल्या असतील, तर त्यांचे कुटुंबात आणि समाजात प्रतिष्ठा वाढते.
- तथापि, हेही खरे आहे की, जर स्त्रियांचा आदर केला गेला, तर घरातील कामांची अधिक वाटणी होईल आणि स्त्रियांना घराबाहेर काम करण्याची अधिक स्वीकृती मिळेल. सुरक्षित वातावरण अधिक स्त्रियांना विविध प्रकारच्या नोकऱ्या स्वीकारण्यास किंवा व्यवसाय चालवण्यास मदत करू शकते.
- म्हणूनच, लोकांची विकासाची उद्दिष्ट्ये केवळ चांगल्या उत्पन्नाबद्दल नसतात, तर जीवनातील इतर महत्त्वाच्या गोष्टींबद्दलही असतात.

राष्ट्रीय विकास (National Development) म्हणजे काय?

राष्ट्रीय विकास म्हणजे एखाद्या राष्ट्राची आपल्या नागरिकांचे जीवनमान सुधारण्याची क्षमता होय. सुधारणेचे उपाय भौतिक असू शकतात, जसे की आरोग्य सेवांची उपलब्धता इत्यादी.

- हे लक्षात ठेवणे खूप महत्त्वाचे आहे की, वेगवेगळ्या व्यक्तींच्या देशाच्या विकासाबद्दल वेगवेगळ्या तसेच परस्परविरोधी कल्पना असू शकतात.

विविध देशांची किंवा राज्यांची तुलना कशी करावी?

- सामान्यतः, आपण व्यक्तींची एक किंवा अधिक महत्त्वाची वैशिष्ट्ये विचारात घेतो आणि त्या वैशिष्ट्यांच्या आधारे त्यांची तुलना करतो.
- हे विकासाच्या बाबतीतही खरे आहे. देशांची तुलना करण्यासाठी, त्यांचे उत्पन्न हे सर्वात महत्त्वाचे गुणधर्म मानले जाते.
- तुलना करण्यासाठी दोन मापदंड आहेत:
 १. राष्ट्रीय उत्पन्नाद्वारे तुलना (Comparison through National Income)
 २. दरडोई उत्पन्नाद्वारे तुलना (Comparison through Per Capita Income)

या प्रत्येकाची सविस्तर चर्चा करूया.

१. राष्ट्रीय उत्पन्नाद्वारे तुलना

- राष्ट्रीय उत्पन्न म्हणजे एका विशिष्ट कालावधीत त्या देशातील रहिवाशांनी मिळवलेले एकूण उत्पन्न.
- ज्या देशांचे राष्ट्रीय उत्पन्न जास्त असते, त्यांना विकसित देश मानले जाते, उदा. अमेरिका, जर्मनी आणि फ्रान्स. तथापि, लोकसंख्येच्या घटकामुळे, राष्ट्रीय उत्पन्न हे वेगवेगळ्या देशांची तुलना करण्यासाठी एक योग्य निर्देशक असू शकत नाही.
- हे तोटे दूर करण्यासाठी, दरडोई उत्पन्न (per capita income) हे वेगवेगळ्या राष्ट्रांची तुलना करण्यासाठी अधिक चांगले निर्देशक आहे.

२. दरडोई उत्पन्नाद्वारे तुलना

- सरासरी किंवा दरडोई उत्पन्न काढण्यासाठी देशातील एकूण उत्पन्नाला लोकसंख्येने भागले जाते, ज्यामुळे वेगवेगळ्या देशांची तुलना करता येते.
- जागतिक बँक (World Bank) दरवर्षी जागतिक विकास अहवाल (World Development Report - WDR) प्रकाशित करते, ज्यात दरडोई उत्पन्नाच्या आधारे राष्ट्रांची तुलना केली जाते.
- जागतिक बँक देशांचे त्यांच्या दरडोई स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्नानुसार (Gross National Income - GNI) उत्पन्न गटांमध्ये वर्गीकरण करते (हे यूएस डॉलर्समध्ये मोजले जाते, ॲटलस पद्धतीचा वापर करून). आर्थिक वर्ष २०२४ साठी वर्गीकरण असे आहे:
 १. **कमी-उत्पन्न देश (Low-income countries):** दरडोई GNI \$१,१३५ किंवा त्यापेक्षा कमी.
 २. **निम्न-मध्यम-उत्पन्न देश (Lower-middle-income countries):** दरडोई GNI \$१,१३६ ते \$४,४६५ च्या दरम्यान.
 ३. **उच्च-मध्यम-उत्पन्न देश (Upper-middle-income countries):** दरडोई GNI \$४,४६६ ते \$१३,८४५ च्या दरम्यान.
 ४. **उच्च-उत्पन्न देश (High-income countries):** दरडोई GNI \$१३,८४६ किंवा त्यापेक्षा जास्त.
- भारत सध्या निम्न-मध्यम-उत्पन्न देश म्हणून वर्गीकृत आहे.

- विकसित देश साधारणपणे उच्च-उत्पन्न देशांना सूचित करतात, ज्यात उत्तर अमेरिका, पश्चिम युरोप, जपान, दक्षिण कोरिया, ऑस्ट्रेलिया इत्यादींचा समावेश होतो.
- अनेक मध्यपूर्वेतील देशांमध्ये दरडोई उत्पन्न जास्त असले (तेलाच्या संपत्तीमुळे), तरीही सामाजिक आणि राजकीय निर्देशकांमध्ये असमान विकासांमुळे त्यांना पारंपारिक अर्थाने "विकसित" मानले जात नाही.

उत्पन्न आणि इतर देश

- विकासाची पातळी केवळ उत्पन्नाच्या आधारावर ठरवू नये; इतर निकष (criteria) देखील विचारात घेतले पाहिजेत. उदाहरणार्थ, हरियाणा, केरळ आणि बिहार या तीन राज्यांची तुलना खालीलप्रमाणे केली आहे:

राज्य	२०१८-१९ साठी दरडोई उत्पन्न (₹)	२०१८ मधील दर हजारी जिवंत जन्मामागे अर्भक मृत्यू दर	२०१८-१९ मधील साक्षरता दर (%)	२०१८-१९ मधील माध्यमिक स्तरावरील निव्वळ उपस्थिती प्रमाण (दर १००० व्यक्तींमागे)
हरियाणा	२०३३४०	३०	८२	६१
केरळ	१८४०००	१०	९४	८३
बिहार	३८६३१	३५	६२	४३

या सारणीतून विकासाच्या विविध पैलूंचे मूल्यांकन करता येते:

- दरडोई उत्पन्न:** हरियाणाचे दरडोई उत्पन्न सर्वाधिक आहे, तर बिहारचे सर्वात कमी आहे. हे स्पष्टपणे दर्शवते की बिहारमध्ये रोजगाराच्या संधी खूप कमी आहेत.
- अर्भक मृत्यू दर:** केरळमध्ये अर्भक मृत्यू दर सर्वात कमी आहे, जे दर्शवते की केरळमध्ये इतर दोन राज्यांच्या तुलनेत उत्तम वैद्यकीय सुविधा उपलब्ध आहेत.
- साक्षरता दर:** केरळमध्ये साक्षरता दर सर्वाधिक आहे, तर बिहारमध्ये सर्वात कमी आहे. हे दर्शवते की केरळमध्ये शिक्षणाच्या चांगल्या संधी उपलब्ध आहेत.
- निव्वळ उपस्थिती प्रमाण:** निव्वळ उपस्थिती प्रमाण देखील केरळमध्ये सर्वाधिक आहे आणि बिहारमध्ये सर्वात कमी आहे.

सारणीमध्ये वापरलेल्या संज्ञा (Terms)

- अर्भक मृत्यू दर (Infant Mortality Rate - IMR):** हा दर एका विशिष्ट वर्षात जन्मलेल्या १००० जिवंत बालकांमागे एक वर्ष पूर्ण होण्यापूर्वी मृत्यू पावणाऱ्या बालकांची संख्या दर्शवतो.
- साक्षरता दर (Literacy Rate):** हा ७ वर्षे आणि त्यावरील वयोगटातील साक्षर लोकसंख्येचे प्रमाण मोजते.

- निव्वळ उपस्थिती प्रमाण (Net Attendance Ratio):** ६-१० वयोगटातील एकूण मुलांपैकी शाळेत उपस्थित असणाऱ्या मुलांचे प्रमाण टक्केवारीमध्ये दर्शवतो.

सार्वजनिक सुविधा (Public Facilities)

उत्पन्न हे विकासाचे एक चांगले साधन आहे, पण ते सर्वकाही नाही. उदाहरणार्थ, अधिक उत्पन्नामुळे तुम्हाला प्रदूषणमुक्त क्षेत्र किंवा सर्व रोगांपासून संरक्षण मिळू शकत नाही. म्हणूनच, प्राथमिक आणि माध्यमिक शिक्षण, आरोग्य सुविधा, स्वच्छता आणि प्रदूषणमुक्त क्षेत्र यांसारख्या सार्वजनिक सुविधा जीवन जगण्यासाठी महत्त्वाच्या आहेत.

पैसा हेच सर्वकाही नाही (Money is not everything)

- चांगल्या प्रकारे जगण्यासाठी तुम्हाला आवश्यक असलेल्या सर्व वस्तू आणि सेवा पैसा विकत घेऊ शकत नाही.
- पैसा आपल्याला प्रदूषणमुक्त वातावरण विकत घेऊन देऊ शकत नाही.
- पैशाव्यतिरिक्त, लोकांना समाजात समान वागणूक, स्वातंत्र्य, प्रतिष्ठा आणि सन्मान हवा असतो, जो पैसा त्यांना विकत घेऊन देऊ शकत नाही.

विकास मोजण्याची सर्वोत्तम पद्धत (मानव विकास अहवाल)

- संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम (UNDP)** द्वारे प्रकाशित केला जाणारा मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index - HDI) किंवा मानव विकास अहवाल हा राष्ट्रांचा विकास मोजण्यासाठी एक उत्तम पद्धत आहे.
- मानव विकास अहवाल तीन स्तंभांवर (pillars) आधारित आहे आणि ते स्तंभ खालीलप्रमाणे आहेत:
 - राहणीमान (Living Standard):** दरडोई उत्पन्न
 - आरोग्य स्थिती (Health Status):** आयुर्मान (Life Expectancy)
 - लोकांचे शैक्षणिक स्तर (Educational Level):** साक्षरता दर आणि नावनोंदणी प्रमाण (enrolment ratio)

मानव विकास निर्देशांक (Human Development Index)

- मानव विकास निर्देशांक हा आयुर्मान, शिक्षण आणि दरडोई उत्पन्नाच्या निर्देशकांचे एक संमिश्र सांख्यिकी आहे, ज्याचा उपयोग देशांना चार मानवी विकास स्तरांमध्ये वर्गीकृत करण्यासाठी केला जातो.
- २०२२ साठी भारताचा HDI (मानव विकास निर्देशांक) ०.६४४ आहे, ज्यामुळे देशाला 'मध्यम मानवी विकास' श्रेणीत स्थान मिळाले आहे. १९९० देशांपैकी भारत १३४ व्या क्रमांकावर आहे. १९९० ते २०२२ दरम्यान, भारताच्या HDI मध्ये ४८.४ टक्क्यांनी वाढ होऊन तो ०.४३४ वरून ०.६४४ झाला.

बॉडी मास इंडेक्स (Body Mass Index - BMI)

BMI काढण्यासाठी, व्यक्तीचे वजन (किलोग्राममध्ये) आणि उंची (मीटरमध्ये) मोजली जाते. त्यानंतर, वजनाला उंचीच्या वर्गाने (square of the height)

भागले जाते. जर निकाल १८.५ पेक्षा कमी असेल, तर ती व्यक्ती कुपोषित (under-nourished) आहे आणि जर २५ पेक्षा जास्त असेल, तर ती व्यक्ती अतिवजन (overweight) आहे.

विकास मोजण्यासाठी UNDP द्वारे वापरलेला निकष जागतिक बँकेद्वारे वापरल्या जाणाऱ्या निकषापेक्षा कसा वेगळा आहे?

UNDP	जागतिक बँक (WORLD BANK)
याने शिक्षण, आरोग्य आणि दरडोई उत्पन्न यांना आधार मानले आहे. या आधारावर देशांना क्रमवारी (rank) दिली जाते.	ही तुलनेसाठी दरडोई उत्पन्नाचा आधार वापरते. हे विकासाची एक संकुचित (narrow) संकल्पना मानली जाते.
हे विकासाची एक व्यापक (broader) संकल्पना देखील मानली जाते.	या संकल्पनेनुसार, देशांना तीन श्रेणींमध्ये (categories) विभागले गेले आहे: श्रीमंत, मध्यम आणि गरीब.

भारताचा विकास अनुभव आणि शेजारील देशांशी तुलना

पार्श्वभूमी:

जागतिकीकरणाने जगभरातील विविध देशांच्या अर्थव्यवस्थांवर परिणाम केला आहे आणि भारतही त्याला अपवाद नाही. इतर देशांनी आणि शेजारील राष्ट्रांनी अवलंबलेल्या विकास प्रक्रियांना समजून घेण्याची उत्सुकता विविध राष्ट्रांमध्ये वाढत आहे. यामुळे त्यांना त्यांच्या शेजारील देशांच्या तुलनेत स्वतःची बलस्थाने आणि कमतरता अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यास मदत होते. या प्रकरणात आपण भारत आणि त्याच्या दोन सर्वात मोठ्या शेजारील अर्थव्यवस्था—पाकिस्तान आणि चीन—यांनी अवलंबलेल्या विकास धोरणांची तुलना करणार आहोत.

विकासाचा मार्ग - एक संक्षिप्त आढावा

- हे तिन्ही देश जवळपास एकाच वेळी विकासाच्या मार्गावर निघाले.
- भारत आणि पाकिस्तानला १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले, तर चीनच्या लोकशाही प्रजासत्ताकाची (People's Republic of China) स्थापना १९४९ मध्ये झाली.
- या तिन्ही देशांनी आपली विकास धोरणे (development strategies) जवळपास सारख्याच पद्धतीने आखायला सुरुवात केली.
- भारताने आपली पहिली पंचवार्षिक योजना (five year plan) १९५१ मध्ये जाहीर केली, पाकिस्तानने १९५६ मध्ये आणि चीनने १९५३ मध्ये.
- १९८० च्या दशकापर्यंत, या तिन्ही देशांचे वाढीचे दर आणि दरडोई उत्पन्न (per capita incomes) सारखेच होते.
- १९८० च्या दशकानंतर, तिन्ही देशांनी वेगवेगळी कामगिरी केली.
- चीनच्या तुलनेत भारत आणि पाकिस्तानने संथ आणि अनियमित प्रगती केली आहे.

१. चीन (China)

- स्थापना:** चीनच्या लोकशाही प्रजासत्ताकाची स्थापना (१९४९) (एकपक्षीय राजवटीखाली) झाल्यानंतर, अर्थव्यवस्थेतील सर्व महत्त्वाचे क्षेत्रे, व्यक्तींच्या मालकीचे आणि चालवल्या जाणाऱ्या उद्योग आणि जमिनी, सरकारच्या नियंत्रणाखाली आणल्या गेल्या.
- आर्थिक नियोजन (१९५३):** चीनने जलद विकासाच्या दृष्टीने आपली पहिली पंचवार्षिक योजना १९५३ मध्ये जाहीर केली.
- 'द ग्रेट लीप फॉरवर्ड' (GLF) अभियान (१९५८-६०):** १९५८ मध्ये, माओ त्से तुंग (Mao Zedong) यांनी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत 'द ग्रेट लीप फॉरवर्ड (GLF)' नावाचे अभियान सुरू केले. या कार्यक्रमाचा उद्देश देशाचे मोठ्या प्रमाणावर औद्योगिकीकरण करणे हा होता. ग्रामीण भागात कम्यूनस (communes) सुरू करण्यात आले. कम्यून प्रणाली अंतर्गत, लोक सामूहिकपणे शेती करत होते. १९५८ मध्ये, सुमारे २६,००० कम्यूनस होते, ज्यांमध्ये जवळपास सर्व शेतकरी लोकसंख्या समाविष्ट होती.
- तथापि, GLF अभियानाला अनेक समस्यांचा सामना करावा लागला:**
 - एका मोठ्या दुष्काळामुळे (severe drought) चीनमध्ये सुमारे ३० दशलक्ष (३ कोटी) लोकांचा मृत्यू झाला.
 - रशियाचा चीनसोबत संघर्ष झाला, त्यामुळे रशियाने औद्योगिकीकरण प्रक्रियेत मदत करण्यासाठी चीनला पाठवलेले आपले व्यावसायिक परत बोलावले.
- यश:**
 - कम्यून प्रणालीमुळे अन्नधान्याचे अधिक समन्यायी वितरण झाले.
 - ग्रामीण भागात मूलभूत आरोग्य सेवांचा मोठ्या प्रमाणावर विस्तार झाला.
- महान सर्वहारा सांस्कृतिक क्रांती (Great Proletarian Cultural Revolution) (१९६६-७६):** १९६५ मध्ये, माओ त्से तुंग यांनी महान सर्वहारा सांस्कृतिक क्रांती (१९६६-७६) सुरू केली, ज्याअंतर्गत विद्यार्थी आणि व्यावसायिकांना ग्रामीण भागात काम करण्यासाठी आणि शिकण्यासाठी पाठवले गेले.
- चीनमध्ये सुरू केलेली आर्थिक सुधारणा (१९७८):**
 - चीनने दोन टप्प्यांत सुधारणा सुरू केल्या.
 - सुरुवातीच्या टप्प्यात, कृषी, परदेशी व्यापार आणि गुंतवणूक क्षेत्रांमध्ये सुधारणा सुरू झाल्या.
 - दुसऱ्या टप्प्यात, औद्योगिक क्षेत्रात सुधारणा सुरू झाल्या.
 - सुधारणा प्रक्रियेत 'दुहेरी किंमत (Dual Pricing)'**: याचा अर्थ दोन प्रकारे किंमती निश्चित करणे; शेतकरी आणि औद्योगिक युनिट्सना सरकारद्वारे निश्चित केलेल्या किंमतीनुसार ठराविक प्रमाणात उत्पादने खरेदी-विक्री करणे आवश्यक होते, तर इतर व्यवहारांसाठी उरलेली उत्पादने बाजारभावाने खरेदी-विक्री केली जात होती.
 - चीनने राजकीय वचनबद्धता न सोडता बाजार प्रणालीचा वापर केला आणि दारिद्र्य निर्मूलनासोबतच वाढीची पातळी वाढवण्यात

यश मिळवले. जमिनीची सामूहिक मालकी कायम ठेवून व्यक्तींना शेती करण्याची परवानगी दिली. चीनने ग्रामीण भागात सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित केली आहे.

- **विशेष आर्थिक क्षेत्र (Special Economic Zones):** परदेशी गुंतवणूकदारांना आकर्षित करण्यासाठी विशेष आर्थिक क्षेत्रांची (Special Economic Zones - SEZs) स्थापना करण्यात आली.

२. पाकिस्तान (Pakistan)

पाकिस्तान, ज्याचे अधिकृत नाव 'इस्लामिक रिपब्लिक ऑफ पाकिस्तान' आहे, या देशाला १४ ऑगस्ट १९४७ रोजी स्वातंत्र्य मिळाले.

- **लोकसंख्या आणि भाषा:** लोकसंख्येनुसार इंडोनेशियानंतर पाकिस्तानमध्ये दुसऱ्या क्रमांकाची सर्वात मोठी मुस्लिम लोकसंख्या आहे. उर्दू ही राष्ट्रीय भाषा आहे आणि इंग्रजी ही अधिकृत भाषा आहे. पाकिस्ताननेही भारताप्रमाणेच विकासाची वाटचाल सुरू केली.

१. **आर्थिक व्यवस्था (Economic System):** पाकिस्तान सार्वजनिक (public) आणि खाजगी (private) क्षेत्रांच्या सह-अस्तित्वासह मिश्र अर्थव्यवस्था (mixed economy) मॉडेलचे अनुसरण करतो.

२. **आर्थिक धोरणांचा परिचय:** १९५० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९६० च्या दशकात, पाकिस्तानने देशांतर्गत उद्योगांच्या वाढीसाठी अनेक नियंत्रित धोरण प्रणाली सुरू केल्या. आयातीला परावृत्त करण्यासाठी आणि देशांतर्गत ग्राहक वस्तूंचे उत्पादन वाढवण्यासाठी उच्च आयात शुल्क (import tariffs) आकारले गेले. स्पर्धेला टाळण्यासाठी आयात केलेल्या वस्तूवर निर्बंध लादले गेले.

३. **हरित क्रांती (Green Revolution):** हरित क्रांतीच्या परिचयामुळे आणि पायाभूत सुविधांमधील सार्वजनिक गुंतवणुकीत वाढ झाल्यामुळे अन्नधान्याच्या उत्पादनात वाढ झाली. याचा कृषी क्षेत्रावर सकारात्मक परिणाम झाला.

४. **१९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात खाजगी क्षेत्राला अधिक महत्त्व:** १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात, सरकारने 'खाजगीकरण' (denationalization) धोरण स्वीकारले, ज्यामुळे सरकारच्या धोरणात बदल झाला. सरकारने खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन दिले आणि त्यांना विविध सवलती (incentives) देखील दिल्या.

- **१९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आर्थिक मदत:**

- पाकिस्तानला पाश्चिमात्य राष्ट्रांकडून आर्थिक मदत मिळाली.
- मध्य-पूर्वेतील देशांमध्ये गेलेल्या स्थलांतरितांकडून पैसे पाठवले (remittances) गेले.
- यामुळे देशाला आर्थिक वाढीला चालना देण्यास मदत झाली.

५. **आर्थिक सुधारणा आणण्यासाठी:** १९८८ मध्ये देशात आर्थिक सुधारणांना सुरुवात झाली.

पाकिस्तानमध्ये वाढ मंदावण्याची आणि दारिद्र्य पुन्हा वाढण्याची कारणे:

१. **कृषी क्षेत्राची अस्थिर कामगिरी:** कृषी वाढ आणि अन्नपुरवठ्याची परिस्थिती तांत्रिक बदलांच्या संस्थात्मक प्रक्रियेवर आधारित नव्हती, तर चांगल्या पिकांवर (good harvest) अवलंबून होती. जेव्हा चांगले पीक येत असे, तेव्हा अर्थव्यवस्था चांगल्या स्थितीत असे; जेव्हा ते नसे, तेव्हा आर्थिक निर्देशक स्थिरता किंवा नकारात्मक प्रवृत्ती दर्शवत.
२. **प्रेषित (remittances) आणि परदेशी मदतीवर जास्त अवलंबून असणे:** पाकिस्तानमध्ये परकीय चलन कमावण्याचे बहुतेक स्रोत मध्य-पूर्वेतील पाकिस्तानी कामगारांनी पाठवलेले पैसे आणि अत्यंत अस्थिर कृषी उत्पादनांची निर्यात हे होते. परदेशी कर्जावरील अवलंबित्व वाढत होते आणि कर्जे परतफेड करणे अधिकाधिक कठीण होत होते.
३. **दीर्घ काळासाठी राजकीय अस्थिरता:** तथापि, गेल्या काही वर्षात पाकिस्तानने आपली आर्थिक वाढ पुन्हा मिळवली आहे. २०१५-१६ मध्ये, सकल देशांतर्गत उत्पादनाने (GDP) ४.७ टक्के वाढ नोंदवली, जी मागील आठ वर्षांच्या तुलनेत सर्वाधिक होती.

तुलनात्मक अभ्यास - भारत, चीन आणि पाकिस्तान लोकसंख्याशास्त्रीय (Demographic) निर्देशक

१. लोकसंख्या (Population):

- चीन जगातील सर्वात जास्त लोकसंख्या असलेला देश आहे, ज्याची लोकसंख्या १,३०३.७ दशलक्ष (१३०.३७ कोटी) आहे.
- भारत १,१०३.६ दशलक्ष (११०.३६ कोटी) लोकसंख्येसह दुसऱ्या क्रमांकावर आहे.
- पाकिस्तानची लोकसंख्या खूपच कमी, १६२.४ दशलक्ष (१६.२४ कोटी) आहे.

२. लोकसंख्या वाढीचा दर (Growth Rate of Population):

- चीनचा वार्षिक लोकसंख्या वाढीचा दर सर्वात कमी (१%) आहे.
- भारताचा वाढीचा दर १.७% आहे.
- पाकिस्तानचा वाढीचा दर २.५% आहे.
- **चीनमध्ये कमी लोकसंख्या वाढीचे कारण:** १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात लागू केलेले 'एक-मूल धोरण' (One Child Policy) हे आहे.
- मात्र, या धोरणाचे काही इतर परिणाम देखील झाले. उदाहरणार्थ, काही दशकांनंतर चीनमध्ये तरुण लोकांच्या तुलनेत वृद्ध लोकांचे प्रमाण अधिक असेल. यामुळे चीनला जोडप्यांना दोन मुले जन्माला घालण्याची परवानगी द्यावी लागली.

३. प्रजनन दर (Fertility Rate):

- चीनमध्ये प्रजनन दर कमी आहे आणि पाकिस्तानमध्ये तो खूप जास्त आहे.

४. नागरीकरण (Urbanisation):

- पाकिस्तान आणि चीन या दोन्ही देशांमध्ये नागरीकरणाचे प्रमाण जास्त आहे. भारतात २८% लोक शहरी भागात राहतात.

५. **सकल देशांतर्गत उत्पादन (Gross Domestic Product - GDP) आणि क्षेत्रे:** नाममात्र GDP च्या बाबतीत, चीनची अर्थव्यवस्था भारतापेक्षा खूप मोठी आहे आणि भारताची पाकिस्तानपेक्षा मोठी आहे. २०२३ पर्यंत, चीनचा नाममात्र GDP १७.८ ट्रिलियन डॉलर, भारताचा ३.६ ट्रिलियन डॉलर आणि पाकिस्तानचा ३७७ अब्ज डॉलर होता.

निष्कर्ष (Conclusions)

- चीनमध्ये एक दशकासाठी १०.३% असा दुहेरी-अंकी वाढीचा दर होता, पण २०१५-१७ मध्ये तो ६.८% पर्यंत घसरला.
- पाकिस्तानमध्ये १९८८ मध्ये सुरू झालेल्या सुधारणा प्रक्रिया आणि राजकीय अस्थिरतेमुळे वाढीचा दर ६.३% वरून ५.३% पर्यंत मोठ्या प्रमाणात घसरला.
- भारताने ५.७% वरून ७.३% पर्यंत मध्यम वाढ नोंदवली.

चीन, पाकिस्तान आणि भारतातील विविध क्षेत्रांचे वितरण आणि वाढ

१. कृषी (प्राथमिक क्षेत्र)

चीनमध्ये:

- चीनमध्ये भौगोलिक आणि हवामान परिस्थितीमुळे, लागवडीयोग्य क्षेत्र केवळ १०% आहे. चीनमधील एकूण लागवडीयोग्य क्षेत्र भारताच्या लागवडीयोग्य क्षेत्राच्या ४०% आहे.
- १९८० पर्यंत, ८०% पेक्षा जास्त लोकसंख्या उपजीविकेसाठी पूर्णपणे शेतीवर अवलंबून होती.
- त्यानंतर, सरकारने लोकांना शेती सोडून हस्तकला, वाणिज्य आणि वाहतूक यांसारख्या इतर कामांमध्ये सहभागी होण्यास प्रोत्साहन दिले.
- २०१५-१७ मध्ये, १८% कामगार कृषी क्षेत्रात गुंतलेले असताना, GDP मध्ये त्याचे योगदान ९% होते.

भारत आणि पाकिस्तानमध्ये:

- भारत आणि पाकिस्तान या दोन्ही देशांमध्ये GDP मध्ये कृषी क्षेत्राचे योगदान समान आहे, २३%, परंतु या क्षेत्रात काम करणाऱ्या कामगारांचे प्रमाण भारतात अधिक आहे.
- पाकिस्तानमध्ये सुमारे ४९% लोक शेतीत काम करतात, तर भारतात हे प्रमाण ६०% आहे.

२. उद्योग (माध्यमिक क्षेत्र)

GDP मधील योगदान:

- चीनच्या GDP मध्ये औद्योगिक क्षेत्राचे योगदान सर्वाधिक ४३% आहे.
- भारतात, औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २६% होता.
- पाकिस्तानमध्ये, औद्योगिक क्षेत्राचा वाटा २३% आहे.

कामगारांचे प्रमाण:

- चीनमध्ये रोजगार आणि उत्पादन कृषी क्षेत्रातून उत्पादन आणि नंतर सेवा क्षेत्रात हस्तांतरित होत आहे.
- भारत आणि पाकिस्तानमध्ये, हे हस्तांतरण थेट सेवा क्षेत्रात होत आहे.

३. सेवा (तृतीय क्षेत्र)

GDP मधील योगदान:

- भारत आणि पाकिस्तानमध्ये सेवा क्षेत्र विकासाचा प्रमुख घटक म्हणून उदयास येत आहे.
- त्यांच्या GDP मध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान सर्वाधिक आहे, भारताच्या बाबतीत ५१% आणि पाकिस्तानच्या बाबतीत ५४% आहे.
- चीनच्या GDP मध्ये सेवा क्षेत्राचे योगदान ३२% होते.

कामगारांचे प्रमाण:

- पाकिस्तानने आपल्या कामगारांना सेवा क्षेत्रात हस्तांतरित करण्यात भारत आणि चीनपेक्षा वेगवान कामगिरी केली.
- १९८० मध्ये, भारत, चीन आणि पाकिस्तानमध्ये सेवा क्षेत्रात गुंतलेल्या कामगारांचे प्रमाण अनुक्रमे १७%, १२% आणि २७% होते.

निष्कर्ष (Conclusions)

- गेल्या दोन दशकांत, तिन्ही देशांमध्ये सर्वाधिक लोकांना रोजगार देणाऱ्या कृषी क्षेत्राचे GDP मधील योगदान कमी झाले आहे.
- औद्योगिक क्षेत्रात, चीनने दुहेरी-अंकी वाढीचा दर राखला आहे, तर भारत आणि पाकिस्तानमध्ये वाढीचा दर कमी झाला आहे.
- सेवा क्षेत्राच्या बाबतीत, भारताने १९९० च्या दशकात वाढ साध्य केली आहे, तर:
 - चीन आणि पाकिस्तानने त्यांच्या सेवा क्षेत्राची वाढ कमी केली.
 - चीनची वाढ प्रामुख्याने उत्पादन क्षेत्रामुळे झाली आहे, तर भारताची वाढ सेवा क्षेत्रामुळे झाली आहे.

इतर निष्कर्ष (Other Conclusions)

- दारिद्र्यरेषेखालील लोकांचे प्रमाण कमी करण्यात आणि स्वच्छतेच्या कामगिरीत पाकिस्तान भारताच्या पुढे आहे.
- तिन्ही देशांनी त्यांच्या बहुतांश लोकसंख्येला पिण्याच्या पाण्याचे सुधारित स्रोत (improved drinking water sources) पुरवल्याचे अहवाल दिले आहेत.
- या तिन्ही देशांमध्ये सर्वात जास्त गरीब लोकांचा वाटा भारतात आहे.
- अनेक निर्देशकांच्या बाबतीत चीन भारत आणि पाकिस्तानच्या पुढे जात आहे.

स्वातंत्र्य (Liberty) निर्देशक

मानव विकास निर्देशक (Human development indicators) अत्यंत महत्त्वाचे आहेत, परंतु पुरेसे नाहीत. यासोबतच, आपल्याला स्वातंत्र्य निर्देशकांची (liberty indicators) देखील आवश्यकता आहे. स्वातंत्र्य निर्देशकांचे काही उदाहरणे:

- नागरिकांना दिलेल्या संवैधानिक संरक्षणाच्या (Constitutional Protection) अधिकारांचे मोजमाप.
- न्यायपालिकेच्या स्वातंत्र्याचे आणि कायद्याच्या राज्याचे (Rule of Law) संवैधानिक संरक्षणाचे प्रमाण. हे निर्देशक समाविष्ट केल्याशिवाय मानव विकास निर्देशकां अपूर्ण मानला जाऊ शकतो.

भारत आणि पाकिस्तानची लोकसंख्याशास्त्रीय (Demographic) आघाडीवर तुलना (जागतिक बँकेच्या २०१५ च्या अहवालानुसार):

१. दोन्ही राष्ट्रांचा लोकसंख्या वाढीचा दर वेगाने वाढत आहे. भारताची लोकसंख्या वार्षिक सुमारे १.२% दराने वाढत आहे, तर पाकिस्तानची २.१% दराने वाढत आहे.
२. दोन्ही राष्ट्रांचा प्रजनन दर (fertility rate) लोकसंख्या वाढीच्या दरातील फरकाचे स्पष्ट कारण दर्शवितो. भारतात सरासरी प्रजनन दर प्रति महिला २.३ मुले आहे, तर पाकिस्तानमध्ये तो प्रति महिला ३.७ मुले आहे.
३. दोन्ही राष्ट्रांमधील लिंग गुणोत्तर (sex ratio) एकमेकांच्या खूप जवळ आहे, जे दोन्ही देशांमध्ये पुरुष मुलाला प्राधान्य दर्शवते. भारतात दर १००० पुरुषांमागे ९२९ महिला आहेत आणि पाकिस्तानमध्ये ९४७ महिला आहेत.

अंतिम निष्कर्ष (Final Conclusion)

- भारत, चीन आणि पाकिस्तान यांनी पाच दशकांपेक्षा जास्त विकासाचा प्रवास केला आहे, ज्यात विविध परिणाम दिसून आले आहेत. १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंत, हे सर्व देश कमी विकासाची पातळी राखत होते. गेल्या तीन दशकांनी या देशांना वेगवेगळ्या स्तरांवर नेले आहे.
- लोकशाही संस्था असलेल्या भारताने मध्यम कामगिरी केली, परंतु त्याच्या बहुसंख्य लोकांची उपजीविका अजूनही शेतीवर अवलंबून आहे. देशाच्या अनेक भागांमध्ये पायाभूत सुविधांची कमतरता आहे. दारिद्र्यरेषेखालील एक-चतुर्थांश पेक्षा जास्त लोकसंख्येचे राहणीमान उंचावणे अजूनही बाकी आहे.
- विद्वानांचे मत आहे की राजकीय अस्थिरता, प्रेषण (remittances) आणि परदेशी मदतीवर जास्त अवलंबून राहणे तसेच कृषी क्षेत्राची अस्थिर कामगिरी ही पाकिस्तानच्या अर्थव्यवस्थेच्या घसरणीची कारणे आहेत.
- २००५ मध्ये झालेल्या विनाशकारी भूकंपातून सावरणे हे देखील पाकिस्तानसाठी एक मोठे आव्हान आहे, ज्यामध्ये सुमारे ७५,००० लोकांचा बळी गेला आणि मालमत्तेचे प्रचंड नुकसान झाले.
- चीनमध्ये, राजकीय स्वातंत्र्याचा अभाव आणि मानवाधिकारांवर त्याचे होणारे परिणाम ही प्रमुख चिंता आहेत; तरीही, गेल्या तीन दशकांत, चीनने 'राजकीय वचनबद्धता न सोडता बाजार प्रणालीचा' वापर केला आणि दारिद्र्य निर्मूलनासोबतच वाढीची पातळी वाढवण्यात यश मिळवले.
- तुमच्या लक्षात येईल की, भारत आणि पाकिस्तान त्यांच्या सार्वजनिक क्षेत्रातील उद्योगांचे खाजगीकरण करण्याचा प्रयत्न करत आहेत, तर चीनने 'अतिरिक्त सामाजिक आणि आर्थिक संधी निर्माण करण्यासाठी' बाजार यंत्रणेचा वापर केला. जमिनीची सामूहिक मालकी कायम ठेवून आणि व्यक्तींना शेती करण्याची परवानगी देऊन, चीनने ग्रामीण भागात सामाजिक सुरक्षा सुनिश्चित केली आहे. सुधारणांपूर्वीही सामाजिक पायाभूत सुविधा पुरवण्यासाठी केलेल्या सार्वजनिक हस्तक्षेपांमुळे

चीनमध्ये मानवी विकास निर्देशकांमध्ये सकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत.

PRAYAAS

PRAYAAS EDUCATION™

CTS NO 1262/B Plot No. 594B,
Office 301A, 301 2nd floor Starling Plaza,
J M Road, Pune, +91 73787 43031